

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1987

Koole, Rudolf

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1988

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Koole, R. (editor) (1988). *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1987*. Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

**DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE
POLITIEKE PARTIJEN**

JAARBOEK 1987

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 1987

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN
HOGE DER A 10
9712 AC GRONINGEN
TEL.: 050-636830

Colofon

titel: Jaarboek Documentatiecentrum
Nederlandse Politieke Partijen 1987
copyright: Documentatiecentrum Nederlandse
Politieke Partijen - RU Groningen
ISSN: 0921-0873
redactie: R.A. Koole
omslag: J.D. de Visser / Utrecht
druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij Rijksuniversi-
teit Groningen

Dit Jaarboek kan men bestellen door fl. 19,50 over te maken op giro
2813720 t.n.v. Bibliotheek RU Groningen onder vermelding van 'Jaarboek
DNPP 1987'.

VOORWOORD

Recentelijk is weer duidelijk geworden dat de politieke partijen in Nederland niet louter electorale machines willen zijn. Zij beogen ook door middel van de productie van ideeën richting te geven aan het politieke debat.

Zo wordt bij hen de verzorgingsstaat vervangen door de 'zorgzame' dan wel de 'verantwoordelijke samenleving', 'schuiven panelen' langs terwijl het 'socialisme op sterk water' wordt gezet en wordt een 'liberaal bestek' gepresenteerd, hoewel de 'speurtocht naar de filosofische grondslagen van het liberalisme' nog in volle gang is.

Of de partijen er in zullen slagen hun uitgangspunten op adequate wijze aan te passen aan de eisen van deze tijd, moet worden afgewacht. Maar deze pogingen van de partijen vestigen eens te meer de aandacht op hun functioneren als politieke organisaties. Voor een goed begrip daarvan is documentatie en studie noodzakelijk.

In dit Jaarboek wordt een inzicht gegeven in de documentatie betreffende politieke partijen die op het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen wordt verricht. Daarnaast zijn in dit Jaarboek bijdragen opgenomen, waarin de resultaten van documentatiearbeid en van op het DNPP of elders verricht onderzoek inzake politieke partijen worden gepresenteerd.

De aard van het Jaarboek als dit brengt met zich mee dat erin tevens een uitgebreid overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen in 1987 is opgenomen.

Ik hoop dat de verschillende bijdragen de belangstelling van de lezers mogen wekken en hun als informatiebron ten dienste zullen staan.

Groningen
15 maart 1988

R.A.Koole
Hoofd DNPP

INHOUD

Voorwoord

Inhoud	1
Jaarverslag 1987 DNPP	3
Lidie Koeneman, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, Kroniek 1987. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1987	16
D.F.J. Bosscher, Na het overlijden van J.M. den Uyl	58
J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, CDA, naar voren! Over de veranderende verkiezingsstrategie van het CDA	66
G. Voerman, Een vat vol tegenstrijdigheden. De houding van de PSP ten opzichte van de Sovjet-Unie	99
M.L. Zielonka-Goei en R. Hillebrand, De achterban van parlementariërs. Kiezers en partijleden	116
R.A. Koole, Het vergelijken van politieke partijen als organisaties	138
Collectie Drees. Plaatsingslijst archivalia dr. W. Drees	152
Collectie Van den Bree. Plaatsingslijst archivalia R.A.P van den Bree	158
Aanwinstenlijst 1987. Overzicht van de door het DNPP aangeschafte werken en verworven schenkingen	161
Auteurs	178

VOORWOORD

Recentelijk is weer duidelijk geworden dat de politieke partijen in Nederland niet louter electorale machines willen zijn. Zij beogen ook door middel van de productie van ideeën richting te geven aan het politieke debat.

Zo wordt bij hen de verzorgingsstaat vervangen door de 'zorgzame' dan wel de 'verantwoordelijke samenleving', 'schuiven panelen' langs terwijl het 'socialisme op sterk water' wordt gezet en wordt een 'liberaal bestek' gepresenteerd, hoewel de 'speurtocht naar de filosofische grondslagen van het liberalisme' nog in volle gang is.

Of de partijen er in zullen slagen hun uitgangspunten op adequate wijze aan te passen aan de eisen van deze tijd, moet worden afgewacht. Maar deze pogingen van de partijen vestigen eens te meer de aandacht op hun functioneren als politieke organisaties. Voor een goed begrip daarvan is documentatie en studie noodzakelijk.

In dit Jaarboek wordt een inzicht gegeven in de documentatie betreffende politieke partijen die op het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen wordt verricht. Daarnaast zijn in dit Jaarboek bijdragen opgenomen, waarin de resultaten van documentatiearbeid en van op het DNPP of elders verricht onderzoek inzake politieke partijen worden gepresenteerd.

De aard van het Jaarboek als dit brengt met zich mee dat erin tevens een uitgebreid overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen in 1987 is opgenomen. Ik hoop dat de verschillende bijdragen de belangstelling van de lezers mogen wekken en hun als informatiebron ten dienste zullen staan.

Groningen
15 maart 1988

R.A.Koole
Hoofd DNPP

KRONIEK 1987

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1987

Lidie Koeneman, Paul Lucardie en Gerrit Voerman

1. inleiding

Voor de meeste politieke partijen was 1987 een rustig jaar. De verkiezingen voor de Provinciale Staten in maart leidden weliswaar tot speculaties dat de regeringspartijen bij de verkiezing van een nieuwe Eerste Kamer in juni hun meerderheid zouden kunnen verliezen, maar die verwachtingen bleken ongegrond: CDA en VVD behielden een (krappe) meerderheid. Een rustig jaar is echter niet een jaar zonder gebeurtenissen, zoals deze kroniek laat zien. Veel partijen hielden zich in 1987 bezig met interne zaken, bezinning op uitgangspunten of organisatorische kwesties.

In deze kroniek worden de activiteiten van alle in Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen beschreven, voor zover die activiteiten buiten het parlement plaats grepen. Handelingen van ministers en volksvertegenwoordigers worden immers elders al gedocumenteerd.

Voor dit artikel werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- knipsels uit de dagbladen NRC Handelsblad, Trouw en De Volkskrant; deze knipsels worden dagelijks vergaard en geordend voor het knipselarchief van het DNPP;
- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, eveneens op het DNPP verzameld.

Voordat de gebeurtenissen binnen de verschillende partijen aan de orde komen, worden enkele politieke hoofdmomenten uit 1987 kort belicht.

2. hoofdmomenten

Statenverkiezingen

Op 18 maart werden de Provinciale Staten gekozen. De opkomst was laag: 66,0%, minder dan in 1982 (67,9%). Toch zagen velen deze verkiezingen als “mid-term elections”, een tussentijdse test van de populariteit van de regerende coalitie. De uitslag werd dan ook meteen “vertaald” in fictieve Tweede Kamerzetels; CDA en VVD zouden zo op 51

respectievelijk 24 zetels terugvallen en hun meerderheid verliezen. Oppositieleider Kok duidde de uitslag als een “gele kaart” voor het kabinetsbeleid en een belangrijke verschuiving in de Nederlandse politiek. Hij kon echter niet ontkennen dat zijn partij, de PvdA, eveneens een fictieve Tweede Kamerzetel zou verliezen.

Vergeleken met de Kamerverkiezingen van 1986 liep de aanhang voor alle grote partijen in 1987 terug en wisten de kleine partijen ter linker en rechter zijde zich redelijk te herstellen. Een dergelijke vergelijking blijft echter riskant. Regionale factoren speelden in 1987 wel degelijk een rol, vooral in provincies als Limburg en Friesland waar regionale partijen met succes aan de verkiezingen deelnamen.

De Fryske Nasjonale Party verloor weliswaar een zetel ten opzichte van 1982, maar de pas opgerichte Partij Nieuw Limburg kwam met 4 zetels de Provinciale Staten binnen. Deze partij trok vooral kiezers die voordien op het CDA gestemd hadden.¹ Naast deze regionale partijen wonen nog twee kleine partijen een zetel: de Groenen in Noord-Holland en de Socialistische Partij in Noord-Brabant. De Centrumpartij en de daarvan afgesplitste Centrum-Democraten namen in vier provincies aan de verkiezingen deel maar verkregen nergens een zetel; de zetel van de Centrumpartij in Flevoland ging verloren.

De Provinciale Staten van Flevoland waren in 1985 voor het eerst verkozen en werden nu tegelijk met de elf andere Staten opnieuw gekozen. Het feit dat Flevoland bij de Statenverkiezingen van 1982 nog deel uitmaakte van Overijssel bemoeilijkt vergelijkingen per provincie van die verkiezingen met die van 1987. Het totaal aantal Statenzetels werd uitgebreid van 705 in 1982 tot 748 in 1987; daarvan profiteerde niet alleen Flevoland maar ook Gelderland, dat vanwege bevolkingsgroei 4 zetels meer kreeg.

Vergelijkingen van deze verkiezingen met andere wordt bovendien gecompliceerd door samenwerkingsverbanden, met name tussen CPN, PPR en PSP en tussen GPV, RPF en SGP. In Tabel 1, die een overzicht biedt van zeteltallen en stempercentages van de Statenverkiezingen van 1982 en 1987, zijn de resultaten voor deze groepen van partijen dan ook gecombineerd, ook al dienden zij in sommige provincies zelfstandige lijsten in.

¹ Zie over FNP en PNL ook: P. Lucardie, H. Meijer en G. Voerman, “Friese en Groningse federalisten falen en Limburgse regionalisten slagen”, *Namens*, 2 (1987), nr. 6, blz. 327-332.

Tabel 1. Statenverkiezingen

	1987		1982	
	%	zetels	%	zetels
CDA	33,0	254	33,4	248
PvdA	33,0	262	21,9*	163*
VVD	15,5	112	22,2	150
D66	6,7	45	8,3	54
CPN)				
PPR)	4,8	32	7,8	51
PSP)				
GPV)				
RPF)	4,8	35	5,3	36
SGP)				
FNP	0,2	2	0,3	3
Groenen	0,3	1		
PNL	0,4	4		
SP	0,2	1	0,6	0
overig	1,1	0	0,2	0
	—	—	—	—
Totaal	100,0	748	100,0	705

* N.B.: hierbij zijn de stemmen en zetels van een gecombineerde PvdA-PPR lijst in de provincie Utrecht inbegrepen.

Eerste Kamerverkiezingen

Op 9 juni kozen de 748 Provinciale Statenleden een nieuwe Eerste Kamer. De Statenleden stemden op de lijst van hun partij, zodat grote verrassingen uitgesloten waren. Door lijsten te verbinden konden echter restzetels op verschillende wijzen verdeeld worden. Gezien de geringe verschillen tussen de coalitiepartijen enerzijds (366 Statenzetels) en de overige partijen anderzijds (382 zetels) werd de uitslag toch met enige spanning tegemoet gezien; daarbij moet echter bedacht worden dat de stemmen van de verschillende provincies nog gewogen worden naar bevolkingsaantal.

De coalitiepartijen wisten hun meerderheid in de Eerste Kamer net te handhaven, daarmee een eind makend aan speculaties over de invloed die een door de oppositie beheerste senaat zou kunnen spelen in het parlementair bestel van Nederland. CDA en VVD hadden voor het eerst hun lijsten verbonden. Minder ongebruikelijk waren de lijstverbindingen

gen tussen GPV, RPF en SGP en tussen CPN en PSP. PPR en D66 hadden hun lijsten ook gekoppeld, nadat besprekingen met FNP, PNL en Groenen waren mislukt. Die drie partijen stelden daarop zelf een gecombineerde lijst op, die echter geen kamerzetel behaalde. (zie Tabel II)

Tabel II. Eerste Kamerverkiezingen: zeteltallen

	1987	1986
CDA	26	26
PvdA	26	17
VVD	12	16
D66	5	6
CPN	1	2
GPV	1	1
PPR	1	2
PSP	1	2
RPF	1	1
SGP	1	2
Totaal	$\overline{75}$	$\overline{75}$

Den Uyl

Op 24 december overleed dr. J.M. den Uyl, minister-president van 1973 tot 1977 en politiek leider van de PvdA van 1967 tot 1986. Op 30 december werd hij herdacht in de Nieuwe Kerk te Amsterdam; naast partijgenoten voerden daar ook Willy Brandt, voorzitter van de Socialistische Internationale, en oud-minister prof. Mr. W.F. de Gaay Fortman (ARP/CDA) het woord. Verscheidene sprekers roemden Den Uyls intellectuele gaven, zijn brede belangstelling en kennis van zaken, zijn enthousiasme en idealisme. Zijn overlijden had in brede kring een schok veroorzaakt. Op tal van plaatsen werden condoleanceregisters neergelegd, die door circa 70.000 mensen getekend werden. In de Tweede Kamer, waarvan hij 22 jaar lid was geweest, zou hij na het kersteces, op 19 januari 1988, herdacht worden; daarbij sprak de voorzitter van de Kamer, Dolman, vooral over de kwaliteiten van Den Uyl als kamerlid – “een vechter” - waarna de minister-president, Lubbers, inging op de persoonlijke omgang van Den Uyl met collega’s. (Voor een uitvoeriger beschouwing over de overleden staatsman zie de bijdrage van dr. D.F.J. Bosscher in dit jaarboek).

de affaire Rost van Tonningen

In 1986 had de Tweede Kamer een initiatief-voorstel van de PvdA-fractievoorzitter Kok aangenomen, dat stopzetting van de pensioenuitkering aan de weduwe van het NSB-kamerlid Rost van Tonningen beoogde. Een werkgroep van kamerleden onder leiding van dr. W. de Kwaadsteniet (CDA) trachtte dit besluit in 1987 uit te werken in het kader van de Algemene Pensioenwet voor Politieke Ambtsdragers. Volgens artikel 63 van de Grondwet kan deze wet echter slechts met tweederden van het aantal uitgebrachte stemmen door de Eerste en Tweede Kamer gewijzigd worden. Uit een vergadering van fractievoorzitters op 20 mei trok de voorzitter van de Tweede Kamer de conclusie dat die meerderheid waarschijnlijk niet te vinden zou zijn. Technisch-juridische bezwaren speelden hierbij een grote rol. Niettemin besloot de fractie van de PvdA een initiatief-wetsvoorstel voor een wijziging voor te bereiden; vier VVD-kamerleden verklaarden zich bereid hier aan mee te werken.

3. ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt echter een overzicht van het ledental van elke partij, op 1 januari 1987 of daaromtrent, volgens opgave van de partijsecretariaten.

Tabel III Ledental per 1 januari 1987.

CDA	128.588*
CPN	± 7.000
D66	± 8.300
GPV	13.365
PvdA	103.760
PPR	6.151
PSP	5.560
RPF	7.752
SGP	21.936
VVD	84.617

*Op 21 november 1986

Christen Democratisch Appèl (CDA)

Evenals vele andere partijen kon het CDA dit jaar voornamelijk aan interne zaken besteden: discussie over “de verantwoordelijke samenle

ving”, opbouw van een kaderschool, verkiezing van een nieuwe voorzitter. Grote problemen of crises kwamen niet voor. Enkele conflicten met de coalitiepartner VVD over financieel beleid, gezondheidszorg en kerntaken konden het kabinet niet in gevaar brengen; evenmin de kritiek op de ministers Braks en Deetman, naar aanleiding van fraude bij de visafslag respectievelijk fouten bij de studiefinanciering van het hoger onderwijs. Bij de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer in oktober wekte fractievoorzitter Bert de Vries irritatie bij de VVD en bij zijn partijgenoot Ruding door stabilisatie van de collectieve uitgaven rond 60% van het Nationaal Inkomen te bepleiten - met enige spot sprak men al spoedig van de “Bertnorm” - maar ook deze wrijving bleef zonder politieke gevolgen.

verkiezingen

Bij de Statenverkiezingen in maart boekte het CDA, dat in alle provincies met een eigen lijst uitkwam, verlies in vergelijking tot de Tweede Kamerverkiezingen van 1986, maar niet ten opzichte van de Statenverkiezingen van 1982. Opvallend zijn de verschillen tussen de provincies: in Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Flevoland won de partij er enkele zetels bij, in Overijssel, Groningen, Gelderland en Zeeland bleef haar zeteltal constant, in Friesland, Drenthe, Noord-Brabant en Limburg gingen zetels verloren. In Limburg raakte het CDA zijn absolute meerderheid in de Staten kwijt door een terugval van 34 naar 28 zetels; het verlies kwam vooral ten goede aan de regionale Partij Nieuw Limburg. Bij de formatie van provinciale besturen kreeg het CDA 27 Gedeputeerden in plaats van 29 (in 1982). Daar staat tegenover dat de partij nu in alle Gedeputeerde Staten vertegenwoordigd was, ook in Groningen waar dat voor 1987 niet het geval was. In de campagne had onder andere de fractievoorzitter in de Tweede Kamer, De Vries, er op gewezen dat de overheersing van de PvdA en de buitensluiting van het CDA die provincie schade had berokkend. Naast De Vries had ook minister-president Lubbers een rol in de campagne gespeeld, zij het iets minder nadrukkelijk dan bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1986.

Op grond van deze Statenverkiezingen scheen de coalitie in gevaar te komen toen de Eerste Kamer opnieuw gekozen werd. Volgens sommige voorspellingen zouden CDA en VVD hun meerderheid kunnen verliezen indien de oppositie optimaal gebruik van lijstverbindingen zou maken. Uiteindelijk behaalden de coalitiepartijen echter 38 van de 75 zetels. Het CDA kreeg weer 26 zetels, waarvan 9 voor nieuwe senatoren - onder andere de partijvoorzitter Van Velzen en de oud-CNV-voorzitter Van der Meulen. Het Eerste Kamerlid Kiers, dat eerder dit jaar als bestuurlid van de woningbouwstichting “Verantwoord Wonen” van

fraude verdacht werd maar door de officier van justitie onschuldig werd bevonden, was niet opnieuw kandidaat gesteld.

bijeenkomsten

De partijraad van het CDA kwam dit jaar drie maal bijeen. Op 31 januari kozen de afgevaardigden een nieuwe partijvoorzitter, drs. W.G. van Velzen, met bijna algemene stemmen: 1731 van de 1762 - de overigen waren blanco. De 44-jarige Wim van Velzen was voorzitter van de provinciale afdeling Brabant geweest. Hij behoorde niet tot één van de drie traditionele bloedgroepen die vanuit de ARP, CHU en KVP in het CDA terecht waren gekomen, maar tot de "rechtstreekse leden" van het CDA, al was hij rooms-katholiek.

Minister-president Lubbers verdedigde op de partijraad het kabinetsbeleid, vooral op sociaal gebied, en pleitte voor soberheid voor zowel de collectieve als de individuele huishoudingen. Van de overheid werd vaak teveel gevraagd. Dit laatste thema werkte hij verder uit op een partijbijeenkomst in Noord-Scharwoude (Noord-Holland) in april: de democratie dreigde "plat gezegd uit de klauwen te lopen" door overbelasting van de kant van de burgers die eisten dat de overheid hun problemen zou oplossen. Dat had niet alleen financiële maar ook morele gevolgen: toename van criminaliteit en verloedering. De overheid zou de normen moeten verhelderen en misdrijven strenger moeten straffen. Deze woorden van de minister-president, die hij nog eens herhaalde voor de Harmonisatieraad Welzijnsbeleid in Den Haag (op 22 april), deden nogal wat stof opwaaien. Critici - ook in eigen gelederen - verweten Lubbers eenzijdigheid en teveel persoonlijke betrokkenheid (als slachtoffer van kleine criminaliteit), maar ook de neiging tot een nachtwerkersstaat te willen terugkeren. In de Tweede Kamer zwakte de premier zijn pleidooi voor strengere straffen vervolgens af.

Op 13 juni vergaderde de partijraad in Den Haag en behandelde de eerste versie van de discussienota De verantwoordelijke samenleving. Op initiatief van de nieuwe voorzitter werd in discussiegroepjes gesproken over plaats en omvang van de collectieve sector. Daarnaast vond ook plenaire discussie plaats, met name over de basisverzekering ziektekosten, voorgesteld door de Commissie-Dekker en overgenomen door het CDA, maar niet door het kabinet. Minister Braks maakte bekend dat hij had overwogen af te treden als de Tweede Kamer kritische moties van de oppositie over zijn visserijbeleid had aangenomen. Hij kreeg overigens steun van fractievoorzitter De Vries en fractie-vicevoorzitter Eversdijk, die het falende visserijbeleid mede aan het parlement zelf weten.

De basisverzekering ziektekosten kwam op de partijraad van 21 november opnieuw aan de orde. Een resolutie van het partijbestuur, om te streven naar een “bodempakket tegen een voor allen betaalbare premie naar draagkracht”, werd aangenomen.

Deze partijraad benoemde bij acclamatie een nieuwe voorzitter van het Vrouwenberaad, de door de vrouwenorganisatie voorgedragen mevrouw A. van Ardenne-van der Hoeven, en herkoos mevrouw Van Montfrans tot vicevoorzitter van de partij (met 1474 van de 1487 stemmen). Het partijbestuur werd gedeeltelijk vernieuwd.

verwante organisaties

Het Vrouwenberaad hield op 9 februari een extra Landelijke Raad in Zwolle en koos daar een nieuwe secretaris en vicevoorzitter. Mevrouw C. Botman-Laan bleef voorzitter, maar zou aan het eind van het jaar aftreden vanwege haar benoeming tot burgemeester van de Limburgse gemeente Mook en Middelaar.

Mevrouw A. van Ardenne-van der Hoeven zou haar als voorzitter opvolgen; op een themadag op 9 november werd zij daartoe voorgedragen. Op 21 september kwam de Landelijke Raad bijeen om over gezondheidszorg te spreken.

Het Christen Democratisch jongeren Appèl (CDJA) bleef ook in 1987 de moederpartij kritisch volgen. Op een bijeenkomst in Utrecht op 25 april waarschuwde voorzitter Huibers voor zelfgenoegzaamheid en pleitte voor toenadering tussen CDA en PvdA. Op de algemene ledenvergadering van het CDJA op 23 mei in Rotterdam herhaalde hij deze boodschap. Hij kreeg bijval voor zijn woorden; maar dat kreeg ook minister-president Lubbers, die de jongeren eveneens toesprak. Tot een conflict tussen CDJA en CDA kwam het pas in december, toen het partij-orgaan CDActueel een kritische bijdrage van het CDJA over het onderwijsbeleid van CDA-minister Deetman weigerde. De bijdrage zou wel in het CDJA- opinieblad Perspectief verschijnen.

De CDA-Bestuurdersvereniging hield op 9 mei een landelijke conferentie over “de verzorgingsmaatschappij en de gemeente/provincie”.

Het Platform van Jonge Christen-Democratische Academics kwam in 1987 regelmatig bijeen om over verschillende onderwerpen van gedachten te wisselen.

publicaties

In februari publiceerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA het rapport Zorgvernieuwing door structuurverandering, dat geschreven was door een werkgroep onder leiding van drs. F.J. Werner. Het bevatte een

aantal suggesties voor een basisverzekering van ziektekosten, waarbij de overheid geld zou besparen en meer verantwoordelijkheid over zou laten aan overeenkomsten tussen ziekenfondsen en verzekeraars. Het rapport werd op 25 april op een studieconferentie in Zeist besproken. De discussie over dit onderwerp zou op de partijraad van 21 november voorlopig afgestoten worden.

In oktober presenteerde het Wetenschappelijk Instituut Technologie in een verantwoordelijke samenleving, geschreven door een werkgroep onder leiding van prof dr. J. van Dijck. Anders dan (VVD-)minister De Korte van Economische Zaken achtten de schrijvers het niet nodig dat de overheid technologische vernieuwing in bedrijven via speciale centra zou moeten steunen. In plaats van “hap-snap” steun te bieden zou de overheid wel “maatschappelijke inbedding” van technologie dienen te bevorderen, met name via scholing. Dit geschrift werd eveneens op een studiedag besproken, op 28 november.

In mei verscheen ook de nota De verantwoordelijke samenleving, opgesteld door een werkgroep onder leiding van prof.dr. Th. Kuiper. De overheid zou meer taken aan het “maatschappelijke middenveld” van particuliere organisaties en instellingen moeten overlaten oftewel “vermaatschappelijken”, met name op het gebied van volkshuisvesting, gezondheidszorg en sociale verzekeringen; bij problemen als criminaliteit, milieu en nieuwe medische technologie zou de overheid echter een actieve rol moeten spelen. De nota bevatte een aantal concrete voorstellen, zoals koppeling van sociale uitkeringen aan een plicht tot scholing. De leden van het CDA kregen de nota na herziening eind oktober thuis gestuurd en zouden er tot maart 1988 in hun afdeling over kunnen discussiëren.

organisatorische en personele veranderingen

In 1987 riep het CDA twee nieuwe instellingen in het leven. Vanaf 1 maart werd haar Tweede Kamerfractie bijgestaan door een ombudsbureau, geleid door mevrouw Vroegindeweyj, om individuele klachten en problemen van burgers te behandelen. En op 29 augustus werd te Ede een kaderschool onder directie van mr. M. Eikelboom gestart, die “opinieleiders” in de partij zou moeten kweken door middel van intensieve cursussen. De cursisten zouden vervolgens zelf cursussen kunnen geven en discussies leiden onder de leden der partij.

Tot de personele mutaties in 1987 behoorde ook de benoeming - op 31 januari - van prof. mr. H. Franken tot voorzitter van het Wetenschappelijk Instituut; als voorzitter van de redactie van Christen Democratische Verkenningen werd hij opgevolgd door ir. W.C.M. van Lieshout. Te

vens vonden enkele wijzigingen in het partijbestuur plaats.

De heer J. Verbree volgde als penningmeester in februari A. Veenhof op. In april volgde mr. F. Houben oud-premier mr. A.A. van Agt op als Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant; Van Agt vertrok als ambassadeur van de Europese Gemeenschap naar Japan.

Enkele personen kwamen in 1987 op minder aangename wijze in het nieuws. Op 18 mei werd het Tweede Kamerlid Hermes betrapt op rijden onder invloed; dit was hem in 1978 ook overkomen. Een zelfde lot was het kamerlid Duyn beschoren in de nacht van 1 op 2 oktober. In zijn geval had rijden onder invloed nog een ironische bijmaak, daar hij als woordvoerder voor verkeer en waterstaat in juni gepleit had voor invoering van de ademtest.

Communistische Partij van Nederland (CPN)

In 1987 waren maar zelden de schijnwerpers van de publiciteit op de CPN gericht. Enerzijds hing dit samen met de rust die ogenschijnlijk in de partij was teruggekeerd na een woelige periode van interne troebelen. Anderzijds bezat de CPN na het verlies van haar zetels in de Tweede Kamer voor de landelijke media kennelijk weinig nieuwsaarde. “De verbinding media-Binnenhof is heel sterk”, erkende vice-voorzitter en oud-Kamerlid Marius Ernsting tegenover Trouw (13 maart 1987). “Ik merk nu wat een voordeel het is als je in de Tweede Kamer aanwezig bent”.

verkiezingen

Bij de Statenverkiezingen had de CPN in vijf provincies met de PSP en in vier met de PPR en de PSP een gezamenlijke kandidatenlijst ingediend. In Groningen en Noord-Holland, waar de CPN van oudsher electoraal sterk was, kwam zij met een eigen lijst uit. De verkiezingen stonden voor de CPN in het teken van de landelijke politiek; hoofdpunt in de campagne was “een dam opwerpen tegen het afbraakbeleid van Lubbers II”. Handicap voor de CPN bij de campagnevoering was de reeds geconstateerde geringe aandacht van de landelijke media. De stembusuitslag werd mede daarom als hoopvol beschouwd. Hoewel de CPN vergeleken met de Statenverkiezingen van 1982 verlies leed, herstelde zij zich enigszins van de klap die zij bij de Kamerverkiezingen van 1986 had moeten incasseren. In haar commentaar op het resultaat zei partijvoorzitter Izeboud: “We zijn op de weg terug. Dit is de basis voor verder herstel” (de Volkskrant, 19 maart 1987). Bij de verkiezingen voor de Eerste Kamer moest de CPN één zetel inleveren, waarmee

zij er nog één overhield, die werd bezet door F. Bolding. C.A. IJmker, die bijna 19 jaar de CPN in de senaat had vertegenwoordigd, keerde niet meer terug.

CPN-manifestatie

Op 27 september organiseerde de CPN in Amsterdam een landelijke manifestatie “voor vrede, sociale rechten, democratie en Internationale solidariteit”. De bedoeling van de partij was om vlak na Prinsjesdag, de troonrede en de Miljoenennota “haar zelfbewustzijn en strijdbaarheid” te demonstreren. Eén van de sprekers op de bijeenkomst was Klaas de Jonge, de onlangs naar Nederland teruggekeerde cultureel-anthropoloog die lange tijd op de Nederlandse ambassade in Pretoria had ‘vast’-gezet, omdat hij wegens hulp aan het ANC door de Zuid-Afrikaanse politie werd gezocht.

De Waarheid

Ook in 1987 leidde De Waarheid een kwakkelend bestaan. In april deed het partijbestuur een beroep op de partijleden om De Waarheid financieel te steunen. Het appèl leverde zo’n 80.000 gulden op. De werving van nieuwe abonnees, waartoe het partijbestuur ook had opgeroepen, was onvoldoende om de terugloop van het aantal abonnementen op te vangen. In het najaar ging opnieuw een campagne van start om abonnees te winnen. “Veel succes hebben we nog niet met deze acties”, aldus R. Schurink in het Nieuwsblad van het Noorden (12 december 1987). Volgens Schurink, die per 1 oktober G. Pothoven als directeur van De Waarheid was opgevolgd, verkeerde zijn dagblad in een penibele financiële situatie.

viering Oktoberrevolutie

Bij de 70ste verjaardag van de Oktoberrevolutie in Rusland stond de CPN uitgebreid stil. Een dubbelnummer van Politiek en Cultuur was aan het thema ‘70 jaar Oktoberrevolutie’ gewijd. In dit nummer werd ook ingegaan op de recente ontwikkelingen in de Sovjet-Unie. De ‘perestroika’ en ‘glasnost’ die door Gorbatsjov waren geïnitieerd, werden door de CPN met instemming begroet. Op uitnodiging van het partijbestuur bracht een delegatie van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie (CPSU) een bezoek aan Nederland. Begin november werden door een aantal afdelingen vergaderingen belegd, waarop één der vertegenwoordigers van de CPSU aanwezig was. Hoogtepunt van de viering was de landelijke bijeenkomst op 7 november in de Oosterkerk te Amster-

dam.

De CPN was op haar beurt bij de viering van de Oktoberrevolutie in Moskou aanwezig. Partijvoorzitter E. Izeboud en J. de Boo, eveneens lid van het partijbestuur, waren aanwezig bij zittingen van het Centraal Comité van de CPSU en van de Opperste Sovjet, het parlement van de Sovjet-Unie, die in het teken van de revolutieherdenking stonden.

landelijke marxisme-werkgroep

De ‘landelijke marxisme-werkgroep’ bleef ook in 1987 binnen de CPN actief, tot ongenoegen van het partijbestuur. Volgens partijvoorzitter Izeboud bouwde deze werkgroep door de uitgave van een eigen blad en het beleggen van bijeenkomsten een “afzonderlijk organisatorisch verband” op. “Onbegrijpelijk en onaanvaardbaar”, aldus Izeboud, die echter geen maatregelen tegen de werkgroep in het vooruitzicht stelde (CPN-ledenkrant, no. 3, p. 2). Het partijbestuur ging niet in op een uitnodiging van de werkgroep om zijn landelijk beraad bij te wonen. Het VCN, dat in deze landelijke marxisme-werkgroep medestanders zag in zijn streven om te komen tot hereniging van het Nederlandse communisme op marxistisch-leninistische basis, onderhield contacten met de groep.

VCN

Op het tweede partijcongres dat het VCN op 30 en 31 mei hield werd nog eens vastgesteld dat er in Nederland “maar één communistische partij is: het VCN” (Manifest, no. 22, p. 1). De CPN kwam voor dit predikaat niet in aanmerking omdat zij het marxisme-leninisme zou hebben afgezworen. Niettemin besloot het congres dat het VCN het herstel van de eenheid van de Nederlandse communisten moest nastreven, zij het dat deze eenwording uitsluitend op marxistisch-leninistische grondslag kon plaatshebben. De CPN reageerde koel op dit congresbesluit. “Wij wachten af”, zo verklaarde vice-voorzitter Ernsting. “Als zij zich weer willen aansluiten, moeten zij zich meer aan ons aanpassen in plaats van andersom” (de Volkskrant, 2 juni 1987). Binnen het streven van het VCN om de eenheid weer te herstellen paste het initiatief van zo’n honderd communisten om de 70ste verjaardag van de Oktoberrevolutie gemeenschappelijk te vieren. Zowel leden van het VCN als van de CPN alsmede ongeorganiseerde communisten werden opgeroepen aan deze viering deel te nemen. Op de bijeenkomst op 7 november in Amsterdam waren naar schatting ongeveer duizend mensen aanwezig; velen van hen waren met een tiental ‘revolutiebussen’ naar de hoofdstad gekomen. Naast vele VCN-ers waren ook CPN-leden op komen dagen,

waaronder leden van de landelijke marxisme-werkgroep. Het woord werd gevoerd door onder andere René Dammen, algemeen secretaris van het VCN, Roel Walraven, voormalig wethouder van Amsterdam en CPN-lid, en door een vertegenwoordiger van de ambassade van de Sovjet-Unie. In een verklaring die na de bijeenkomst werd uitgegeven, werd opnieuw gehamerd op de noodzaak van het herstel van de eenheid van het Nederlandse communisme.

Democraten 66 (D66)

Twée interne aangelegenheden stonden in 1987 voor D66 op het programma: een ledenwerfactie en een reorganisatie van de partijstructuur. De ledenwerfactie kwam aan het eind van het jaar op gang, de procedure van de reorganisatie ging een aantal maanden eerder van start. Het hoofdbestuur stelde een ad-hoc-commissie "Adviesgroep partijstructuren" in met de taak op korte termijn een advies op hoofdlijnen uit te brengen over de partijstructuur.

Begin september werd dit advies gepubliceerd in de Democraat. Eén van de hoofdpunten hieruit betrof het voorstel om de Adviesraad op te heffen en te laten vervangen door een "ledencollege", welke de Algemene Ledenvergadering enigszins zou moeten ontlasten. Deze omgevormde Adviesraad zou meer bevoegdheden verantwoordelijkheden krijgen. Andere voorstellen van de adviescommissie betroffen wijzigingen in de samenstelling van het hoofdbestuur en wijzigingen op het gebied van commissies en werkgroepen. De Algemene Ledenvergadering zou het belangrijkste orgaan blijven. Tot 10 december kreeg de partij gelegenheid op het advies van de commissie te reageren; op basis van de opinievormende discussie tijdens de Algemene Ledenvergadering in februari 1988 zou definitieve besluitvorming plaatsvinden op het najaarscongres van oktober.

verkiezingen

Vergeleken met de uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen in 1986 wist D66 bij de Statenverkiezingen de stijgende lijn vast te houden. In geval van Kamerverkiezingen zou de partij één zetel gewonnen hebben. Vergeleken met de Statenverkiezingen van 1982 ging D66 terug van 54 naar 45 Statenzetels. Evenals een aantal andere partijen had D66 tijdens de verkiezingscampagne gespeculeerd over een mogelijke progressieve meerderheid in de Eerste Kamer op basis van de Statenverkiezingen. Zowel de D66-fractieleider in de Tweede Kamer, Van Mierlo, als de fractieleider in de Eerste Kamer, Vis, waren van mening dat het kabinet-Lubbers niet zou hoeven opstappen wanneer in de Eerste Kamer een

linkse meerderheid zou ontstaan. Van Mierlo noemde het onjuist wanneer zijn partij, die voor afschaffing is van de Eerste Kamer, haar stemgedrag zou wijzigen om het kabinet ten val te brengen. Het kabinet zou wel in geval van een linkse meerderheid in de Senaat goed moeten luisteren naar de oppositie in de Tweede Kamer. De regeringscoalitie behield echter een krappe meerderheid van 38 zetels: D66 verloor één zetel en behaalde vijf zetels in de Senaat. De vijfde zetel dankte de partij aan een lijstverbinding met de PPR.

congressen

De Democraten organiseerden in 1987 twee congressen. De vierenvestigste Algemene Ledenvergadering speelde zich af op 28 februari te Amersfoort. Belangrijkste punt op de agenda was de volksgezondheid. De door het hoofdbestuur voorgelegde beslispunten ondervonden van een lange rij sprekers veel kritiek. Het hoofdbestuur erkende verzuimd te hebben de bestaande werkgroep volksgezondheid te raadplegen en te vermelden dat het bij de behandeling in eerste instantie ging om structuur en financiering, terwijl de rest van het stuk niet aan de orde was. Op grond van de gevoerde discussie zou een commissie, waarin alle leden van de werkgroep volksgezondheid vertegenwoordigd waren, verder aan het werk gaan. De agenda bevatte voor het overige voornamelijk huishoudelijke onderwerpen en enkele toespraken. Ondanks het feit dat dit congres twee en een halve week voor de Statenverkiezingen plaatsvond, werd hieraan praktisch geen aandacht besteed. De opkomst was mager, ruim 400 congresgangers, hetgeen werd toegeschreven aan crocusvakantie en carnaval.

De Algemene Ledenvergadering op 31 oktober stond vooral in het teken van onderwijs. Het congres diende te stemmen over vijf beslispunten rond voortgezette basisvorming in het onderwijs. Nadat vier van de vijf beslispunten van tafel geveegd waren, besloot het hoofdbestuur het vijfde besispunt in te trekken. Een nieuw onderwijsconcept diende geschreven te worden.

In zijn congresrede ging Van Mierlo serieus in op mogelijke alternatieven voor een CDA-VVD coalitie. Hij deed een beroep op PvdA en VVD een einde te maken aan de vanzelfsprekendheid waarmee het CDA altijd deel uitmaakte van de regering. Van Mierlo noemde de vanzelfsprekendheid van macht van het CDA steeds ongezonder. "PvdA en VVD maken de spastische indruk als de dood te zijn het voortijdige misnoegen van het CDA op zich te laden. (...) Die dodelijke angst uit het gevele te raken moeten beide partijen proberen kwijt te raken", aldus Van Mierlo. In dit verband uitte hij scherpe kritiek op de PvdA, die net te kennen had gegeven euthanasiewetgeving op dat moment ongewenst

te vinden. Het standpunt van de PvdA over euthanasie paste in de stelling dat de PvdA alles in het werk stelde om niet bij het CDA uit de gratie te raken. Het congres reageerde met instemming op de stellingname van Van Mierlo dat D66 in principe bereid moet zijn om aan ieder kabinet deel te nemen dat qua beleid, uitstraling en gezag een vernieuwend alternatief is voor het zittende kabinet. Evenals bij het vorige congres was ook nu de opkomst slecht. Het commentaar in de Democraat sprak over een dieptepunt, waarbij als mogelijke oorzaken werden genoemd de magere politieke agenda, te weinig inspirerende sprekers en de afzijdigheid van prominente D66'ers zoals ex-bewindslieden, burgemeesters, raads- en statenleden.

publikaties

In februari presenteerde een werkgroep van het wetenschappelijk bureau van D66 een rapport over het milieu. Hierin werd gepleit voor een actievare opstelling van de Tweede Kamer wat betreft bescherming van het milieu. Besluitvorming over milieuvraagstukken zou sneller en soepeler moeten verlopen.

In september verscheen van de hand van de Tweede Kamerfractie van D66 de nota Kunstbeleid: een plaatsbepaling (uitgegeven door het wetenschappelijk bureau van D66). D66 gaat in dit rapport in op de vraag hoe bepaald kan worden of kunst kwaliteit heeft en wie dat oordeel zou moeten uitspreken; op het probleem waar de eerste verantwoordelijkheid hoort te liggen voor het kunstbeleid van de overheid en op de relatie tussen culturele instelling en geldschietters, sponsors of subsidianten. Volgens de opstellers van de nota komt de kwaliteit van de kunst in het gedrang door de eenzijdige aandacht van subsidiegevers voor het criterium van pluriformiteit of vernieuwing.

De overheid heeft zich in het verleden te veel aan een inhoudelijk oordeel over kunst onttrokken. Belangrijkste inspiratoren achter de nota waren het kamerlid Aad Nuis en de kunstercriticus Hans Onno van den Berg.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

1987 verliep ook voor het GPV rustig. In de tweede helft van het jaar maakte de partij zich op voor de viering van het veertigjarig bestaan in 1988. Met als doel het GPV met een record-aantal leden het jubileumjaar in te laten gaan, werden gedurende het hele jaar ledenwervingsacties gehouden. Het resultaat viel uiteindelijk tegen; in 1987 nam het ledenaantal nauwelijks toe.

verkiezingen

Voor het eerst nam het GPV in alle provincies aan de Statenverkiezingen deel. In Limburg, waar de partij tot dan toe nooit had meegedaan, werd een gecombineerde lijst met SGP en RPF ingediend. Een zetel zat er voor deze combinatie echter niet in. In nog twee andere provincies deed het GPV in deze samenstelling mee. Daarnaast werkte het Verbond in vier provincies samen met de RPF en kwam het in vijf provincies met een zelfstandige lijst uit. Over de verkiezingsuitslag heerste tevredenheid. Vergeleken bij zowel de Statenverkiezingen van 1982 als de Kamerverkiezingen van 1986 zou het GPV groeien. “Het GPV zet de positieve trend door”, zo meende drs. H. Timmermans, directeur van de Groen van Prinsterer Stichting, het wetenschappelijk bureau van het Verbond. “Doorgeredeneerd zou het GPV nu op twee (Kamer)zetels uitkomen” (Ons Burgerschap, no. 4, p. 61). Ondanks de stemmenwinst verloor het GPV niettemin twee Statenzetels, omdat - anders dan in 1982 - geen restzetels in de wacht werden gesleept. Het Verbond kwam daarmee uit op acht zetels. Een maand later kreeg het er een zetel bij. In Gelderland, waar de RPF en het GPV met een gezamenlijke lijst waren uitgekomen, viel aan het Verbond een zetel toe toen de RPF-vertegenwoordiger Rietkerk uit de Staten vertrok.

Het aantal Statenzetels van het GPV stelde het niet in staat op eigen kracht een zetel in de Eerste Kamer te behalen. Dankzij een lijstverbinding met SGP en RPF werd de GPV-senator J. van der Jagt toch herkozen.

samenwerking

Naar aanleiding van de Statenverkiezingen vlamde de discussie in het GPV over de politieke samenwerking met SGP en RPF even op. In 1985 waren door het Verbond de criteria vastgesteld waaraan een eventuele ‘lijstineenschuiving’, de vorming van een gemeenschappelijke lijst met SGP en/of RPF, moest voldoen. Op de evaluatie van deze samenwerking die voor 1988 op de agenda stond, nam partijvoorzitter dr. J. Blokland op de algemene vergadering van het Verbond op 11 april alvast een voorschot. In zijn openingswoord stelde hij de ‘voorkeursregel’ ter discussie die inhoudt dat niet tot lijstineenschuiving zal worden besloten wanneer voor een zelfstandig opererend GPV één of meer zetels haalbaar zijn. “Hoe je het ook wendt of keert, zolang de kleine christelijke partijen zo klein blijven, zijn ze aangewezen op vormen van samenwerking” (Ons Burgerschap no. 5, p. 70), aldus Blokland. Deze uitslatingen ontlokten forse kritiek van de voorzitter van het Landelijk Verbond van Gereformeerde Politieke Jeugdstudieclubs (GPJC), J. Ophoff.

Op de jaarvergadering van het Landelijk Verband hekelde hij het “overboord gooien” van de voorkeursregel door Blokland. Ophoff hield vast aan het standpunt “waar het kan en raadzaam is; zelfstandig uitkomen” (*Jeugd & Politiek*, no. 8, p. 3). Het dispuut tussen beide voorzitters leidde vervolgens tot een kleine polemiek in de kolommen van het partijorgaan van het GPV, waarbij Blokland wat vinnig wees op “het goede gebruik als GPV en GPJC om zich naar buiten toe niet met elkaars interne bestuursbeleid te bemoeien” (*Ons Burgerschap*, no. 6, p. 88). Tot overeenstemming ten aanzien van deze kwestie kwam men niet. In december 1988 zal een extra algemene vergadering zich over de criteria bij lijstineenschuiving buigen.

partijbijeenkomsten

Op 11 april hield het GPV zijn algemene vergadering. Enkele voorstellen die de bestuursstructuur van het GPV opnieuw ter discussie wilden stellen werden door de vergadering verworpen. In de Centrale Verbondsraad werden K. Dikkema en drs. A.J. Verbrugh herkozen, nieuwkomers waren drs. H. Post en drs. B. Siepel. Eén van de sprekers was senator Van der Jagt, die zich gelukkig prees dat het GPV “een hechte confessionele eenheid” vormde. Het openstellen van de partij voor een ieder “die in deze tijd nog wil leven naar een christelijke levensstijl” werd door hem onder verwijzing naar het negatieve voorbeeld van de ARP afgewezen (*Ons Burgerschap*, no. 6, p. 89). De in 1986 ingestelde Verbondsadviesraad kwam op 9 mei voor het eerst bijeen. Thema van de bijeenkomst was de houding die het GPV tegenover het referendum moest aannemen. Uitkomst van het beraad was dat het Verbond niet bij voorbaat tegen de invoering van het referendum behoefde te zijn. Op 14 november was in Zwolle door de Stichting Mandaat van het GPV en de Beroepskring Agrariërs van het Gereformeerd Maatschappelijk Verbond een Landbouwcongres georganiseerd. Op het congres werd de brochure ‘Landbouw in samenhang’ van de Groen van Prinsterer Stichting besproken.

viering veertigjarig bestaan

In 1987 werden de voorbereidingen gestart voor de viering van het veertigjarig bestaan van het GPV in 1988. In de zomer werd door de Centrale Verbondsraad een speciale jubileumcommissie in het leven geroepen. In de tweede helft van het jaar werd hard gewerkt aan de vervaardiging van het ‘Gedenkboek GPV 1948 – 1988’. Het bereiken van deze mijlpaal zal worden herdacht op 23 april 1988 in Apeldoorn.

publikaties

In plaats van de geplande vijf werden door de Groen van Prinsterer Stichting in 1987 drie studies uitgebracht: 'Gezondheid en Gezondheidszorg', 'Landbouw in samenhang' en 'De dienst van de overheid'. In de laatste brochure, werd een uiteenzetting gegeven over aard en grenzen van de taak van de in Gods dienst staande overheid.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Het overlijden van oud-fractievoorzitter J.M. den Uyl op 24 december vormde een trieste afsluiting voor de PvdA van het jaar 1987. Sinds Den Uyl in 1986 het fractievoorzitterschap van de PvdA in de Tweede Kamer had overgedragen aan Wim Kok, was zijn belangstelling meer uitgegaan naar activiteiten op het internationale vlak. In mei gaf hij weliswaar het voorzitterschap op van de Federatie van Socialistische partijen in de Europese Gemeenschap - hij bekleedde deze functie sinds 1980 - maar spoedig daarna kreeg Den Uyl het verzoek een onderzoek te verrichten naar de toekomst van het vredes- en veiligheidsbeleid van de Verenigde Naties. Deze functie zou geen consequenties hebben voor zijn Kamerlidmaatschap.

In oktober werd bekend dat Den Uyl leed aan een ongeneeslijke ziekte. Hij werd opgenomen in het ziekenhuis nadat hij ziek was teruggekeerd uit Senegal, waar hij een bijeenkomst van de Socialistische Internationale had bijgewoond. Op 5 november schreef Den Uyl een kort politiek testament aan de leden van zijn fractie en van het partijbestuur, waarin hij inging op twee zaken: vrede en veiligheid en solidariteit met de zwakkeren in de samenleving. Hij verwees in dit verband naar de rol van de staat die garant zou moeten staan voor solidariteit. (zie verder: Hoofdmomenten en de bijdrage van dr. D.F.J. Bosscher elders in het Jaarboek).

partijvoorzitter

Begin april werd door het partijcongres Marjanne Sint tot nieuwe partijvoorzitter gekozen. Zij volgde hiermee Max van den Berg op, die 1 september 1986 was afgetreden. In de tussenliggende periode was het voorzitterschap waargenomen door vice-voorzitter Stan Poppe. Sint was de enige kandidaat. Aan het begin van het jaar trad ze in de publiciteit: tijdens een nieuwjaarsbijeenkomst van PvdA, VARA en NIVON in het Haagse congresgebouw leverde ze kritiek op het PvdA-Tweede Kamerlid Kombrink. De kritiek betrof een interview dat Kombrink eind '86 had gegeven aan het partijblad Voorwaarts waarin hij gepleit had voor

meer realisme. Kombrink concludeerde dat de koppeling van uitkeringen aan lonen niet langer gegarandeerd kon worden. De inkomenspositie van mensen met een uitkering zou per jaar bekeken moeten worden, aldus Kombrink. Marjanne Sint achtte de ontkoppeling in strijd met de PvdA-principes van solidariteit en sociale rechtvaardigheid. Als reactie op deze kritiek benadrukte Kombrink dat ook hij hechtte aan gelijke inkomensontwikkeling en het delen van de welvaart maar dat soms “dierbare wensen moeten worden aangepast aan de harde feiten”.

verkiezingen

De verkiezingscampagne van de PvdA werd door drie uitgangspunten bepaald: deze campagne moest kort maar hevig zijn; niet te veel bijeenkomsten in zaaltjes maar de mensen thuis opzoeken en tenslotte, het zou vooral niet teveel over de landelijke politiek moeten gaan.

Dit laatste uitgangspunt belette echter de landelijke ‘kopstukken’ niet volop in de campagne mee te draaien. Vergeleken met de Staten-verkiezingen van 1982 behaalde de PvdA forse winst. De partij verkreeg 262 zetels in 1987 tegenover 163 zetels in 1982. In dat jaar had de PvdA mede door haar weinig succesvolle optreden in het tweede kabinet-Van Agt een electoraal dieptepunt bereikt. Toch was het resultaat in 1987 minder goed dan men had gehoopt of verwacht. Vergeleken met de Kamerverkiezingen van 1986 was geen winst geboekt.

partijcongres

Het 21ste congres van de Partij van de Arbeid op 2, 3 en 4 april stond voornamelijk in het teken van de reglementaire partijbestuurs-verkiezingen en een standpuntbepaling inzake referendum. Daarnaast vermeldde de congresagenda: procedure kandidaatstelling Tweede Kamer, bespreking statuten, actuele politiek en enkele redevoeringen.

Ten aanzien van het punt kandidaatstelling voor de Tweede Kamer-verkiezingen leed het partijbestuur een nederlaag. De kandidaatstelling geschiedde gedecentraliseerd door de gewesten, hetgeen soms tot gevolg kon hebben dat partijleden met nationale bekendheid maar zonder regionale binding, niet op de kandidatenlijst voorkwamen. Het gevaar van een onevenwichtig samengestelde Kamerfractie was door de gedecentraliseerde methode vrij groot en om die reden wilde het partijbestuur de mogelijkheid hebben de gewestelijke kandidatenlijsten te corrigeren. In zijn openingstoespraak had scheidend interim-voorzitter Stan Poppe erop gewezen dat de wijziging van de kandidaatstelling meer garanties zou scheppen voor een evenwichtige en kwalitatief goede samenstelling van de Kamerfractie. Het mocht niet baten. Met een krappe meerderheid

(5700 tegen 5200 stemmen) aanvaardde het congres een voorstel van de afdeling Almelo, uitsprekend dat “het voorstel van het partijbestuur, behelzende het ingrijpen achteraf in lijsten die democratisch door afdelingen en gewesten zijn vastgesteld, de Partij van de Arbeid onwaardig is; besluit het bestaande reglement kandidaatstelling te handhaven”. Hiermee was discussie over het onderwerp verder van de agenda afgevoerd. Zoals reeds genoemd koos het congres Marianne Sint tot de nieuwe voorzitter van de partij. In haar congres toespraak benadrukte Sint dat de PvdA moet blijven opkomen voor degenen met de minste mogelijkheden, degenen “die het minst weerbaar en het meest kwetsbaar zijn”, terwijl bij de lastenverdeling “de sterkste schouders het zwaarst worden belast”. Het congres koos het Tweede Kamerlid en oud-minister J. Pronk als eerste vice-voorzitter; als tweede vice-voorzitter won het zittende bestuurslid mevrouw A. Goedmakers het van W. Albers en van het Tweede Kamerlid mevrouw J. van Nieuwenhoven. Laatstgenoemde werd wel gekozen als lid van het partijbestuur. Tot internationaal secretaris werd in twee rondes gekozen J.M. Wiersma. Hij behaalde ruim vijfhonderd stemmen meer dan zijn voornaamste tegenkandidaat A. Hilhorst. Wiersma volgde M. van Traa op. Hij had ruim acht jaar gewerkt als medewerker voor het buitenlands beleid van de PvdA- Tweede Kamerfractie. In het partijbestuur keerden niet terug mevrouw I. Dales, J. van Kemenade, C. Poppe, L. Schoots, M. van Traa en C. Verspuy. Het PvdA-congres sprak zich in meerderheid uit voor een corrigerend referendum en voor een volksinitiatief. In het laatste geval zou de burger ‘door eigener beweging’ wetgeving kunnen bevorderen. Het congres sloot zich hiermee in grote lijnen aan bij de voorstellen van de Staatscommissie-Biesheuvel. In afwijking van deze voorstellen was het congres echter van mening dat “a) het in geval van een wetsvoorstel, voortgekomen uit volksinitiatief, aan de Staten-Generaal de mogelijkheid wenst te bieden een parlementair tegenvoorstel van wet aan een uitspraak door de bevolking voor te leggen naast het voorstel volgens volksinitiatief; b) wetgeving inzake aangelegenheden het koningschap of het koninklijk huis betreffend wel onderdeel van een referendum kunnen zijn”. Ten aanzien van dit laatste punt week het congres van het partijbestuur af, dat het koningshuis wilde uitsluiten van referendum. Aanvankelijk was de PvdA tegen het instellen van een referendum, en ook tijdens het congres sprak een grote minderheid zich tegen de voorstellen van het partijbestuur uit.

partijraden

De partijraad van de PvdA kwam in 1987 bijeen op 24 januari, 20 juni en op 25 en 26 september. De partijraad in januari behandelde het werk

plan van de Tweede Kamerfractie. In een motie constateerde de partijraad dat de uitwerking van het werkplan de mogelijkheid opent dat afgeweken wordt van het verkiezingsprogramma 1986-1990. In dat geval zou er “expliciet en tijdig” moeten worden teruggekoppeld naar de partij. Op 20 juni kwamen vooral zaken aan de orde van financiële en huishoudelijke aard; de partijraad in september behandelde een commentaar van het partijbestuur op de miljoenen-nota en de troonrede. Zoals te verwachten van een oppositiepartij leverde zij forse kritiek. “De maatschappijvisie die uit de miljoenennota spreekt, leidt tot grotere maatschappelijke ongelijkheid en een onnodige aantasting van de kwaliteit van het bestaan”, aldus voorzitter Sint, die 1988 een jaar noemde waarin opnieuw de maatschappelijke ongelijkheid verder zou worden vergroot. Volgens PvdA-fractie leider Kok maakte het kabinetsbeleid “de rijken rijker en houdt de armen op z’n best even arm”. Volgens het alternatief van de oppositie zou er méér werkgelegenheid en een gelijkere verdeling van de inkomensverbetering en sterkere verhoging van het financieringstekort tot stand gebracht moeten worden dan in de kabinetsplannen was voorzien.

In een resolutie werd van de Tweede Kamerfractie gevraagd binnen de randvoorwaarden van het verkiezingsprogramma en rekening houdend met nieuwe feiten en ontwikkelingen duidelijk te maken dat “een wezenlijk ander beleid mogelijk is dan dat van het kabinet”. De partijraad sprak zich in een aparte resolutie uit over het buitenlandbeleid van het kabinet. Ten aanzien van bewapening werd van partijbestuur en Tweede Kamerfractie gevraagd met voorstellen te komen aangaande “onderhandelingen gericht op het totstandbrengen van een conventioneel evenwicht op een zo laag mogelijk niveau, op een drastische reductie van de tactische nucleaire wapens en op een verbod van chemische wapens”. Het afstoten van de vier nog resterende kernwapentaken zou centraal blijven staan in het beleid van de PvdA, aldus Kok, waarbij het tempo van de reductie van de Nederlandse kernwapentaken afhankelijk gesteld moest worden van het verloop van het internationale wapenbeheersingsoverleg. Eerder op de partijraads-vergadering had Marjanne Sint uitgesproken dat alle aandacht gericht moest zijn op verdere afspraken over de inkrimping van de conventionele bewapening.

personalia

In 1987 verdwenen verschillende kamerleden uit de fractie van de PvdA. Ien Dales werd per 16 mei benoemd tot burgemeester van Nijmegen; Arie van der Hek verruilde na de zomer zijn kamerlid-maatschap voor de directeurszetel van de Noordnederlandse Ontwikkelingsmaatschappij (NOM); de landbouwspecialist Rob Tazelaar werd in oktober

voorgedragen als voorzitter van het Produktschap voor vee en vlees alwaar hij op 1 januari 1988 zou beginnen; de milieuspecialiste Rie de Boois werd - eveneens in oktober - benoemd tot voorzitter van het zuiveringsschap Amstel- en Gooiland.

Tussentijds verdween verder begin september defensiespecialist Harry van den Bergh uit de Kamer. Hij was in opspraak geraakt door handel in Fokker-aandelen. Begin juli maakte de Haagse Post bekend dat Van den Bergh enkele jaren terug met voorkennis aandelen Fokker zou hebben gekocht en met winst weer verkocht. Volgens een door Kok ingesteld onderzoek van een onafhankelijke register-accountant had Van den Bergh tot eind 1986 met eigen en geleend geld gehandeld; er werd echter niet aangetoond dat zijn beleggingsactiviteiten waren gebaseerd op voorkennis. Van den Bergh verklaarde dat zijn beleggingsgedrag onverstandig was geweest en dat hij inmiddels maatregelen had genomen om hieraan een einde te maken. Op grond van het onderzoek en de verklaring van Van den Bergh concludeerde Kok dat het Kamerlid in principe lid van de fractie kon blijven, mits hij daar zelf nog voldoende vertrouwen dacht te hebben. De fractie deelde deze conclusie, maar begin september maakte Van den Bergh zijn vertrek bekend. Hij noemde als "enige reden dat de discussie en onrust voortduurde", hetgeen hij onverantwoord voor fractie en partij vond.

Het PvdA-kamerlid Knol raakte in oktober eveneens in opspraak, doch zijn gedrag leidde niet tot diens vertrek. Hij trad echter niet langer op als woordvoerder van de partij over Suriname. Aanleiding voor dit terugtreden vormde zijn uitslating voor de KRO-radio over de kwaliteit en objectiviteit van de berichtgeving van Nederlandse journalisten in Suriname. Van Grinsven (gezamenlijke omroepen), Noordegraaf (Volkskrant) en Van Grunsven (NOS-journaal) hadden in zijn ogen een te goede verstandhouding met het regiem-Bouterse. Het woordvoederschap werd overgenomen door het Kamerlid Pronk, oud-minister van ontwikkelingssamenwerking. Knol bleef wel deel uitmaken van de PvdA-fractiecommissie buitenlandse zaken.

Aan het eind van het jaar maakte het kabinet bekend oud-minister J.A. van Kemenade voor te dragen voor de benoeming tot burgemeester van Eindhoven. Van Kemenade was ruim drie jaar voorzitter geweest van het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam.

schuivende panelen

Aan het eind van 1986 had het partijbestuur drie commissies in het leven geroepen die een aanzet moesten geven voor de partijdiscussie over de vernieuwing van de PvdA: programma, organisatie en strategie dienden behandeld te worden. De strategiecommissie onder voorzitterschap

van Kok bleek er in oktober niet in geslaagd te zijn een rapport gereed te hebben over de te volgen partij-politieke koers. Behandeling van dit onderwerp werd uitgesteld tot voorjaar 1988. Het rapport van de commissie die zich moest bezighouden met de organisatorische vernieuwingen van de partij werd door het partijbestuur afgedaan als beneden de maat. Alvorens het rapport de partij in zou gaan, wilde het bestuur het nog “nader aanvullen”, aangezien een verzoek tot herschrijven door de commissie was afgewezen. Dit rapport, “politiek à la carte in plaats van politiek als dagschotel”, leverde forse kritiek op de overheersende cultuur, de ingewikkelde organisatiestructuur en de partijbureaucratie. Door de complexiteit in procedures, reglementen etc. maakten te weinigen de dienst uit in de partij, “alle democratische principes ten spijt”. De commissie voor partij-organisatorische vernieuwing stond onder voorzitterschap van Bert Middel.

Eind oktober verscheen van de commissie programmatische vernieuwingen het rapport schuivende panelen: continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie. Van deze commissie maakten deel uit het Tweede Kamerlid Jan Pronk (voorzitter), partijvoorzitter Marianne Sint, directeur van de Wiardi Beckman Stichting Joop van den Berg, Europarlementariër Hedy d’Ancona en oud-parlementariër Wim Albers. De titel van het rapport was ontleend aan de socioloog Schuyt. Het rapport beschreef een aantal trends en dilemma’s die de maatschappij in de komende tien tot vijftien jaar zullen kenmerken: economische groei en structuur, economische orde; arbeid, inkomen en collectieve voorzieningen; cultuur-politiek; politieke orde en rechtsorde; het internationale beleid.

Het centrale thema luidde: het recht van ieder mens op een zelfstandig en menswaardig bestaan. Het rapport beoogde een discussierapport te zijn. De samenstellers leken in deze opzet geslaagd te zijn, want de publicatie bood stof tot veel discussie en kritiek vanuit de partij.

Vooraf het loslaten van het streven naar verkorting van de werkweek tot 25 uur in 1996, uitstel van een wettelijke regeling voor euthanasie, flexibilisering van de arbeidsverhoudingen, voorstellen rond gelijke behandeling en commerciële omroep ondervonden veel kritiek. De Jonge Socialisten in de PvdA (JS) concludeerden dat het rapport op verschillende plaatsen blijk gaf van “geslijm richting CDA”. CDA-voorzitter Van Velzen constateerde met genoegen dat de PvdA op verschillende punten het CDA-idee van de verantwoordelijke samenleving “omhelsde”. Fractievoorzitter Voorhoeve van de VVD vond het van “enige durf” van de PvdA getuigen om bepaalde standpunten overboord te gooien. Volgens hem kroop de PvdA in de richting van de VVD. Minder positief dan CDA en VVD reageerden de progressieve fracties. D66 was zeer “ontstemd” over het euthanasie-standpunt van de PvdA-werk

groep en PPR en PSP bekritiseerden vooral het loslaten van de 25-urige werkweek. Het rapport 'schuivende panelen' zou in de eerste helft van 1988 in de partijafdelingen ter discussie staan.

Politieke Partij Radikalen (PPR)

Het jaar 1987 verliep rustig voor de PPR. De partij trad niet nadrukkelijk in de publiciteit: interne partijreorganisatie vormde de belangrijkste activiteit. Electoraal gezien zat de partij in de lift. Nadat in het begin van het jaar de opiniepeilingen een verlies voor de PPR te zien gegeven hadden, wist de partij bij de Statenverkiezingen winst te boeken vergeleken met de Kamerverkiezingen.

verkiezingen

Op 13 februari startte de PPR de campagne voor de Statenverkiezingen. In tegenstelling tot andere politieke partijen benadrukte zij in de campagne de rol van de Eerste Kamer. De lijsttrekker voor de Eerste Kamer, Bas de Gaay Fortman, leidde de campagne. Op ludieke wijze trok hij de aandacht van de media door op alle acht verkiezingsbijeenkomsten te verschijnen in het traditionele ambtskostuum van de Eerste Kamer. Hiermee wilde de senator de "knellende invloed van het regeerakkoord op de Eerste Kamer" symboliseren. De PPR benadrukte in de campagne dat de uitslag van de Statenverkiezingen een linkse meerderheid in de Eerste Kamer mogelijk zou kunnen maken. De politieke controlefunctie van de Eerste Kamer zou zo versterkt kunnen worden. De PPR wenste een offensieve campagne te voeren: onder de leuze "drie + drie" streefde de partij naar drie zetels in alle Staten en drie zetels in de Senaat. Enkele maanden eerder had De Gaay Fortman het voortbestaan van de partij aan deze uitslag verbonden. Onder druk van de partij had hij echter toegezegd ook beschikbaar te zijn voor de Senaat, wanneer de PPR slechts één zetel zou behalen.

Op basis van de uitslag van de Statenverkiezingen behaalde de PPR daadwerkelijk maar één zetel in de Eerste Kamer. De partij had haar percentage ten opzichte van de Tweede Kamerverkiezingen in mei 1986 weten te verdubbelen, maar toch sprak De Gaay Fortman van "een mooie winst met een kater". Juist in de provincies waar de PPR gezamenlijke lijsten had gevormd met PSP en CPN was de winst minder groot. Zelfstandig zou de PPR veel meer kunnen bereiken en om deze reden concludeerde de senator dat de PPR-kiezer niet één lijst wenste met PSP en CPN.

De voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de PPR, Ria Beckers, liet zich iets gematigder uit: "Achteraf had de PPR in Gelderland en

Noord-Brabant beter apart kunnen meedoen. We moeten nu aan onze eigen inhoud vasthouden en daarnaast praktisch samenwerken”. Van haar was oorspronkelijk het idee afkomstig voor een ‘regenboogfractie’, een samenwerkingsverband tussen CPN, EVP, PPR en PSP in de Tweede Kamer. De PPR als zelfstandige partij had ze echter nooit willen prijsgeven.

De uitslag van de Statenverkiezingen dreigde in Overijssel uit te lopen op een intern partijconflict. In plaats van de lijsttrekker van de PPR, Gert van der Sluis, werd de tweede op de lijst, Willy van der Vlist, tot Statenlid gekozen. Laatstgenoemde kreeg 1100 voorkeurstemmen in het kiesdistrict Deventer, waar ze vier jaar wethouder was geweest. De provinciale ledenvergadering oordeelde dat Van der Vlist haar zetel ter beschikking diende te stellen. Gezien de verkiezingsuitslag - Van der Sluis had in totaal wel meer stemmen verkregen dan Van der Vlist - had de lijsttrekker recht op de zetel, aldus de ledenvergadering. Van der Vlist weigerde haar zetel op te geven. Een speciale commissie van goede diensten werd ingesteld om te bemiddelen. Uiteindelijk gingen alle partijen akkoord met een gedeeld Statenlidmaatschap: Van der Vlist en Van der Sluis ieder twee jaar in de Staten.

partijcongressen

Naar aanleiding van de uitslag van de Statenverkiezingen was binnen de PPR de samenwerkingsdiscussie weer opgeleefd. Het partijbestuur legde aan het voorjaarscongres (16 mei) een resolutie voor, waarin werd voorgesteld dat de PPR bij de eerstkomende verkiezingen voor de Tweede Kamer zou deelnemen met een zelfstandige lijst. Eén van de overwegingen luidde dat bij de Statenverkiezingen van 1987 door de gezamenlijke lijsten in Gelderland, Noord-Brabant en Zuid-Holland van PPR, PSP en CPN niet de beoogde werfkracht was ontwikkeld. Besluitvorming hierover vond uiteindelijk plaats tijdens het najaarscongres (20 en 21 november).

Op basis van een inspraakronde in de partij had het partijbestuur haar oorspronkelijke uitspraak over zelfstandige deelname uitgebreid met de passage: “tenzij zich verrassende ontwikkelingen voordoen, die uitzicht bieden op verbreding en politieke vernieuwing”. Dit voorstel werd met een tweederde meerderheid van het congres aangenomen, nadat het woord “verrassend” was weggeamendeerd. De deur naar samenwerking was hiermee weer op een kier gezet. Behalve deze traditionele samenwerkingsdiscussie hielden de twee partijcongressen zich bezig met de interne partijreorganisatie en met twee inhoudelijke thema’s.

Een belangrijk gedeelte van het voorjaarscongres was gewijd aan de zogenaamde heroverwegingsresolutie. In opdracht van de kerngroep

(=partijraad) had een werkgroep aan het begin van het jaar in het rapport “De PPR bij de tijd” aanbevelingen gedaan voor een nieuwe politieke cultuur in de partij. Nieuwe inhoudelijke prioriteiten, een verbeterde beeldvorming, een efficiëntere partijorganisatie zouden de partij weer aantrekkelijker moeten maken. Daarbij legde de werkgroep aan het congres een aantal wijzigingsvoorstellen voor, onder andere verkleining van het partijbestuur, toepassing van een landelijke afdrachtregeling voor alle politieke vertegenwoordigers, integratie van partijsecretariaat, studiestichting, stichting radikalen vorming en stuurgroep raads- en statenwerk in één service-apparaat ten dienste van de partij. Nadere concrete voorstellen voor het veranderen van de interne organisatie werden ter goedkeuring voorgelegd aan het najaarscongres. De reorganisatieplannen ontlokten bij sommige journalisten ironische commentaren. Zo sprak Kees van der Malen in NRC-Handelsblad over een marketing-aanpak: “Dat de partij anders wil zijn lijkt niet ongepast, maar ze wil nu opeens wel erg anders zijn. Het heeft er veel van weg alsof de wollen trui, de sjofele broek en de makkelijke slippers van vroeger in één keer plaats moeten maken voor een streepjespak met vest en gaatjesschoenen. De radicale maatschappijcriticus van de jaren zestig wordt als het ware getransformeerd tot een politieke yuppie van de jaren tachtig”. Het voorjaarscongres besteedde naast de heroverwegings-discussie aandacht aan het thema vergrijzing. Rond drie clusters - demografische ontwikkelingen, sociaal-culturele veranderingen, arbeid en inkomen - vond aan de hand van stellingen besluitvorming plaats.

Het najaarscongres behandelde naast de verdere uitwerking van het rapport “De PPR bij de tijd” als inhoudelijk onderwerp het thema vrede en veiligheid, toegespitst op de ontwapeningsonderhandelingen in Genève. Op basis van het congresstuk “Een beweeglijk antwoord: naar vertrouwen, stabiliteit & gedeelde veiligheid” werden aan het congres een aantal uitspraken voorgelegd inzake ontspanning, coëxistentie en samenwerking. Over een stelling betreffende de NAVO ontstond tijdens het congres veel discussie. De oorspronkelijke tekst “Nederland moet meewerken aan het opheffen van beide machtsblokken, NAVO en Warschaupact. Met het oog op dit doel is nu de discussie over een goede naleving en verandering van het NAVO-verdrag actueler dan die over het Nederlandse lidmaatschap” werd vervangen door een alternatieve tekst van de afdelingen Noord-Brabant, Den Haag, en Rotterdam, waarin gesteld werd dat de PPR ervoor zou blijven pleiten dat Nederland de NAVO (als militair machtsblok en als exponent van de westers-kapitalistische groei-ekonomie) zal verlaten. De door het partijbestuur voorgestelde accent-verschuiving in het NAVO-standpunt vond vooralsnog geen ondersteuning van het congres. De alternatieve tekst werd met 85 stemmen voor en 57 stemmen tegen aangenomen. Opvallend tijdens het

najaarscongres was de forse kritiek die de Tweede Kamerfractie te verduren kreeg. Bij de discussie over het fractiebeleid hekelden diverse afgevaardigden het feit dat de PPR zich tijdens de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer te weinig geprofileerd had op het terrein van het milieu. De PPR, van oudsher een partij met grote aandacht voor het milieu, zou juist nu het steeds slechter gaat met het milieu, desnoods maar wat minder aandacht moeten besteden aan onderwijs of cultuur, zo viel te beluisteren. Het laatste woord werd hier niet over gezegd, want voor de fractie bleef een geïntegreerde benadering vooropstaan, waarbij milieuzaken vooral in samenhang met landbouw, economische zaken of verkeer en waterstaat worden behandeld.

Pacifisch Socialistische Partij (PSP)

In 1987 bestond de PSP dertig jaar. Al te veel reden om dit feit uitbundig te vieren was er niet. Door de dalende inkomsten ten gevolge van ledenverlies en de teruglopende overheidssubsidies (door de terugval in Kamerzetels) moest de tering naar de nering worden gezet. De uitgave van het kaderblad On(s)genoegen moest met ingang van 1 januari worden gestaakt. In maart verscheen het laatste nummer van het theoretische tijdschrift Socialistisch Perspektief. Het werd aan het einde van het jaar tot op zekere hoogte vervangen door het blad De Helling. Het initiatief tot de oprichting van dit onafhankelijke ‘tijdschrift voor linkse politiek’ was geboren bij de wetenschappelijke bureaus van PSP, PPR en CPN (deze partij had na de opheffing van Komma in 1986 immers ook niet meer de beschikking over een wetenschappelijk orgaan). Het aan de gemeentelijke en provinciale politiek gewijde blad De Rode Draad werd vanaf mei in samenwerking met de PPR uitgegeven. Ook het partijapparaat ontkwam niet aan bezuinigingen: zowel het partijbureau als aan de PSP verwante instellingen moesten inkrimpen.

De malaise heerste niet alleen in financieel opzicht. De partijtop verkeerde in mineur door verdeeldheid en gebrek aan initiatief. In zijn jaarverslag erkende het partijbestuur “niet uitgegroeid te zijn tot een hecht en sterk geheel. De sfeer is meermalen bedorven geweest. Delen van het partijbestuur hebben elkaar meermalen in de weg gestaan” (Kongreskrant, no. 2, p. 6). Het verloop van bestuursleden was aanzienlijk. Het Kamerlid Van Es leverde in haar jaarverslag namens de Kamerfracties eveneens kritiek op het functioneren van de PSP. Men zou in het parlement te veel in het luchtledige verkeren. Uit de partij kwamen “nauwelijks aanvragen voor spreekbeurten, of suggesties voor kameractiviteiten” (Kongreskrant, no. 2, p. 8). Het partijbestuur werd verweten de fracties op het politiek-inhoudelijke vlak geen enkele ondersteuning te hebben verleend.

verkiezingen

Aan de Statenverkiezingen van 18 maart deed de PSP in drie provincies zelfstandig mee, in vijf samen met de CPN en in vier gezamenlijk met CPN en PPR. Onder de leus ‘doorgaan met verzet’ ging de PSP de verkiezingen in. De campagne richtte zich niet alleen tegen het beleid van het kabinet Lubbers; ook de veel te redelijk en constructief geachte oppositie van de PvdA was tot doelwit verklaard. De PSP had er wel enige moeite mee om de provinciale verkiezingen zo in het landelijke vlak te trekken, aldus partijvoorzitter Mazeland bij het startschot van de campagne. De rechtvaardiging school echter in de directe link tussen de Staten- en de Eerste Kamerverkiezingen.

De uitslag van de Statenverkiezingen werd door het partijbestuur als “niet ongunstig” beoordeeld. Vergeleken met de Kamerverkiezingen van 1986 leek klein links uit het dal te zijn gekropen. Toch kon men weinig reden tot optimisme bespeuren. Analyse van de uitslagen leerde dat van de PSP weinig werfkracht was uitgegaan. Bij de Eerste Kamerverkiezingen ging één van de twee zetels voor de PSP verloren.

‘half NAVO-lidmaatschap’

Begin mei, aan de vooravond van de viering van het dertigjarig bestaan van de partij, verraste het Kamerlid Van Es vriend en vijand met de mededeling dat de PSP in ruil voor deelname aan een linkse meerderheidsregering bereid zou zijn tijdelijk een “half NAVO- lidmaatschap” te accepteren. In het interview in het blad In Vredesnaam waarin zij deze uitspraken deed, verklaarde Van Es dat zo’n lidmaatschap in haar optiek inhield dat Nederland uitsluitend nog aan de politieke en niet langer aan de militaire samenwerking binnen het bondgenootschap zou deelnemen. Aan een dergelijk lidmaatschap verbond zij de voorwaarde dat het een “eerste stap tot daadwerkelijke uittreding uit de NAVO” moest zijn. De uitlatingen van Van Es brachten binnen eigen gelederen enige onrust teweeg. In haar rede op het jubileumfeest van de PSP, enkele dagen later, ging Van Es niet nader op de kwestie in, maar volstond zij met de mededeling dat de PSP niet was gaan schuiven met haar anti-NAVO-standpunt. Later zou Van Es echter haar uitspraken betreuren.

Dertig jaar PSP

In 1987 werd door de PSP herdacht dat dertig jaar geleden, op 27 januari 1957, de partij was opgericht. Ter gelegenheid van dit feit had in 1987 het boek Onstuimig maar geduldig moeten uitkomen, waarin PSP-leden

aan het woord werden gelaten over hun ervaringen in de partij. Dit boek zou echter aan het begin van 1988 verschijnen. Om het dertigjarig bestaan te vieren waren er op 9 mei in Amsterdam enkele bijeenkomsten georganiseerd. 's Middags werd er gediscussieerd over het manifest 'Pacifisme, van idee tot strategie', dat op persoonlijke titel was geschreven door H. Branderhorst, I. Megens en L. Thesingh. Een dissonant op het feest dat 's avonds plaatsvond was de verspreiding van pamfletten waarin de PSP-aanhang werd opgewekt zich aan te sluiten bij de nog op te richten 'Revolutionair Socialistische Partij'. De opkomst van de leden op de jubileumbijeenkomsten liet met zo'n 200 overigens wat te wensen over. Ook het gehoopte wervende effect op nieuwe leden bleef uit. Om de kosten van de festiviteiten te dekken werden door de partij tweehonderd exclusieve, door Jan Wolkers ontworpen en gesigneerde affiches tegen het bedrag van f65,- per stuk verkocht.

socialisme-discussie

In november 1986 was door het partijcongres besloten dat de PSP zich de komende twee jaar op het socialisme zou gaan bezinnen. Op lokaal en nationaal niveau diende een discussie te worden georganiseerd over de "socialistische doelstellingen en een sociaal-ekonomisch actieprogramma voor de korte en lange termijn" (*Bevrijding*, no. 1, p. 10). In 1988 moest het partijcongres zich dan weer buigen over de uitkomsten van het debat. Andere 'radikaal-linkse' partijen en bewegingen werden uitgenodigd deel te nemen aan de gedachtenwisseling. In februari stelde het partijbestuur de commissie in die de socialisme-discussie moest organiseren. De commissie, die een "werkbaar socialistisch alternatief" wilde formuleren dat ook buiten de PSP weerklank zou vinden, besloot de discussie toe te spitsen op een viertal thema's: sociaal-cultureel, arbeid, macro-economie en internationaal. Subgroepen dienden de discussie over deze hoofdonderwerpen voor te bereiden en uit te werken. De eerste resultaten werden in september in het *SVS-Bulletin* (no. 121) gepubliceerd. In het najaar kwam de discussie langzaam in de afdelingen op gang.

partijcongres

Het PSP-congres dat op 28 november in Dordrecht werd gehouden kende - in afwijking van het beeld dat deze congressen de laatste jaren te zien hadden gegeven - een tamelijk rustig verloop. Eén van de hoogtepunten vormde de verkiezing van een nieuwe partijvoorzitter. Het partijbestuur had de in 1983 tot voorzitter verkozen M. Mazeland opnieuw voor deze functie kandidaat gesteld. Door een aantal vrouwen in de

PSP, die twee weken vóór het congres een bijeenkomst hadden belegd, werd Saar Boerlage naar voren geschoven. In deze voordracht werden zij gesteund door de PSP-jongeren. Men verwachtte van Boerlage dat zij de PSP weer een nieuw elan zou kunnen geven. Boerlage, die landelijke bekendheid had gekregen met haar acties tegen de mogelijke komst van de Olympische Spelen naar Amsterdam, was in de partij een betrekkelijke nieuwkomer. Nadat zij in de jaren zestig de PSP enige tijd in de gemeenteraad van Amsterdam had vertegenwoordigd, bedankte zij in 1969 als lid. Pas in februari 1987 trad zij weer toe tot de PSP. Het congres sprak zich met een kleine meerderheid uit vóór Boerlage. De verkiezing van een in het partijwerk onervaren voorzitter vormde voor H. Branderhorst, een oudgediende die gekandideerd was voor het vicevoorzitterschap, aanleiding om zich terug te trekken.

Op het congres gloeide de discussie over de ‘feminisering’ van de partij even op. Vastgesteld was dat de vrouwelijke leden in allerlei functies waren ondervertegenwoordigd. Het partijbestuur kwam met voorstellen om een quoteringsregeling in te voeren die de bestuursfuncties in de PSP evenredig aan de man-vrouw-verhouding in het ledenbestand moest verdelen. Deze voorstellen werden alle door het congres weggestemd. Met het oog op de naderende Europese verkiezingen in 1989 sprak het congres zich wél uit vóór voortzetting van de samenwerking met PPR en CPN.

Reformatorisch Politieke Federatie (RPF)

Na de jaren van interne conflicten en afsplitsing brak voor de RPF in 1987 een periode van rust en consolidatie aan. Enkele organisatorische veranderingen die in voorafgaande jaren waren voorbereid, vonden nu hun beslag. Het grootste probleem dit jaar betrof de partijfinanciën, maar ook daar werd een oplossing voor gevonden.

verkiezingen

In de campagne voor de Statenverkiezingen, die de RPF op 14 februari landelijk startte met een congres in Putten, legde zij de nadruk op de toenemende individualisering die huwelijk en gezin zou ondermijnen en criminaliteit zou bevorderen.

De partij haalde 11 zetels in de Provinciale Staten, min of meer gelijkmatig verspreid over 10 provincies. Vergeleken met de Statenverkiezingen van 1982 won de partij minder stemmen, maar een zetel meer. Deze vergelijking gaat overigens niet helemaal op, daar de RPF in 1987 slechts in Drenthe en Overijssel met een eigen lijst uitkwam en elders samenging met GPV en/of SGP; bij die samenwerking “won” de RPF in

Noord-Holland en Brabant een zetel terwijl de combinatie stemmen verloor, omdat zij volgens eerder gemaakte afspraken de SGP daar zou aflossen. Opvallend is wel het verlies dat zij in de twee provincies leed waar zij zelfstandig deelnam - in Drenthe raakte ze haar ene zetel kwijt, in Overijssel één van de twee zetels. Het verlies in Overijssel weet de partij zelf grotendeels aan het feit dat Flevoland daar in 1982 nog bij hoorde en nu een zelfstandige provincie was geworden. In samenwerking met de SGP wist de RPF in de nieuwe provincie een zetel te winnen, die dus het verlies in Overijssel compenseerde.

Dankzij dit aantal Statenzetels en een lijstverbinding met GPV en SGP wist de RPF haar ene zetel in de Eerste Kamer te behouden. Dr. Schuurman bleef deze zetel bekleden.

Schuurman trok in September de aandacht met zijn oratie (als bijzonder hoogleraar) voor de Landbouw Universiteit Wageningen, waarin hij de vertechnologisering van de landbouw en de daaruit voortvloeiende roofbouw op de natuur scherp hekelde. Zijn oratie werd door de partij als brochure uitgegeven (Crisis in de landbouw).

bijeenkomsten

De Federatieraad van de RPF kwam in 1987 twee keer bijeen in Putten. Op 20 juni hield het RPF Tweede Kamerlid Leerling een rede waarin hij onder andere pleitte voor “integraal rentmeesterschap” in plaats van het heersende “rooфриdderschap” dat het milieu dreigde te vernietigen. Daarnaast besteedde hij aandacht aan Aids en stelde een Aids-test voor bij elke opname in een ziekenhuis en bij bloedonderzoek. Tenslotte drong hij aan op nauwere samenwerking tussen RPF, GPV en SGP. De Federatieraad behandelde op deze dag ook enkele huishoudelijke problemen, met name het financieel tekort van de partij. De penning-meester schreef dit voornamelijk toe aan de leden die hun contributie te laat of helemaal niet betaalden. Om het tekort weg te werken stichtte de partij een jubileumfonds - mede naar aanleiding van haar twaalfeneenhalfjarig bestaan. Aan het eind van het jaar had dit fonds f 44.850 aan giften ontvangen, waarmee de partij haar lopende uitgaven kon dekken.

Op 21 november koos de Federatieraad een Federatiebestuur - voortaan bestaande uit 13 leden. Een groot deel van het oude bestuur werd herkozen, maar drs. H. Visser trad als voorzitter af en werd opgevolgd door J. Bouwmeester (lid van de Christelijk Gereformeerde Kerk, evenals zijn collega van de SGP, ds. Slagboom). De Federatieraad stelde tevens nieuwe statuten en reglementen vast, ontworpen door een commissie volgens een voorstel dat de raad in 1986 had besproken en goedgekeurd. De Stichting Kader- en Vormingswerk van de RPF hield op 28 november een congres in Nunspeet onder het motto “Ouderenzorg? Ons een

zorg”. Een honderdtal deelnemers sprak onder andere zijn zorg uit over de vervagende identiteit van christelijke bejaardenoorden. De Reformatorische Politieke Jongerenorganisatie (RPJO) hield op 28 februari haar landelijke ledenvergadering, op 26 september een landelijke afdelingen-contactdag en op 31 oktober een congres over welzijn, onder de titel “Voel je je hier wel lekker?”. De RPJO was volgens haar voorzitter flink gegroeid - van 150 leden eind 1985 tot 280 leden medio 1987. De Vereniging van RPF-bestuurders tenslotte congresseerde in maart en in oktober. Zij kon voor het eerst een burgemeester onder haar leden tellen: op 8 mei werd de voormalige lijsttrekker van de partij J.P.M. Rietkerk geïnstalleerd als burgemeester van Genemuiden; kort daarop zou hij bedanken als lid van de Provinciale Staten van Gelderland. Tenslotte valt te vermelden dat de RPF in oktober een plan in de openbaarheid bracht om invalide werknemers samen met valide collega's kapitaal te lenen om kleinschalige bedrijven te stichten, die zij dan zelf zouden besturen. Een meubelmakerij in Dronten diende hierbij als model.

publikaties

Eerder dit jaar verscheen een brochure van dr. W.H. Velema, Antithese - achterhaald of actueel?, uitgegeven door het Wetenschappelijk Studiecentrum van de RPF.

Voor het Wetenschappelijk Studiecentrum was deze brochure de eerste publikatie. Na jaren van voorbereiding, gepaard met conflicten, kon het wetenschappelijk bureau nu gaan functioneren. In augustus stelde het zijn eerste medewerker (voor 3 dagen in de week) aan, mr. A. Rouvoet.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Voor de SGP zou men 1987 een rustig jaar kunnen noemen, waarin echter enige rimpelingen veroorzaakt werden door de kwestie van het vrouwenkiesrecht. Deze kwestie was onderzocht door een commissie die in 1984 de nota In haar waarde had geschreven, waarin de vrouw de vrijheid wordt gelaten het actief kiesrecht uit te oefenen.

In januari vonden twee personele mutaties plaats: partijvoorzitter ds. D. Slagboom werd tevens hoofdredacteur van het partijorgaan De Banier terwijl drs. J. Mulder de functie van studiesecretaris ging vervullen. Naast de coördinatie van de Studiestichting zou Mulder ook de eindredactie van het blad Zicht op zich nemen.

verkiezingen

Aan de Statenverkiezingen nam de SGP in 5 provincies zelfstandig deel, in 3 provincies samen met de RPF en in 3 met RPF en GPV; slechts in Drenthe stelde zij geen kandidaten. Samenwerking en lijstverbinding werden vanuit het Hoofdbestuur in het algemeen aangemoedigd, maar soms door provinciale verenigingen afgewezen - onder andere met het argument dat met name de RPF vrouwelijke kandidaten op haar lijst had geplaatst. Vooral hierdoor gingen enkele protestants-christelijke zetels verloren. Ten opzichte van 1982 viel de SGP terug van 17 op 16 zetels; zij verloor een zetel in Zuid-Holland en moest volgens afspraak haar Noord-Hollandse zetel aan de RPF-kandidaat afstaan, terwijl zij in de met 4 zetels uitgebreide Gelderse Staten een zetel erbij kreeg. In Flevoland, dat in 1982 nog geen eigen Staten had, haalde de partij één zetel. In Noord-Brabant had de RPF al in 1983 de zetel van een SGP-lid overgenomen. Vergelijkingen tussen de Statenverkiezingen van 1982 en 1987 worden hierdoor vrij moeilijk. In de provincies waar de SGP met een eigen lijst uitkwam, kreeg zij minder stemmen dan in 1982 maar beduidend meer dan bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 (4,3%, respectievelijk 4,4% en 3,1%). Waarschijnlijk won zij in 1987 kiezers terug van het CDA en trok wellicht een aantal kiezers van GPV en RPF aan.

In Rotterdam werden tegelijk met de Provinciale Staten deelgemeenteraden gekozen. In eerste instantie scheen de SGP haar zetel in Kralingen op te moeten geven, maar later bleek dit op een telfout te berusten.

Voor de Eerste Kamerverkiezingen sloot de SGP een lijstverbinding met RPF en GPV, nadat besprekingen met het CDA waren mislukt. Hierdoor raakte de SGP haar tweede zetel in de Senaat kwijt en wist het GPV zijn ene zetel te behouden. Mr. G. Holdijk keerde derhalve niet in de Eerste Kamer terug, H.G. Barendrecht wel.

bijeenkomsten

Op 28 februari hield de partij haar Algemene vergadering, zoals gebruikelijk in Utrecht. In de vacature van het in 1986 overleden hoofdbestuurslid Vlasblom werd A. de Boer gekozen; evenals wijlen Vlasblom lid van de Gereformeerde Gemeenten (synodaal). Drs. M. Burggraaf en ir. M. Houtman werden in het hoofdbestuur herkozen. Ir. van der Vlies, fractievoorzitter in de Tweede Kamer, sprak voor het eerst de partijdagrede uit, die gepubliceerd zou worden onder de titel "Welgebaande wegen". Naar aanleiding van de discussie over vrouwen-kiesrecht schreef partijvoorzitter Slagboom: "Ik vrees voor een onbedachtzaam voorbijgaan aan de strijd tegen het kiesrecht van de vrouw, zoals het is opgekomen uit de autonome gedachten van de mens. Ik vrees ook voor een onbedachtzaam daaruit concluderen dat een vrouw het stemmen

werkelijk verboden wordt.” (De Banier, nr. 6, blz.4) Deze voorzichtige uitspraken sloten aan bij de mening van de achterban: van de 212 kiesverenigingen (afdelingen) die hun mening hadden gegeven neigde de helft naar aanvaarding van de nota In haar waarde, die vrouwen het actief kiesrecht toestond; een derde wees dit af, de rest schortte zijn oordeel op. De Algemene Vergadering nam geen formeel besluit over deze kwestie, die verder uitgewerkt zou worden door de commissie ‘Stemrecht van de vrouw’ ten behoeve van een nieuw beginselprogramma. Daarnaast werkte overigens een commissie aan herziening van het beginselprogramma, dat nog in 1987 gereed kwam, maar pas in 1988 behandeld zou worden.

De Algemene Vergadering stelde de ledenbijdrage op fl. 12,- (per jaar), een kleine verhoging ten opzichte van 1986. Bij de presentatie van de begroting betrachtte het Hoofdbestuur dit jaar meer openheid dan voorheen.

Het Landelijke Verband van Staatkundig Gereformeerde Gemeentebestuurders hield een congres op 10 april en één op 6 november. In april kwamen onder meer de sociale zekerheid en de Zondagswet aan de orde, in november de openbare orde.

jongeren

De jongerenorganisatie van de SGP, het Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen, zette in 1987 zijn voorspoedige groei voort. Op de jaarvergadering in Gouda op 24 april werd tot enige reorganisatie besloten, waarbij bestuursleden hun taken in vier secties verdeelden en daarbij medewerking van gewone leden konden krijgen. Op de vergadering kwam ook de toelating van vrouwelijke leden aan de orde. In beginsel was dit een zaak van de plaatselijke studieverenigingen, die onder toezicht stonden van de kiesverenigingen der partij. Het Landelijk Verband besloot echter meisjes in elk geval geen afgevaardigde of bestuurslid te laten worden, omdat “Gods woord aan de vrouw geen regerende functie toebedeeld (sic)” (Ons Contact, nr. 3, blz. 27). G.R.J. van Heukelom, de 37-jarige voorzitter van het Landelijk Verband, was in maart lid van de Provinciale Staten van Zeeland geworden en trad daarom terug uit de redactie van het orgaan Ons Contact. Dank zij subsidie van WVC kon het Verband in 1987 weer een (part-time) jeugdwerkadviseur aanstellen, de heer W.H. Dekker.

Landelijke Stichting

Niet iedereen in de SGP toonde zich verheugd over de snelle groei van

de jongerenorganisatie. Vooral in de behoudende Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen heerste bezorgdheid over toetreding van meisjes en twijfels over de beginselvastheid van de jongeren. Maar niet alleen de jongeren wekten bezorgdheid in deze kring. Het standpunt van het Hoofdbestuur inzake het uitoefenen van het kiesrecht door vrouwen stuitte hier duidelijk op tegenstand. Artikel 12 van het Beginselprogramma ("Vrouwenkiesrecht echter strijdt met de roeping der vrouw..") dreigde hiermee in de ogen van de Landelijke Stichting te verworden tot "de boom van een spoorwegovergang die machteloos naar omhoog moet blijven wijzen en daardoor niemand meer beveiligd tegen de sneltrein van democratisch, algemeen kiesrecht" (In het spoor, nr. 4, blz.65). De Landelijke Stichting bleek evenmin gelukkig met de lijstverbindingen die de SGP bij de verkiezingen van Provinciale Staten en Eerste Kamer met GPV en RPF had gesloten. Op 16 mei voerde het bestuur van de Stichting een gesprek met het dagelijks bestuur van de partij, met name over de taakvervulling van de volksvertegenwoordigers der SGP. In november hield de Landelijke Stichting haar 10e jaarvergadering te Hardinxveld-Giessendam. Zij publiceerde in 1987 de brochure Het SGP-beginsel-program toegelicht, geschreven door haar voorzitter, ds. Tj. de Jong.

publicaties

De Stichting Studiecentrum van de SGP liet in september de brochure Euthanasie: Staatkundig Gereformeerde visie op een levensprobleem het licht zien, die was geschreven door een commissie van vier man, waaronder oud-senator Holdijk.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

"Dames en heren, ik ben ervan overtuigd dat met ons aller inspanning het ons zal gelukken dat wij in januari 1988 bij het 40-jarig bestaan van onze partij kunnen zeggen: 'Het gaat weer goed met de VVD'" (Vrijheid en Democratie, no. 1355, p. 5). In deze bewoordingen beëindigde voorzitter Ginjaar zijn toespraak tot de algemene vergadering van de VVD in mei. Anders dan gehoopt was in de VVD de rust in 1987 niet teruggekeerd, integendeel. In de eerste maanden van het jaar voltrok zich de afrekening met de laatste representanten van de oude partijtop. Daarnaast bleef onduidelijk wie nu als politiek leider van de VVD in aanmerking kwam. De gevolgen van de onrust bleven niet uit: het aantal leden dat in januari nog 84.617 bedroeg was in juli gezakt tot 78.338. De daarmee samenhangende daling van de financiële inkomsten werd verergerd door de afnemende offerbereidheid van de leden, waardoor de

partijkas in 1987 een tekort van enkele tonnen dreigde te vertonen.

Zoutendijk

Aan het begin van 1987 begon de positie van Zoutendijk, die zich opnieuw herkiesbaar had gesteld voor de Eerste Kamer (en daarmee, voor het voorzitterschap van de senaatsfractie) te wankelen. De aanval op Zoutendijk werd geopend door de voorzitter van de kamercentrale Rotterdam, ir. E.M. Storm, in het decembernummer van 1986 van Liberaal Reveil (dat enkele maanden later uitkwam). Storm klaagde het viermanschap Nijpels, Van Aardenne, Zoutendijk en Kamminga aan omdat dit niet in staat was gebleken als 'managementteam' gezag te verwerven. Hij vroeg zich hardop af of de ingezette vernieuwing van de top van de VVD "voorbij kan gaan aan de Eerste Kamerfractie". Op de voorlopige advieslijsten voor de Eerste Kamerverkiezingen die door de kamercentrales waren opgesteld stond Zoutendijk lang niet overal op de eerste plaats. Met name de Zuid-Hollandse kamercentrales, die in het zgn. 'Sweelinckberaad' (genoemd naar de straat waar de Haagse afdeling is gevestigd) formeel met elkaar overlegden, hadden Zoutendijk lager geplaatst, omdat hij Nijpels zou hebben geprotegeerd. Nadat in februari de voordrachten van de kamercentrales in elkaar waren geschoven, stond ir. D. Luteijn op de advieslijst aan het hoofdbestuur als eerste genomineerd, gevolgd door Zoutendijk. Deze degradatie werd enkele dagen later weer door het hoofdbestuur in zijn voorstel aan de kandidaatsstellingsraad, die de definitieve lijst moest vaststellen, ongedaan gemaakt. Aan het begin van de vergadering van de kandidaatsstellingsraad op 21 maart in Scheveningen verklaarde Zoutendijk echter zich terug te trekken omdat hij in onvoldoende mate het vertrouwen van de partij zou genieten. Zijn besluit stond al enige tijd vast maar was niet eerder openbaar gemaakt, uit vrees de campagne voor de Statenverkiezingen te zullen verstoren. Met Zoutendijk verdween de laatste vertegenwoordiger van de oude partijtop.

De kandidatuur van Kamminga, die door sommige kamercentrales in het geheel niet was gekandideerd maar door het hoofdbestuur nog op een twaalfde, net verkiesbare plaats was gezet, ging eveneens niet door. De oud-partijvoorzitter, die in november 1986 nog een zeer hartelijk afscheid van de partij had gekregen, bedankte voor de eer toen zijn plaats werd bedreigd door mevrouw Vonhoff-Luijendijk. In november werd Kamminga tot voorzitter van het Koninklijk Nederlands Ondernemersverbond gekozen. Niemand van de 'bende van vier', zoals Nijpels, Van Aardenne, Kamminga en Zoutendijk door tegenstanders geringschattend werden aangeduid, maakte in de zomer van 1987 nog deel uit van de partijtop. Over de wijze waarop dit was gebeurd was niet iedereen het

eens. “Zelfs in de Sovjet-Unie gaan ze nog beter met hun leiders om”, aldus een partijlid in de Volkskrant.

verkiezingen

De verkiezingen voor de Provinciale Staten op 18 maart stonden voor de VVD in het licht van de verkiezingen voor de Eerste Kamer. In dreigende kleuren werd het beeld geschilderd van een linkse meerderheid in de senaat die zodoende de wetgeving van het kabinet-Lubbers zou kunnen ontregelen. De VVD mikte op anderhalf miljoen kiezers, een aantal dat zij ook bij de historische Statenverkiezingen van 1982 (toen zij even de tweede partij van Nederland was, vòòr de PvdA) en bij de tegenvallende Kamerverkiezingen van 1986 had behaald. Tot haar grote teleurstelling verwierf zij 400.000 stemmen minder dan gehoopt. Van de 157 statenzetels moest de VVD er 45 inleveren. Ook ten opzichte van de laatste Kamerverkiezingen boekte de VVD verlies. De verkiezingsnederlaag werd door Ginjaar geweten aan de “schermutselingen binnen de partij”.

In Drenthe werd met voorkeursstemmen Dineke Uildriks gekozen, een zittend Statenlid dat door de Drentse VVD op een onverkiesbare plaats was gezet. Aan het eind van het jaar zou zij in opspraak komen door op eigen houtje aan een noordelijk theatergezelschap te vragen het omstreden stuk van Fassbinder, ‘Het vuil de stad en de dood’ op te voeren. Deze solo-actie werd haar door de VVD-fractie niet in dank afgenomen. Bij de verkiezingen van de Eerste Kamer wist de coalitie van CDA en VVD de meerderheid op het nippertje te handhaven. Toch was er voor de VVD weinig reden tot juichen. Niet alleen verloor de partij vier zetels, daarnaast leidden de verkiezingen weer tot interne verdeeldheid. Door een voorkeursactie van de Groninger Statenfractie werd mevr. L. Vonhoff-Luijendijk verkozen, ten koste van de zuidelijke favoriet drs. F.M. Feij, die ondervoorzitter van de senaat was. Voorzitter van de Eerste Kamerfractie werd ir. D. Luteijn, in het dagelijks leven onder meer agrariër in Zeeland en lid van de Raad van Beheer van de Rabobank.

Geertsema

Na de Eerste Kamerverkiezingen nam mr. W.J. Geertsema afscheid van de actieve politiek. Hij was onder meer burgemeester van Wassenaar en Commissaris der Koningin in Gelderland geweest. Van 1959 tot 1971 was hij lid van de Tweede Kamer (waarvan enkele jaren als voorzitter van de VVD-fractie). In het kabinet-Biesheuvel was hij minister van Binnenlandse Zaken. De laatste jaren had hij voor de VVD zitting in de senaat. Enkele maanden voor zijn vertrek kwam Geertsema nog in het

nieuws door zijn open brief aan het evangelistenechtpaar Goeree. In een brochure hadden de Goeree's geschreven dat de ziekte Aids moest worden gezien als een straf van God voor de homoseksuelen. In zijn reactie liet Geertsema het echtpaar weten "van ganzer harte" te hopen "dat u beiden binnenkort met Aids besmet zult worden, opdat u aan den lijve zult ondervinden de wijsheid niet in pacht te hebben". In juni werd de zaak in der minne geschikt, overigens zonder dat Geertsema op zijn verwensing terug kwam.

politiek leiderschap

In 1986 had de VVD gekozen voor een tweehoofdig leiderschap. Met een knipoog naar Nijpels 'strategisch monisme' werd deze constructie door Voorhoeve 'strategisch duolisme' genoemd. Voorhoeve zou als 'teamleider' van de VVD-Tweede Kamerfractie fungeren en vice-premier De Korte als de leider van de liberale bewindslieden. Mede door het 'Hirohito-incident' (zie het Jaarboek 1986, p. 59) moest De Korte spoedig aan Voorhoeve terrein prijs geven. In 1987 kwam de balans tussen beide VVD-voorlieden geleidelijk aan in het voordeel van Voorhoeve. Steeds meer werd hij in de pers als de politiek leider van de VVD aangewezen. Ook minister Smit-Kroes was dit niet ontgaan. In een interview in maart in het Eindhovens Dagblad stelde zij onomwonden dat er bij haar geen twijfel meer over het leiderschap bestond. "Er zijn geen twee leiders. Ik stel vast dat Joris Voorhoeve een prima vent is. Die redt het. Die gaat straks de partij trekken". De betrokkenen zelf onthielden zich echter van dit soort uitspraken.

Op de achtergrond bleef binnen de VVD de gedachte aan Wiegel levend, alle vernieuwingen in de partijtop ten spijt. Toen in november bekend werd dat het 'Friese orakel' bij het veertigjarig bestaan van de partij in januari 1988 de hoofdrede zou gaan uitspreken, laaiden de geruchten over een mogelijke come-back weer op. Vragen over een eventuele terugkeer naar Den Haag werden door Wiegel steevast ontwijkend beantwoord.

Voorhoeve

Aan de vooravond van de Statenverkiezingen zorgde de fractievoorzitter van de VVD in de Tweede Kamer, Voorhoeve, voor enige opschudding. Op 16 maart, tijdens de slotmanifestatie van de verkiezingscampagne in het Brabantse Haaren, brak hij een lans voor een vernieuwende, "sociaal-liberale" VVD die meer behoorde te zijn dan "alleen maar een anti-socialistische partij". In plaats van zich door "grote broer CDA" naar rechts te laten drukken, diende de VVD haar eigen weg te gaan "naar

het politieke midden” en moest zij “een ondogmatische, brede liberale volkspartij worden”. Op korte termijn zou de VVD zich evenwel niet los moeten maken van het CDA. Hier en daar werd in de pers de rede van Voorhoeve (door de Volkskrant spottend ‘rooie Joris’ genoemd) uitgelegd als een teken dat hij, en niet De Korte, de politiek leider van de VVD zou zijn. De leiders van het CDA, de PvdA en D66 reageerden uiteenlopend op Voorhoeves betoog. Lubbers verwelkomde zijn opzet; hij meende dat de VVD zo in de richting van het CDA zou opschuiven. Kok stelde zich afwachtend op. Eerst wilde hij zien wat van de voornemens van de VVD in de praktijk terecht zou komen. Van Mierlo reageerde vinniger, alsof hij eventuele concurrentie vreesde. De uitspraken van Voorhoeve aan de vooravond van de Statenverkiezingen noemde hij “buitengewoon halfslachtig en misleidend”. In de VVD oogstte Voorhoeve van verschillende zijden bijval. De directeur van de Teldersstichting, dr. K. Groenveld, zei voor de AVRO-radio dat conservatieve VVD-ers die zich niet in de middenkoers zouden kunnen vinden hun heil maar elders moesten zoeken. Commissaris der Koningin in Groningen Vonhoff zag al in 1990 serieus overleg tussen VVD en PvdA in het verschiet liggen. Ook de Kamerfractie reageerde instemmend. De veelvuldige bespiegelingen van Kamerleden over een mogelijke coalitie met de PvdA ging Voorhoeve, die zelf de aanleiding had gegeven, niettemin te ver. Eind maart verbood hij in een interne notitie, waarin hij zijn Haarense rede nader uitwerkte, tot de eerstvolgende Kamerverkiezingen verdere openlijke speculaties over samenwerking “met enig andere partij dan het CDA”. Naar aanleiding van het uitlekken van de vertrouwelijke nota werd de fractiediscipline aangehaald: afgesproken werd dat de leden aan derden geen vertrouwelijke mededelingen meer zouden doen.

algemene vergadering

Op 15 en 16 mei hield de VVD haar 40ste jaarlijkse algemene vergadering. In Leeuwarden werd de leden na alles wat zich in de partij had voorgedaan, de gelegenheid gegeven stoom af te blazen. De hoeveelheid tijd die op de agenda was uitgetrokken voor de bespreking van het beleid van het hoofdbestuur was te elfder ure nog uitgebreid. In hun toespraken namen Voorhoeve en partijvoorzitter Ginjaar het voortouw. “We zijn gedeprimeerd en in verwarring”, aldus Voorhoeve, die verder constateerde dat het in de partijcultuur soms aan “idealisme en zorgvuldigheid” had ontbroken. Ginjaar, die in de eerste maanden zijn oor in de partij te luister had gelegd, ging in op de feilen van de partijorganisatie. De communicatie tussen top en basis had verstoppingen gekend. De wijze van kandidaatstelling voor onder meer de Kamerfracties leidde in

de praktijk steeds weer tot “problemen, ergernis en frustratie”. Oplossingen hiervoor werden verwacht van de ingestelde Reglementen Evaluatie Commissie. Het hoofdbestuur moest in de toekomst meer als partijbestuur gaan functioneren en het imago slechts een stel regionale vertegenwoordigers te zijn, dienen kwijt te raken. in een verkleind en daardoor efficiënter dagelijks bestuur zouden volgens Ginjaar “generalisten met grote bestuurlijke ervaring” behoren plaats te nemen. De plaats van de partijraad in de VVD moest doorgelicht worden. Over de organisatorische problemen stelde Ginjaar voorstellen van het hoofdbestuur in het vooruitzicht.

Na de redes van de voormannen werd er - afgezien van een tirade van de afgevaardigde van de ondercentrale Ommen - door de vergadering weinig gebruik gemaakt van de gelegenheid om het beleid van het hoofdbestuur aan een kritisch oordeel te onderwerpen. Met instemming werd het door Ginjaar voorgeschreven recept begroet om de VVD uit de malaise te halen: een streep onder de fouten uit het verleden en bezinning op de toekomst in de vorm van een ‘Liberaal Bestek 1990’. In dit beleidsprogram dienden vanuit de liberale optiek antwoorden op brandende maatschappelijke problemen te worden geformuleerd. Het Bestek zal - nadat de partij er zich in 1988 over heeft uitgesproken - als basis fungeren voor het verkiezingsprogram in 1990. Mr. A. Geurtsen werd in juli voorzitter van de commissie die het stuk moest opstellen, nadat Wiegel daarvoor had bedankt. Verder namen in de commissie, die geheel onafhankelijk van het hoofdbestuur te werk zou gaan, onder meer de hoogleraren Rosenthal en Burkens en de burgemeesters Vos van Utrecht en Van Leeuwen van Capelle aan de IJssel zitting.

partijorganisatie

In de zomermaanden besteedde het partijbestuur - zoals door Ginjaar op de algemene vergadering was aangekondigd - veel aandacht aan de partijorganisatie. Over de geformuleerde adviezen en wijzigingsvoorstellen kon de partij zich in 1988 uitspreken. In juni werd de Commissie ad hoc Functioneren Partijraad ingesteld. Onder voorzitterschap van ing. M. de Bruijne, Commissaris der Koningin in Gelderland, diende de commissie advies uit te brengen over de samenstelling van de partijraad en over de vraag of dit gremium adviserend dan wel besluitvormend alsmede open dan wel besloten behoorde te zijn. In augustus bracht de in juni 1986 ingestelde Reglementen Evaluatie Commissie verslag uit van het onderzoek naar de praktische werking van de kandidaatsstellingsprocedure. Eveneens in augustus kwam partijvoorzitter Ginjaar met zijn nota ‘Functie en Structuur’, het resultaat van zijn toernee langs de kamercentrales. In het rapport werd een ingrijpende hervorming van het bestuur van de

VVD bepleit, die vooral ten koste zou gaan van de invloed van de kamercentrales. De omvang van het hoofdbestuur, waarin tot nu toe alle 19 kamercentrales vertegenwoordigd waren, moest worden teruggebracht van zo'n 30 leden tot hooguit 13 "generalisten". Met de dagelijkse gang van zaken zou een klein "presidium" worden belast. Een "Commissie van Overleg", waarin hoofdbestuur en kamercentralevoorzitters elkaar regelmatig ontmoeten, behoorde in een goede communicatie tussen partijtop en achterban te voorzien. Ook over deze voorstellen kon de achterban zich in 1988 buigen.

bijeenkomsten

Op 23 januari werd in de vergaderzaal van de Eerste Kamer het symposium 'Democratie. scheiding der machten?' gehouden. Het symposium, georganiseerd door de Haya van Somerenstichting en de Prof. mr. B.M. Teldersstichting, was geen partijbijeenkomst in strikte zin. Deskundigen en politici discussieerden over de vraag hoe de verhouding tussen regering en parlement er uit moest zien. In zijn bijdrage koos Voorhoeve voor een middenweg tussen monisme en dualisme. Hij bepleitte een "gecoördineerd dualisme", dat binnen het kader van de in het regeerakkoord gemaakte afspraken zowel aan de regering als aan de Kamer speelruimte moest toestaan. Hiermee leek hij enige afstand te nemen van het door Nijpels voorgestane "strategisch monisme". Daarnaast bekritiseerde Voorhoeve de wijze waarop tijdens kabinetformaties "in ijltempo" kandidaats-bewindslieden worden voorgesteld.

Op 19 September kwam de partijraad van de VVD bijeen om de Troonrede en de Miljoenennota te bespreken. In een besloten zitting op 28 november boog de partijraad zich over het rapport van de Reglementen Evaluatie Commissie.

FPö

Het lidmaatschap van de Liberale Internationale van de Freiheitliche Partei Oesterreich (FPö), in 1986 door partijsecretaris Van den Berg betiteld als een "fascistoïde" partij, bleef de VVD ook dit jaar bezig houden. De Nederlandse liberalen waren van mening dat de FPö niet in dit internationale gezelschap thuishoorde. Op een bijeenkomst van de Liberale Internationale in februari zag de VVD echter af van de indiening van een voorstel om de FPö uit de organisatie te stoten, omdat de benodigde tweederde meerderheid hiervoor zou ontbreken. Uit protest tegen deze handelwijze stapte de internationaal secretaris van de VVD, A.M. Struick van Bemmelen, in april op. Hij was van mening dat de VVD haar activiteiten in de Liberale Internationale moest opschorten zolang

de FPö lid bleef. “Terecht willen wij in Nederland geen contacten met de Centrumpartij en de Nederlandse Volksunie. Maar Janmaat en Glimmerveen zijn lieverdjes vergeleken bij onze Oostenrijkse collega’s” (Trouw, 18 mei 1987), aldus de scheidende secretaris. Op een vergadering in juli poogde de VVD daadwerkelijk een uitzettingsprocedure tegen de FPö in werking te stellen. Het voorstel werd echter verworpen. Voor Ginjaar was nu de maat vol: in een persoonlijke reactie deelde hij mee, dat de VVD nu maar zelf uit de Liberale Internationale moest stappen. Het hoofdbestuur ging evenwel minder ver dan zijn voorzitter: er moest in de Liberale Internationale getracht worden “bestuurlijke waarborgen te verkrijgen...om een uittreden van de VVD uit de LI tegen te gaan”.

NA HET OVERLIJDEN VAN J.M. DEN UYL

D.F.J. Bosscher

Dr. J.M. den Uyl overleed de dag voor kerstmis 1987. Zijn dood werd aan het eind van de middag bekend gemaakt. Die avond werd hij zowel in het Journaal als door de omroepen met terugblikken op zijn leven herdacht. De kranten bewaarden gedurende het lange kerstweekend (vrijdag, zaterdag en zondag) noodgedwongen het stilzwijgen. Op maandag 28 december kwam uit de toon en de omvang van de aan Den Uyl gewijde artikelen eens te meer naar voren dat ons land een nationale figuur was ontvallen; een in zeer brede kring gerespecteerd staatsman, aan wie een in Nederland zeldzaam universeel eerbetoon toekwam. Twee dagen na de crematie vond in de Nieuwe Kerk aan de Dam in Amsterdam een door de partij van de Arbeid georganiseerde officiële herdenking plaats, die rechtstreeks op radio en televisie werd uitgezonden. Enige duizenden mensen, voor een deel genodigd en voor de rest spontaan opgekomen, woonden haar bij. (Wie vanwege ruimtegebrek niet tot de kerk werd toegelaten, kon de bijeenkomst volgen in hotel Krasnapolsky via een gesloten TV-circuit.) De gedemonstreerde rouw was echt en puur. De plechtigheid in Amsterdam en de massale gang naar talloze provincie- en gemeentehuizen voor het tekenen van condoleanceregisters droegen het stempel van authentieke, persoonlijke verbondenheid met de overleden politicus. Den Uyl bleek ook een unieke figuur te zijn geweest in de wijze waarop hij mede- en tegenstanders, en wat die eerste groep betreft mensen uit alle lagen en geledingen van progressief Nederland, aan zich had weten te verplichten.

Al in oktober had zijn familie meegedeeld dat hij ongeneeslijk ziek was. Is dit van invloed geweest op stijl en toon van de *In Memoriams* in de pers? Stellig heeft de vroege vooraankondiging van Den Uyls overlijden ertoe bijgedragen dat de analyses van zijn staat van dienst bezonken en evenwichtig waren. Verder zal de wetenschap van zijn terminaal ziekbed geen commentator, werkend aan een evaluatie van zijn historische betekenis, onberoerd hebben gelaten. Die emoties moeten op critici een verzoenend effect hebben gehad en aan de reacties van geestverwanten nog meer warmte hebben gegeven. Hoe het ook zij, van de weerstand die Den Uyl tijdens zijn leven als protagonist van een herkenbare linkse politiek heeft opgeroepen, bleek opeens nog maar weinig of niets. De manier waarop Nederland afscheid van hem nam herinnerde aan de beste tradities van de pacificatiedemocratie.

Aan die typische vorm van democratie, waarvan wij plegen te zeggen dat er in de jaren zestig een eind aan kwam (en die op dit moment bij historici weer meer waardering krijgt dan tot voor kort het geval was), heeft Den Uyl als PvdA-leider-in-opkomst actief deelgenomen, loyaal en zonder veel kritiek op het systeem. In zijn frontpositie van directeur van de Wiardi Beckman Stichting (WBS) was hij rusteloos bezig materiaal te verzamelen en redeneringen te ontwikkelen tot grondige hervorming van de maatschappij. Den Uyls diepe respect voor de parlementaire democratie stond echter vergaande kritiek op de specifiek Nederlandse variant van dat stelsel in de weg. In de door Koude Oorlog en wederopbouwmoreel verkrampte sfeer van die dagen was een vrije, onbevangen discussie over schaduwkanten - voor zover men die al wilde zien - van de sedert 1917 heersende orde in staat en maatschappij niet goed mogelijk. Zeker niet in een Partij van de Arbeid die, nu pas goed gewend aan het deelnemen aan de regering door sociaal-democraten, weinig te winnen had bij veranderingen in de status quo. Toen in de jaren zestig het ancien régime zichzelf gecompromitteerd en overleefd leek te hebben, werd Den Uyl bevestigd als voorman van die andere PvdA. Die van de duidelijkheid, de polarisatie en een socialisme dat het levensgevoel van dat energieke tijdvak combineerde met een aantal waarden (of moderne interpretaties daarvan) van vòòr de Doorbraak van 1945/1946. Hij evolueerde met de partij mee. Naar de geest voelde hij zich na een gewenningsperiode verwant met de voorvechters van Nieuw Links. Den Uyl verstond hun taal en was bereid die - ontdaan van de doordrivende rimram - zelf te spreken. De restauratie van de jaren tachtig, de opkomst van oud en nieuw realisme, deerde hem later evenmin als de opkomst van Nieuw Links dat had gedaan, in zoverre hij zich zonder veel problemen als leider kon handhaven. Waar toch vraagtekens werden gezet bij een voortgezet lijsttrekkerschap was niet zozeer twijfel aan ideeën of capaciteiten aan de orde, als wel een ongedefinieerde behoefte aan vernieuwing en verjonging. Levert dit alles een 'raadsel Den Uyl' op? Niet als zijn kennis van zaken, politiek instinct en charisma in aanmerking worden genomen. Hij was een ware man for all seasons.

De herdenkingsstukken over Den Uyl in krant, weekblad en tijdschrift zijn globaal onder te verdelen in beschouwingen uit bevriende kring (de pers die zich richt op een links publiek) en stukken met een wat meer afstandelijk karakter, uit kringen die zich met andere lezersgroepen identificeren (van neutraal tot kritisch tegenover de sociaal-democratie). De eerste categorie gaf vooral uiting aan verslagenheid, bewondering en trouw aan Den Uyls nagedachtenis. De tweede ademde eveneens - het werd al opgemerkt - een geest van betrokkenheid en respect, maar was

door de bank genomen wat meer analytisch van opzet. De Partij van de Arbeid zelf reageerde publicitair afgewogen met een speciaal nummer van De Toekomst en Voorwaarts, bestaand uit artikelen van prominente leden en buitenstaanders, dat alles bijeen zeker geen blinde verering uitstraalde - zie bijvoorbeeld de bijdrage van WBS-directeur Van den Berg, die zijn illustere voorganger eer bewees met een nuchtere, hoezeer ook betrokken, ontleding van diens functioneren als intellectueel en politiek voorman.

Een opmerking terzijde: aan de stukken over Den Uyl in de Nederlandse pers valt achteraf niet alleen op dat ze qua strekking in grote mate overeenstemmen, maar ook dat de auteurs naar de top van hun kunnen hebben gereikt. Wat er te lezen viel hoort tot het beste dat de Nederlandse journalistiek te bieden heeft. Een indrukwekkend hoogtepunt was H.A. van Wijnens verslag van zijn laatste gesprek met Den Uyl in NRC-Handelsblad.

Als materiaal voor een toekomstige nadere beoordeling van de betekenis van Den Uyl zijn zowel de stukken uit de a priori sympathiserende hoek als die van de tweede categorie interessant. Onomstotelijk is vast komen te staan dat de Nederlandse sociaal-democraten hem beschouwden als een uniek leider, niet minder dan Drees in wat hij feitelijk tot stand heeft gebracht, en verre diens meerdere in het mobiliseren en inspireren. De buitenwereld aarzelt niet hem in te delen bij de 'grote drie' (met Troelstra en Drees) socialistische voormannen, rangschikt hem ook onder de grootste Nederlandse politici in het algemeen, maar vertoont wat meer aarzeling over het feitelijk rendement van zijn loopbaan als parlementariër en bewindsman. Dit laatste met één belangrijke uitzondering: algemeen is de opinie dat Den Uyl de democratie in het algemeen en het parlement in het bijzonder onschatbare diensten heeft bewezen door steeds naar de Kamer terug te keren en zich te schikken in zijn lot (bijvoorbeeld in 1977 en 1982), in plaats van een uitweg te zoeken in benoeming in een ambt op een zijspoor.

Kenmerkend voor de meeste commentaren uit kringen die gewoonlijk afstand bewaren van linkse politiek was de logische neiging Den Uyl als eenling in zijn partij af te schilderen. Het adjectief 'gedreven' (een betrekkelijk neutrale term) kwam voor in vrijwel alle beschouwingen over Den Uyls levensloop. De Telegraaf, een krant die hem jaren achtereen te vuur en te zwaard heeft bestreden, memoreerde in een commentaar van de hoofdredactie zijn grote geestkracht en ontembare energie en kwalificeerde hem als 'een politieke vechtjas in de meest goede zin van het woord'. Aan de vroeger geleverde kritiek werd niet voorbijgegaan. Die was, naar eigen zeggen, uitsluitend zakelijk geweest. 'Voor de persoon Den Uyl kan alleen maar respect worden opgebracht'. Een waardig maar niet helemaal waar woord, gezien de hoon waarmee De

Telegraaf hem vroeger heeft overladen. Met enige goede wil is er echter een amende honorable jegens Den Uyl in te lezen. In Het Financieel Dagblad, traditioneel evenmin enthousiast over het socialisme in het algemeen en dat van Den Uyl in het bijzonder, verscheen een niet onwelwillend, wat sommige passages betreft zelfs sympathiek getoonzette necrologie, met als strekking dat zijn tijd toen hij aantrad als minister-president eigenlijk al voorbij was. Het verder uitbouwen van de welvaarts- en verzorgingsstaat werd als doelstelling van regeringsbeleid door de omstandigheden immers spoedig achterhaald. Dat Den Uyl juist onder het wel zeer ongelukkige gesternte van een wereldwijde recessie als gevolg van de oliecrisis (beginnend in 1973) en dreigende milieurampen aan zijn karwei moest beginnen, was zijn tragiek. Slechts één concreet punt van kritiek in dit stuk: Den Uyl had er verkeerd aan gedaan de werkgevers van Nederland van zich te vervreemden met zijn bekende rede voor het christelijk werkgeversverbond NCW (1974). Daardoor kon hij niet meer op diezelfde werkgevers rekenen toen hij hen nodig had om zijn, vergeleken met vroegere wensen nogal gematigd, beleid uit te voeren.

Elseviers Magazine, in de dagen van Hoogendijk op het onfatsoenlijke af negatief over alles waar Den Uyl voor stond, liet de kritische sociaaldemocraat Bart Tromp een In Memoriam schrijven. Tromp heeft in het verleden veelvuldig zijn nek uitgestoken met scherpe veroordelingen van vooral het buitenlands beleid van zijn partij. Daarbij werd Den Uyl gespaard, zoals hij ook in dit korte artikel van Tromp apart wordt gezet van de drammers onder zijn partijgenoten. Er rijst een beeld op van een man die te goed was voor zijn partij en wiens unieke talenten niet zijn miskend, maar wel veel te weinig gebruikt. Onkritisch is Tromp overigens zeker niet, zoals blijkt wanneer hij van bepaalde elementen in Den Uyls politieke stijl zegt dat ze niet altijd verheffend waren. Verder blijkt hij van mening dat de demissionaire premier in 1977 politieke fouten maakte toen hij de vorming van een tweede kabinet-Den Uyl niet door-drukte, tegen het veto van de partijraad in. 'Te laat bemerkte hij dat de partij als geheel maar één ding wilde: een tweede kabinet-Den Uyl, en dat op het buitengewone congres (...) het veto van de partijraad zou zijn weggevaagd'. De hoofdfout zat volgens Tromp kennelijk in een verkeerde perceptie, niet in onvermogen of onwil om zich te laten gelden.

Wie een herdenkingsartikel als dit, mooi geschreven overigens en eerlijk, op zich laat inwerken, blijft toch met de vraag zitten hoe het leiderschap van Den Uyl moet worden geïnterpreteerd. Was hij formeel en materieel wel of niet bij machte met wat druk hier en een veto daar de gang van zaken in de Partij van de Arbeid in grote lijnen te bepalen? Zo hij dat was of tenminste had kunnen zijn - en veel wijst in die richting -, snijdt het dan hout hem de rol te laten spelen van slachtoffer van om

standigheden buiten zijn invloed? Als Tromp in een andere publicatie, in een betoog over het buitenlands beleid van zijn partij, stelt dat 'de leidende elites van de PvdA' ernstige verwijten van 'opportunisme, politieke lafheid en werkelijkheidsvreemdheid' te maken zijn, doemt toch de medeverantwoordelijkheid van de politieke leider op.

Het voorgaande leidt tot de conclusie dat de vraag hoe Den Uyl zelf zijn opdracht tot lijsttrekkerschap, fractievoorzitterschap en leiderschap in het algemeen opvatte, interessant is en tot dusver onbeantwoord. Zij is wellicht interessanter dan die andere vraag, hoe hij de PvdA gedurende meer dan twintig jaar steeds opnieuw tot acceptatie van dat leiderschap wist te brengen. Zijn partij was verdeeld, in vele opzichten en op tal van terreinen. Aan het bewaren van de eenheid, en het herstel daarvan als er weer eens conflicten uitbraken, diende Den Uyl dus een hoge prioriteit te geven. Hij verkoos die prioriteit tot uitdrukking te brengen in een manier van leiding geven die geprononceerder was naarmate het meer ging om theorie en grote lijn, en terughoudender als zich een concreet twistpunt voordeed.

In zijn al genoemde artikel in het speciale nummer van Voorwaarts zet WBS-directeur Van den Berg een vraagteken bij Den Uyls steeds terugkerende aarzeling, op kritieke momenten, om in te grijpen. De afkondiging van een niet voor onderhandeling vatbaar regeerakkoord in 1972 was mede oorzaak van de moeizame totstandkoming van het kabinet-Den Uyl. De lijsttrekker had daar volgens Van den Berg wat aan moeten doen. Hetzelfde geldt voor de meerderheidsstrategie van 1977, die vol risico's was. Toen de zaak inderdaad spaak liep - najaar 1977 - verzuimde de premier de dwarsliggers tot de orde te roepen, omdat hij vóór alles de eenheid in eigen kring niet in gevaar wilde brengen. Het bekende verweer van Den Uyl dat hij de partijdemocratie moest respecteren en dat - wat nog belangrijker was - een kabinet met Van Agt en Andriessen en Kruisinga te rechts zou zijn geworden, kan Van den Berg blijkbaar niet overtuigen. Zo rechts waren de christen-democraten in 1977 nog niet. Pas in 1981 werd naar zijn zeggen het roer door hen werkelijk omgegooid.

NRC-Handelsblad formuleerde in een hoofdredactioneel commentaar soortgelijke bezwaren als volgt. De klassieke socialistische denker en bestuurder Den Uyl ontmoette 'in later jaren, naar het leek nooit helemaal van harte, zichzelf als politiek tacticus met onverbiddelijke strijdpunten en ander polarisatiemateriaal in de hand. En zo heeft de belangrijke integrerende functie die hij in zijn partij moest, wilde en kon vervullen ook aan iets anders bijgedragen. Namelijk dat juist dat belangrijke andere doel dat hij en zijn partij hadden: meebesturen in coalities, vaak veel moeilijker te verwezenlijken was'.

Het historisch oordeel over Den Uyl zal op veel meer vragen betrekking hebben dan op de hier aangeduide kwestie of hij als partijdemocraat al te scrupuleus is geweest. Over zijn eerste ministerschap (kabinet-Cals; 1965 - 1966) zijn de meesten het eens: een onverdeeld succes. Het wet-houderschap in Amsterdam, dat hij daarvoor moest opgeven, had hem toen al doen kennen als een man bij wie werklust en het vermogen om dingen ook echt gedaan te krijgen hand in hand gingen. In beide functies nam hij besluiten en sloeg hij soms wegen in die typisch waren voor hun tijd - en dus helemaal niet van de onze zouden kunnen zijn. De historicus heeft eerlijkheidshalve te rekenen met de omstandigheden en overwegingen van toen. Het denken in grootschalige begrippen (de Bijlmermeer) en het onbekommerd vertrouwen in de techniek (kernenergie) doen zich vandaag soms voor als onwerkelijk. De bestuurder van de vroege jaren zestig ontkwam niet aan hun dwang. Over het derde ministerschap van Den Uyl (in het tweede kabinet-Van Agt; 1981 - 1982) dachten hij en zijn critici hetzelfde: hij had er nooit aan moeten beginnen, alleen al niet omdat de persoonlijke verhoudingen een goed functioneren in de weg stonden. Het heeft zijn persoonlijk prestige, dat in 1977 nog goed was voor tien zetels winst, ernstig aangetast.

Blijft over, wat zijn staat van dienst als bewindsman betreft, zijn premierschap van wat algemeen wordt beschouwd als het meest linkse kabinet uit de Nederlandse geschiedenis (1973 - 1977). Het oordeel van de kiezers in 1977 was van dien aard dat er hoe dan ook van een succes in subjectieve zin moet worden gesproken. Of de resultaten van dat kabinet ook objectief beschouwd gunstig zijn geweest, of het gevoerde beleid de welvaart en het welzijn op korte en lange termijn gediend heeft, die vraag gaat het bestek van deze korte beschouwing verre te buiten. Nader onderzoek zal uitwijzen of het beter had gekund en, in dat geval, op welke punten de minister-president daaraan een bijdrage had kunnen leveren. Vast staat dat het kabinet-Den Uyl indertijd met bepaalde maatregelen afgrijzen heeft gewekt bij ondernemend Nederland. Men denke in dit verband aan de 'Brief van de negen' (bestuurders van de belangrijkste grote ondernemingen), die in januari 1976 in de kranten verscheen. In deze open brief beklagden de initiatiefnemers zich over het slechte ondernemingsklimaat in ons land, mede als gevolg van het overheidsbeleid. Verder stelden zij dat er wat de sociale sector betrof 'hier en daar welbewust een stap terug' zou moeten worden gedaan. De schrik zat er op dat moment goed in bij de werkgevers - Den Uyls rede voor het NCW van 1974 was daar onder meer debet aan. Het is daarna nooit meer echt goed gekomen tussen het kabinet en zijn eerste minister en ondernemersland. Tegenover dit gegeven staan de conclusies van

studies als het recentelijk verschenen Lessen uit het verleden¹, die erop neerkomen dat het negatieve beeld van het economisch beleid van het kabinet-Den Uyl, dat bij velen hardnekkig stand heeft gehouden, geen grond vindt in de macro-economische feiten. Hoe het zij, wie belang hecht aan het oordeel van de kiezers - en dat was positief - moet zich zorgvuldig afvragen aan de hand van welke maatstaven eventueel een lager rapportcijfer kan en mag worden gegeven. Men hoeft het electoraat niet heilig te verklaren om te beseffen dat de bewijslast hier zeer eenzijdig ligt bij degene die met een afwijkende visie komt. Overigens had het kabinet ook onder dat kiezerscorps bittere tegenstanders. Nadat onlangs in een regionale krant was vermeld dat schrijver dezes werkt aan een politieke biografie van de jonge Den Uyl (de journalist en de WBS-directeur), ontving genoemde een flink aantal brieven van mensen die aandacht vroegen voor de vele fouten die Den Uyl als premier en als leider van de oppositie gemaakt zou hebben. Er waren anonieme scheldbrieven bij met bijvoorbeeld 'het grote aantal buitenlanders' als thema, maar ook zorgvuldig gecomposeerde uiteenzettingen over economisch beleid. Zo populair als Den Uyl bij velen was, zoveel weerstand riep hij bij sommigen op.

Over Den Uyl is na zijn dood terecht opgemerkt dat hij, ten eerste doordrongen van de noodzaak de 'smalle marges van de democratie' in acht te nemen, zelf in wezen geen man van smalle marges was. Hij had grote ideeën, die hij steeds opnieuw tegen het licht hield, zijn visie aanpassend aan de uitdagingen van het moment. Dat maakt de periode van zijn WBS-directeurschap tot zo'n boeiend onderwerp. Hier kan men hem aan het werk zien toen hij nog niet gehinderd werd door de aan zijn latere functies inherente beperkingen. Hij keek ver over de grenzen van Nederland heen, was ontvankelijk voor de eerste signalen van toekomstige problemen, studeerde grondig op elke kwestie die hij de moeite waard vond en droeg theoretische en praktische oplossingen aan. De collectivistische tendens in de meeste van zijn plannen was geen kenmerk van dogmatische starheid, maar juist, paradoxaal misschien, een blijk van oprechte bezorgdheid om het lot van het individu. Met Om de kwaliteit van het bestaan (1963), het rapport dat in de recente golf van publiciteit terecht naar voren is gehaald als zijn meest indrukwekkende werkstuk, rondde hij zijn arbeid bij de WBS af. De grondgedachte van dit monument voor de vroege jaren zestig, dat de overheid tot taak heeft en over de mogelijkheden beschikt om kwaliteit van het bestaan te garanderen, kan eenvoudig worden weggewuifd als overmoedig en achter

¹ Lessen uit het verleden: 125 jaar Vereniging voor de Staatshuishoudkunde, onder redactie van A. Knoester (Leiden, Stenfert Kroese, 1987).

haald. De historicus, beroepshalve nieuwsgierig, doet er verstandiger aan Den Uyls inspiratiebronnen zorgvuldig te onderzoeken. Welke tekenen van 'publieke armoede' verontrustten hem? Precies hoe dacht deze architect van een betere maatschappij macht en invloed van de overheid aan te wenden? Wat was zijn definitie van kwaliteit? De politici van vandaag kunnen hun voordeel doen met concrete antwoorden op dergelijke vragen.

CDA, NAAR VOREN!

Over de veranderende verkiezingsstrategie van het CDA¹

J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin

inleiding

Als de twee auteurs van dit stuk besluiten op een middag eens elkaars krachten te meten op het tennisveld, dan zal er sprake zijn van een sportieve onderlinge strijd. Als een van ons beiden de mogelijkheid zou krijgen het op te nemen tegen Ivan Lendl, dan zal er ook nog van strijd sprake zijn, zij het dat het vermoedelijk om een saaie en zeker een ongelijke strijd zou gaan. Echter, als we besluiten mee te dingen naar het prijzengeld in de Boston-marathon, met cracks als Steve Jones, Rob de Castella en Gerard Nijboer, dan zou er niet met recht gesproken kunnen worden van strijd tussen hen en ons. We zouden wel met hetzelfde bezig zijn op dezelfde plaats en op hetzelfde tijdstip - dit laatste overigens gedeeltelijk: de heren atleten zouden zich al lang en breed in het pak hebben gehesen als wij nog zouden voortzwoegen op het parcours - maar we zouden niet werkelijk strijden met de echte marathonlopers. Van enige vorm van strijd of competitie tussen Jones, De Castella en Nijboer enerzijds en Irwin en Van Holsteyn anderzijds zou geen sprake zijn.

Soortgelijke verschijnselen kunnen zich voordoen in de politiek, en dan met name binnen het electorale proces. In een twee-partijen stelsel zou de tennis-vergelijking op kunnen gaan: de partijen leveren strijd met elkaar, of ze nu aan elkaar gewaagd zijn of niet en ongeacht het feit of een van de partijen de goedoverfde winnaar is. In een twee-partijen stelsel zijn de politieke partijen per definitie met elkaar in de slag om de gunst van de kiezers. In een stelsel met meer dan twee partijen kan dit anders zijn. In een meer-partijen stelsel zou de vergelijking met de Boston-marathon op kunnen gaan: het is mogelijk dat sommige partijen niet of nauwelijks met elkaar strijden om de kiezersgunst. In zo'n geval doen de politieke partijen niets anders dan op hetzelfde tijdstip (bij verkiezingen) dezelfde taken vervullen (het stellen van kandidaten en het verzamelen van stemmen van de eigen achterban).

Het bovenstaande illustreert dat de begrippen ‘strijd’ en ‘competitie’ niet eenduidig zijn en verwarring kunnen zaaien, dit laatste als gevolg van het feit dat de begrippen op meer dan één manier kunnen en ook daadwerkelijk worden gebruikt. Zo is er enerzijds de strijd van partijen om de stemmen van de kiesgerechtigden, terwijl er anderzijds, en in het verlengde van die strijd om de kiezers, tussen de diverse partijen onderling strijd wordt gevoerd om de regeringsmacht.

Bij de ontwikkeling van de typologie van partijstelsels begint Sartori in zijn standaardwerk Parties and Party Systems met de tweede invulling van het begrip partijcompetitie (strijd om de regeringsmacht), als hij inzicht wil verschaffen in het aantal voor een politiek stelsel relevante partijen.

“The relevance of a party is a function not only of the relevant distribution of power - as is obvious - but also, and especially, of its position value, that is, of its positioning along the left-right dimension.”²

Dit laatstgenoemde aspect is van belang: de positie op de links-rechts dimensie van een partij kan de weegschaal bij het verkrijgen van een meerderheid voor een (coalitie-)regering naar één van de kanten doen doorslaan. Sartori stelt vervolgens dat een stelsel aan de regels voor competitie voldoet als bij verkiezingen de meeste, zo niet alle zetels worden betwist door twee of meer kandidaten.³ Hij realiseert zich overigens terdege dat alleen de aanwezigheid van meerdere kandidaten nog geen garantie is voor het bestaan van werkelijke competitie, en hij maakt dan ook het onderscheid tussen competitie als structuurkenmerk (de mogelijkheid van competitie) en competitiviteit als een bestaande toestand (feitelijk bestaande competitie) binnen die structuur.

“(C)ompetition includes competitiveness as a potentiality, competition is equal to, and can be defined as, potential competitiveness. Conversely, competitiveness presupposes competition (as a structure and is something to be measured in outcome, on the basis of its effectiveness).”⁴

Uiteindelijk gaat het de politieke partijen, als de (veelal kleine) pure getuigenispartijen even buiten beschouwing worden gelaten, natuurlijk om de voor de uitvoering van het programma zo belangrijk geachte regeringsmacht. In een twee-partijen stelsel kan, bij een ongeveer even grote aanhang van de partijen, een kleine verschuiving onder het electoraat of zelfs een verschillende opkomst bij de aanhang van de twee partijen het verschil tussen verlies en winst betekenen. En dus het verschil tussen regering en oppositie.

In het laatste hoofdstuk van zijn boek komt Sartori wederom met het begrip competitie op de proppen, als hij schrijft over “spatial competition”. Nu gaat het echter om een geheel andere invulling van het begrip; in dit geval heeft het betrekking op de strijd om de kiezers binnen een zekere ideologische ruimte waarin kiezers en politieke partijen zich zouden bevinden.

“Competition presupposes a common ground on which two parties (at least) speak to the same voters. Parties that are supported by identified

voters who are so tightly bound to the party that they virtually never switch their votes are 'out-of-running', i.e. they do not add to the competition between parties. There thus arises a distinction between the dimensional space that defines the 'identifications' with parties, and the space that defines the 'competition' between the parties."⁵

Recentelijk heeft Sartori, samen met Giacomo Sani dit laatste element verder uitgewerkt. Ze onderscheiden, als in het bovenstaande citaat, enerzijds een domein van identificatie - een groep kiezers voelt zich verbonden met een bepaalde partij - en anderzijds ruimte voor competitie een ruimte waarin de politieke partijen strijden om de wisselende kiezers.⁶ Aan deze laatste groep kiezers wordt van verschillende kanten getrokken. Zo komen ze tot de volgende omschrijving van het begrip competitie:

"(...) 'competition' is such only when parties take risks on the common ground in which they can best win or lose voters. In this argument there can be no competition beyond or without a shared market."⁷

Voor iemand die het oog gericht zou hebben op een twee-partijen stelsel, zou dit alles de indruk kunnen wekken van het intrappen van een open deur. Immers, in een dergelijk stelsel moeten de partijen altijd met elkaar in de slag om de gunst van de kiezer en kan het verlies van de ene partij de winst van de andere betekenen. Voor een stelsel met meer dan twee politieke partijen, zoals het Nederlandse stelsel, is dit echter minder duidelijk. Sani en Sartori wijzen erop, dat sommige structurele scheidslijnen in het bestaande stelsel meer "isolate" dan "conflict-maximizing" zijn. Ergens in het verleden heeft de structuur van scheidslijnen (op basis van religie, sociale klasse, e.d.) gezorgd voor het ontstaan van een bepaald partijstelsel waarbinnen groepen kiezers min of meer van elkaar geïsoleerde segmenten vormden. Voor de Nederlandse situatie is dit duidelijk herkenbaar: katholieken, protestanten en socialisten vormden een dergelijk systeem. Binnen dit systeem kan de 'strijd' om de kiezers vooral defensief van karakter zijn, meer gericht op het voorkomen van verlies van de eigen aanhang dan op het winnen van kiezers die zich in een ander segment bevinden.⁸ In zo'n systeem vindt de strijd in de eerste plaats en voor het overgrote gedeelte binnen het domein van identificatie plaats en veel minder in de ruimte voor competitie - vele kiezers zijn 'out-of-running'.

Ook andere auteurs hebben zich met dit onderwerp bezig gehouden. Zo hebben Rose en McAllister een viertal modellen van electorale competitie ontwikkeld.⁹ Twee factoren zijn bij de ontwikkeling van die modellen van belang: de (starre) gehechtheid van de kiezers aan een bepaalde - 'hun' - partij en het feit dat er sprake is van twee of van meer politieke partijen. Als de kiezers 'vast zitten' aan een bepaalde partij ("determined" zijn), dan weerspiegelt het stemgedrag de bestaande structuur van de samenleving, en niet de eigen, vrije wil van de kiezers of per verkiezing de invloed van snel veranderende factoren als de persoon van de lijsttrekker.¹⁰ Als bronnen van vaste partijbindingen en dus

als basis van 'vastgelegd' stemgedrag worden religie, klasse, taal, nationale identiteit en ras genoemd. Op basis van de twee factoren onderscheiden Rose en McAllister zoals gezegd een viertal modellen: twee modellen met vaste partijbindingen en twee respectievelijk meer politieke partijen, en twee modellen zonder vaste partijbindingen met twee respectievelijk meer dan twee politieke partijen. Nederland wordt aangehaald als typisch voorbeeld van het model met meer dan twee partijen en met vaste partijbindingen.

"The Netherlands has been a classic example of a structured system of multi-party competition, because the electorate has been determined along two dimensions, religion and class, each sustaining separate political parties."¹¹

Rose en McAllister halen Nederland slechts aan als voorbeeld zonder er nader op in te gaan, geïnteresseerd als ze zijn in het partijstelsel van Groot-Brittannië. Zij werken in hun boek de stelling uit, dat het Britse stelsel in beweging is en dat er een ontwikkeling valt waar te nemen in de richting van een open competitie met voor de 'ongebonden' kiezers een keuze uit meer dan twee partijen.

Niet alleen in Groot-Brittannië is de politieke zaak in beweging, ook in Nederland is dit het geval. Er is meer dan eens op gewezen, dat in Nederland de vroegere scheidslijnen tussen de verschillende segmenten in de samenleving aan het vervagen zijn en gedeeltelijk zijn weggefallen,¹² aldus meer ruimte biedend voor onderlinge competitie van partijen op een sociaal-economische (links-rechts) dimensie.¹³ In een dergelijke situatie is het voor partijen in de verkiezingsstrijd niet meer voldoende om slechts aandacht te besteden aan en gericht te zijn op wat vroeger de vaste eigen aanhang was. Een defensieve strategie wordt immers in dat geval gevoerd voor een steeds kleinere groep mensen. Dit inzicht heeft naar de mening van Sani en Sartori tot gevolg dat vooral

"(...) the religious parties (...) are compelled to run the risks of competing along the left-right dimension. We may equally say that by now [1983, JvH/GI] the Netherlands has much (not little) in competition. On the other hand, the Netherlands still has a long way to go before coming to resemble Germany; that is, before entering a full-fledged left-right competition largely disconnected from religious identifications."¹⁴

In het navolgende zal worden bekeken of en in welke mate de Nederlandse situatie zich in de bovenstaande richting ontwikkelt, en de aandacht gaat dan vooral uit naar het CDA. Is de voor het CDA zo goede verkiezingsuitslag van 21 mei 1986 het gevolg van een strijdlustige, op uitbreiding van de aanhang gerichte strategie van de christen-democraten, meer althans dan van het zorgen voor behoud van de traditionele achterban?

Allereerst wordt een korte beschrijving gegeven van de confessionele benade

ring van de kiezers ten tijde van de verzuiling, waarna aandacht zal worden besteed aan enkele veranderingen in de door het CDA gevolgde verkiezingsstrategie, veranderingen die overigens in enkele gevallen al ruim voor 1986 waren ingezet. Heeft het CDA de voorheen overwegend defensieve strategie omgebogen in een offensieve richting? Vervolgens zal worden onderzocht of het mogelijk deze koerswijziging in de benadering van het electoraat is geweest, die tot het grote succes van het CDA bij de laatste verkiezingen voor de Tweede Kamer heeft geleid. Tenslotte komen enkele mogelijke implicaties van de strategiewijziging voor het Nederlandse partijstelsel in zijn geheel aan de orde.

de defensieve strategie van de confessionelen: behoudt het goede

In de tweede helft van de negentiende eeuw voerden verschillende delen van de bevolking hun emancipatiestrijd. Katholieken, protestanten van de lagere middenklasse en de mensen die werden gerekend tot de arbeidersklasse trachtten allen hun rechtmatige plaats in de samenleving te verwerven en te verbeteren. Een van de aspecten van de emancipatiestrijd was de oprichting van politieke partijen, die het politieke gedeelte van de strijd voor hun rekening zouden kunnen nemen. Onder anderen Daalder¹⁵ en Lijphart¹⁶ hebben al uitvoerig beschreven hoe deze ontwikkelingen hebben plaatsgevonden en resulteerden in een zeer specifiek partijstelsel, door Lijphart ‘pacificatie-democratie’ gedoopt.

De vijf decennia die volgden op de zogeheten Pacificatie van 1917, toen bij een Grondwetswijziging de jarenlange strijd om het kiesrecht en het bijzonder onderwijs werd beslecht, kunnen gelden als een voorbeeld van ‘competitie’ zonder onderlinge strijd (‘structured competition’). Elke partij kon, met name na de Tweede Wereldoorlog, rekenen op een vast, stabiel aandeel van het totale electoraat en bij verkiezingen waren er geen grote schommelingen in de verschillende zeteltallen. Zo veranderden in 1948 en 1952 in totaal slechts 4 respectievelijk 5 van de 100 zetels van partij, en na de uitbreiding van het aantal zetels in de Tweede Kamer tot 150 waren dit er in 1956, 1959 en 1963 respectievelijk 7, 8 en 9. Op individueel niveau bleken weinig kiezers van partijvoorkeur te veranderen. Hoewel in één geval melding wordt gemaakt van 17.2% wisselaars tussen 1946 en 1948¹⁷ - men dient zich te realiseren dat het hier gaat om de periode direct na de Tweede Wereldoorlog, een periode waarin de hoop op en het geloof in verandering snel overging in het herstel van de oude orde en het besef van continuïteit - wijzen gegevens op basis van verkiezingsuitslagen op gemeenteniveau erop, dat in de periode tot 1967 een veel geringer deel der kiezers van partijvoorkeur veranderde.¹⁸

De electorale strategie van de confessionele partijen was, nadat eenmaal de eigen achterban was gemobiliseerd en in de eigen zuil was ondergebracht, duidelijk gericht op het behoud van die eigen kiezers en daarmee defensief van

aard. Voor de katholieke en protestantse kiezers (of beter: stemmers) was het welhaast vanzelfsprekend dat men bij verkiezingen de stem gaf aan de partij die behoorde tot de eigen zuil, waarin immers een groot deel van het maatschappelijk leven was georganiseerd. En van de kant van de partijen werden nauwelijks pogingen ondernomen 'in te breken' bij een andere zuil om aldaar stemmen te kunnen winnen (al werden na de Tweede Wereldoorlog op basis van de doorbraakgedachte pogingen hiertoe ondernomen). Het meest duidelijk gold dit voor het gereformeerde volksdeel: de gereformeerden kenden vele verenigingen waarin de verschillende facetten van het dagelijkse leven waren ondergebracht, er bestond een duidelijke sociale controle, en de gereformeerden stemden dan ook 'en masse' op de eigen politieke partij. In mindere mate was dit zo bij de wat vrijzinniger nederlands-hervormden die de CHU 'toebehoorden', maar ook in dit geval zijn er geen aanwijzingen voor ontevredenheid bij de CHU over de bestaande eigen aanhang en met het vaste deel van het totale aantal stemmers.

Het katholieke volksdeel werd duidelijk en bewust bijeengehouden door de katholieke kerk. Niet-katholieken mochten voor de Tweede Wereldoorlog zelfs geen lid van de partij worden. En hoewel na de oorlog dit beginsel werd losgelaten, veranderde er lange tijd weinig in de feitelijke situatie. De druk van de kerk om de schaapjes in de kudde bijeen te houden bereikte een laatste 'hoogtepunt' met het Mandement van 1954: de bisschoppen dreigden de sacramenten te onthouden aan katholieken die zich aansloten bij een socialistische vakbond (NVV) of lid waren van de VARA, en het lidmaatschap van de PvdA en het luisteren naar de VARA werd de katholieke gelovigen ernstig ontraden.¹⁹

Om redenen die wellicht nooit volledig duidelijk zullen worden²⁰ begonnen zich in de jaren zestig plots allerlei veranderingen voor te doen in het kiesgedrag. Na een lange periode van stabiliteit verloor de KVP bij enkele opeenvolgende verkiezingen een groot deel van haar aanhang: in 1972 behaalden de katholieken minder dan 18% van de stemmen, terwijl in 1963 nog 31.9% was behaald. Ook de CHU verloor kiezers en ging van ruim 8.6% in 1963 naar minder dan 5% in 1972. Van de drie grote confessionele partijen wist alleen de ARP in deze periode stand te houden, waarschijnlijk mede dankzij het 'Jelle-effect'.²¹ Op individueel niveau nam het aantal wisselaars tussen partijen in deze periode spectaculair toe, met een trend die zich afwendde van de confessionele partijen. De KVP en de CHU zagen grote groepen kiezers verdwijnen naar andere partijen, zonder dit te kunnen compenseren door op hun beurt van andere partijen stemmen te winnen.²² De tot dan gehanteerde defensieve strategie moest nader worden bekeken, wilde men de begonnen ontwikkeling een halt toe kunnen roepen. De steeds nauwere samenwerking en de uiteindelijke fusie van de drie confessionele partijen kan worden gezien als het laatste grote element van de defensieve strategie. In 1977 gingen de drie partijen met een gezamenlijke lijst de verkiezingen voor de Tweede Kamer in, ondanks het ge

ringe enthousiasme van de kant van de ARP-leiding. Het CDA wist bij die verkiezingen een iets beter resultaat te behalen dan de drie afzonderlijke partijen hadden behaald bij de voorafgaande verkiezingen. In 1980 werd het federatieve verband van de drie grote confessionele partijen omgezet in een volledige fusie: het CDA was een feit. Bij de verkiezingen van 1981 en 1982 bleek het bescheiden succes van 1977 echter een tijdelijke opleving en niet een werkelijke breuk met de neergaande lijn. Wilde het CDA de grote rol blijven spelen die de confessionele partijen zo lang hadden gespeeld in de Nederlandse politiek, dan diende er snel wat te veranderen.

de verkiezingsstrategie van het CDA- de noodzaak tot verandering

Na de fusie van KVP, ARP en CHU tot het CDA stonden de confessionelen voor een belangrijke keuze: diende de traditionele defensieve strategie te worden volgehouden, of moest men op zoek naar een nieuwe, op uitbreiding gerichte strategie? De onderstaande gegevens tonen aan, dat het vasthouden van de defensieve strategie weliswaar de 'C' van de partij zou waarborgen, maar dat dan wel gerekend moest worden op een steeds kleiner wordende aanhang en (dus) omvang. Ten tijde van de opkomst van de confessionele emancipatiebewegingen was slechts een klein percentage Nederlanders niet-gelovig. Volgens de volkstelling van 1899 hing niet meer dan 2.3% van de bevolking geen geloof aan. In 1920, na de invoering van het algemeen kiesrecht, was dit percentage opgelopen tot 7.8%, een nog altijd zeer kleine minderheid. In dat jaar rekende 35.6% zich tot de Rooms-Katholieke Kerk, en voor de Nederlands-Hervormde en Gereformeerde Kerk waren de cijfers respectievelijk 41.3% en 9.1%. In de hieropvolgende decennia nam het percentage gelovigen af, het meest onder de nederlands-hervormden en het minst onder de gereformeerden; het percentage katholieken steeg wel in de volkstellingen. Het percentage niet-gelovige Nederlanders nam eerst langzaam en in de jaren zestig sneller toe, om in het midden van de jaren zeventig 33.8% te bedragen.

Niet alleen nam het aantal mensen dat zichzelf tot een kerkgenootschap rekenden af, de wel gelovige mensen veranderden tevens in hun geloofsbeleving, als het kerkbezoek althans als zodanig kan worden opgevat. Van de katholieken en gereformeerden ging in 1946 niet minder dan zo'n 90% wekelijks naar een kerkdienst; voor de nederlands-hervormden lag dit percentage beduidend lager (35%).²³ Zoals zo veel veranderde ook dit in de jaren zestig, en in 1977 zei nog maar 42% van de katholieken elke week naar de kerk te gaan, terwijl het percentage voor de nederlands-hervormden op 23% lag. Zelfs van de zo nauw met elkaar en met hun kerk verbonden gereformeerden zei 'nog maar' driekwart minstens een maal per week een kerkdienst bij te wonen.

Aldus brokkelde het fundament onder het confessionele bouwwerk steeds verder af. het aantal gelovigen nam af, terwijl tevens de frequentie van het kerkbezoek van de resterende gelovigen gemiddeld genomen daalde. Ook aan de

hand van een meer verfijnde religieuze typologie kan dit worden duidelijk gemaakt.²⁴ De typologie is gebaseerd op een drietal factoren: het al dan niet opgegroeid zijn in een bepaald geloof, het zich momenteel wel of niet tot een kerkgemeenschap rekenen, en de frequentie van het kerkbezoek. Per groep is dan nog een uitsplitsing gemaakt naar katholieken, nederlands-hervormden en gereformeerden. Als naar het religieuze profiel van de kiesgerechtigden van het laatste decennium wordt gekeken, dan blijkt ook hieruit de slinkende ‘natuurlijke achterban’ van het CDA.²⁵ Het percentage gelovigen dat (minstens) één maal per week een kerkdienst bijwoont is van 23% in 1977 gedaald tot 15% in 1986. Het percentage van de gelovigen die minder frequent of nooit een kerkdienst bezoeken is in de laatste tien jaar gelijk gebleven, maar de electorale positie van het CDA is onder deze groep kiesgerechtigden minder sterk dan onder de frequente kerkgangers. Het percentage niet-gelovigen was in 1986 opgelopen tot ruim 40%, waarvan de helft wel in een geloof is opgegroeid. Als deze lijn naar de toekomst zou worden doorgetrokken, dan is het duidelijk dat naar alle waarschijnlijkheid steeds minder mensen in een bepaald geloof zullen worden groot gebracht - en bij het ontwikkelen van een verkiezingsstrategie voor een confessionele partij dient hiermee terdege rekening gehouden te worden.

De situatie voor het CDA in de jaren tachtig was duidelijk. Een tijdens de verkiezingscampagne al te sterk beroep op het confessionele karakter zou kunnen leiden tot een verdergaande afkalving van de steun van de kiezers, en zou tot resultaat kunnen hebben dat een aanhang wordt verkregen die kleiner zou zijn dan die van de PvdA en misschien zelfs van de VVD. Deze strategie was aldus weinig aantrekkelijk. Als het CDA de hoofdrol zou willen blijven vervullen in de Nederlandse politiek (en waarom zou dit niet zo zijn?), dan zou men zich moeten richten op kiezers die niet meer op het CDA stemden of dat nog nooit hadden gedaan. De aantrekkingskracht van het CDA zou verder moeten reiken dan tot de confessionele kiezers. Bij het naderen van de verkiezingen van 1986 bleek deze aanpak inderdaad door het CDA te zijn ontwikkeld en verkozen.

de campagne van 1986

Het CDA besloot in het najaar van 1982 een tweetal werkgroepen in te stellen, die zich zouden moeten bezinnen op het aanzien en de werkwijze van het CDA respectievelijk op de te volgen politieke koers in de jaren tachtig. De eerste werkgroep, de werkgroep Interne Partij Organisatie, kwam in oktober 1983 met het rapport Appèl en weerklank²⁶, waarin de nadruk niet lag op de electorale positie en mogelijkheden van het CDA, maar waarin deze wel zijdelings aan de orde kwamen. Het rapport Appèl en weerklank begint met een duidelijke stelling:

“Een politieke partij met een duidelijke grondslag, die erin slaagt haar politieke overtuiging herkenbaar in het beleid te vertalen, vormt een

duurzaam bindmiddel voor grote groepen kiezers. (...) De christen-democratische politieke filosofie is zo'n duidelijke, zelfstandige politieke overtuiging. Deze moet met succes een appèl kunnen doen op veel kiezers. Ook in een samenleving waarin het christelijk geloof door minder mensen wordt aangehangen dan voorheen het geval was."²⁷

Geconstateerd wordt echter, dat deze mogelijkheid nog niet praktisch is gerealiseerd, en dit zou vooral komen door het beeld dat kiezers van het CDA zouden hebben: een vage, besluiteloze en bovenal verdeelde partij. Vervolgens wordt uitgebreid ingegaan op de aan dit beeld ten grondslag liggende oorzaken en worden enkele remedies voorgesteld. De remedies, vooral aan het kader- en vormingswerk wordt grote waarde gehecht, dienen te zorgen voor eenheid en een versterkt zelfbewustzijn. Het laatste hoofdstuk van het rapport handelt over 'de samenleving en het CDA', en hierin wordt de werfkracht van het CDA expliciet aan de orde gesteld. Door de afnemende kerkelijkheid, zo wordt opgemerkt, lijkt het logisch dat het CDA in de toekomst steeds kleiner zal worden. Echter, deze redenering hoeft in de praktijk niet op te gaan.

"Minder aan de kerk gebonden mensen laten zich bij hun politieke voorkeur niet leiden door een vanzelfsprekende keuze voor christelijke organisaties. Het komt er dan op aan deze kiezers via het concrete beleid en aansprekende, geloofwaardige politici te interesseren voor de beginselen, omdat de weg andersom hen onvoldoende kan aanspreken. Zij missen daarvoor van huis uit de antenne. Wellicht kan dit een weg blijken te zijn die weer leidt naar een geïntegreerd christelijk leven, zonder dat tot een pretentie te willen verheffen."²⁸

Deze passage wijkt op een opvallende manier af van de openingswoorden van het rapport. Immers, daar werd gesteld dat de christen-democratische overtuiging in het beleid vertaald diende te worden en dat op deze wijze met succes een appèl op veel kiezers zou kunnen worden gedaan. In het bovenstaande citaat zijn het echter het beleid en de CDA-politici, die moeten leiden tot het kennisnemen van en de interesse voor de beginselen. De eerder genoemde passage kan worden opgevat als aansluitend bij een defensieve opvatting, terwijl de tweede passage meer offensieve trekken vertoont: waar in de openingswoorden het uitgangspunt wordt gevormd door de beginselen, dient de werfing van de minder aan de kerk gebonden te geschieden op basis van het beleid en de politici. En wat voor de minder aan de kerk gebonden mensen geldt, geldt volgens het rapport eveneens voor de jongeren. Ook zij moeten worden aangetrokken door beleidsdaden en politici. Als tussenconclusie wordt dan ook het volgende geformuleerd:

"Een door geloofwaardige personen eensgezind gepresenteerde CDA-beginselpolitiek, die inspeelt op de problemen van morgen en die consequent in daden wordt omgezet, zal op den duur de negatieve beeldvorming van het CDA doorbreken en wervend blijken te zijn."²⁹

In deze tussenconclusie zijn defensieve en offensieve elementen keurig bij elkaar gebracht. De eensgezindheid, de beginselpolitiek, de geloofwaardige personen en de daden - alles is vermeld. Op basis van deze conclusie kon een verkiezingsstrategie worden ontwikkeld die enerzijds voor het behoud van de trouwe achterban kon zorgen en anderzijds mogelijkheden bood om op zoek te gaan naar kiezers die niet meer op het CDA stemden of nog nooit op het CDA hadden gestemd. Bij de voorbereiding van de verkiezingen van 1986 konden de aanbevelingen van Appèl en weerklink in de praktijk worden gebracht. In de zomer en in het najaar van 1985 kwamen de eerste interne strategienotities bij het CDA op tafel: de te volgen koers voor de Tweede Kamer-verkiezingen werd uitgezet.³⁰ Het algemene doel van de campagne was kort en krachtig: het verkrijgen van zoveel mogelijk kamerzetels. Dit is natuurlijk voor de hand liggend, maar niet vergeten mag worden, dat bij een strikt defensieve benadering het doel anders zou kunnen zijn, bijvoorbeeld het verkrijgen van de stemmen van alle confessionele kiezers. Uit de notities blijkt, dat het CDA zich realiseerde dat een expansieve strategie noodzakelijk was, overigens zonder dat de defensieve aanpak van de trouwe kiezers uit het oog zou mogen worden verloren. Berekeningen hadden het CDA geleerd, dat in het meest gunstige geval 55 zetels zouden kunnen worden behaald. De campagne diende hiertoe gericht te worden op “(...) de kiezers die naar het CDA toe- en van het CDA wegzweven”.³¹

De verkiezingsstrategie van het CDA kende een tweetal sporen, een defensief en een offensief spoor. Het defensieve spoor was gericht op de traditionele CDA-kiezers, de kerkgangers die op het CDA stemden vanwege de ‘C’. Deze aanpak zou niet al te veel problemen opleveren, aldus de ontwerpers van de campagne.

“Er is weinig inspanning nodig dit deel van het electoraat te bewegen om op het CDA te stemmen. Wel is het van belang aandacht te geven aan een aantal ideologische vraagstukken zoals het gezin, christelijk onderwijs, euthanasie.”³²

Opgemerkt werd dat het CDA de enige grote partij was die aan dergelijke ethische issues - in een eerdere versie van de strategienotitie werd ook abortus genoemd - uitgebreid aandacht besteedde. Het benadrukken van de levensbeschouwelijke kant van het CDA had overigens niet alleen een defensieve doelstelling, maar bezat ook nog een offensief element.

“Het hanteren van ideologische themata (...) werkt enerzijds defensief naar het vaste electoraat van het CDA en anderzijds offensief naar zwevers van de VVD en de PvdA, die gevoelig zijn voor levensbeschouwelijke vraagstukken.”³³

De defensieve component van de CDA-strategie zou niet al te veel problemen hoeven op te leveren, maar belangrijker was het een aansprekende offensieve aanpak te kunnen realiseren.

“Voor het zwevende electoraat, waar het tenslotte om gaat, zal een an

dere campagne worden opgezet.”³⁴ (Cursivering van JvH/GI)

De andere aanpak van de zwevende kiezers behelsde zowel inhoudelijke als meer praktische zaken. Zo zou de zwevende kiezer niet in eerste instantie door traditionele campagne-activiteiten als verkiezingsbijeenkomsten dienen te worden aangesproken, maar zou het CDA zich voor deze groep vooral via de media moeten presenteren en profileren. De inhoudelijke expansieve aanpak ging uit van een algemene constatering:

“In toenemende mate wordt de populariteit van een politieke partij en daarmee het electorate succes bepaald door personen.”³⁵

Meer specifiek kwam dit erop neer, dat vele kiezers weliswaar

“(…) ideologisch niet tot het CDA behoren, [maar] wel sympathiek staan tegenover het beleid en de personen van het CDA.”³⁶

Inzet bij dit deel van de campagne dienden dus het door het CDA gedomineerde gevoerde beleid, niet uitsluitend maar wel met als hoofdmoot het gevoerde economische herstelbeleid, en de uitvoerders van het beleid te zijn. Aan de kiezers moest duidelijk worden gemaakt dat voor het eerst sinds twaalf jaar de werkloosheid was gedaald, dat het financieringstekort van de overheid was teruggedrongen en dat de investeringen van het bedrijfsleven waren toegenomen.

Direct aan het gevoerde beleid werden de personen, en dan vooral de persoon van minister-president en lijsttrekker Lubbers, gekoppeld.

“In de persoon van de lijsttrekker beschikt het CDA over een aansprekende verpersoonlijking, zowel binnen de partij als daarbuiten, van het economische herstelbeleid.”³⁷

Overigens lag niet alleen Lubbers goed in de electorale markt; eigen onderzoek had aangetoond dat, mogelijk vanwege hun “confessionele imago”, Deetman en Brinkman het relatief goed deden in het noorden van het land en dat naast Lubbers ook Van den Broek meer dan gemiddeld gewaardeerd werd door de vrouwelijke kiezers. De meest duidelijk geprofileerde christen-democratische bewindslieden bleken Lubbers en Brinkman. In de campagne zou de nadruk echter komen te liggen op Lubbers, zoals ook duidelijk blijkt uit de uitspraak van een van de leden van de Politieke Campagne Commissie:

“Campagne ‘86 zal zich geheel rond Ruud Lubbers, de succesvolle premier, die met zijn beleid het land er weer bovenop heeft gebracht, afspelen.”³⁸

De CDA-verkiezingsslogan ‘Laat Lubbers zijn karwei afmaken’ vormde een zeer gecomprimeerde samenvatting van de verkiezingsstrategie van het CDA, en dan met name van het offensieve, expansieve gedeelte ervan: werving op basis van personen en beleid.

Binnen de algemene verkiezingsstrategie van het CDA was plaats ingeruimd voor extra aandacht voor drie speciale doelgroepen, die geacht werden zeer kritisch te staan tegenover het CDA: de jongeren, de vrouwen en de kiezers uit de lagere sociale klassen, in de novemberversie van de strategienotitie ‘soci

aal-zwakkeren' genoemd.³⁹ Het CDA bezat in vergelijking met andere partijen en als gevolg van de ontkerkelijking en deconfessionalisering te weinig jeugdige kiezers, terwijl tevens de CDA-politici niet al te veel aantrekkingskracht op de jeugd uitoefenden. Geconstateerd werd, dat bij een hoge opkomst onder de jongeren deze kiezers de doorslag zouden kunnen geven. Extra aandacht was dus op zijn plaats. De vrouwen zouden het kabinetsbeleid zakelijker - en negatiever - zijn gaan beoordelen, terwijl de emancipatie de electorale positie van het CDA onder de vrouwen ook al weinig goed had gedaan. Dit, en de 'wetenschap' dat vrouwen een doorslaggevende invloed zouden kunnen hebben op het stemgedrag van kinderen, rechtvaardigde de bestempeling tot speciale doelgroep. De kiezers uit de lagere sociale klassen of sociaal-zwakkeren zouden zich als gevolg van de maatregelen binnen het kader van het economische herstelbeleid van het CDA dreigen af te keren. Deze speciale doelgroep moest duidelijk worden gemaakt, dat het gevoerde beleid juist positief was voor de zwakkeren en dat alleen dit beleid een waarborg voor hun toekomstige sociale positie zou kunnen zijn.

Aldus rustte de verkiezingscampagne van het CDA op verschillende poten. Enige aandacht zou worden besteed aan de vaste achterban, die moest worden bevestigd in de stemkeuze. Meer aandacht moest worden besteed aan de zwevende kiezers, door de campagneleiders van eminent belang geacht, en zij zouden moeten worden aangetrokken op basis van het gevoerde beleid en de aansprekende politici, Lubbers voorop. En tenslotte zou binnen de expansieve strategie extra aandacht voor een drietal doelgroepen noodzakelijk zijn.

het verkiezingssucces van het CDA

De verkiezingen van 21 mei 1986 leverden het CDA als grote triomfator op. De partij had grote electorale winst behaald, was de grootste partij geworden, en had het verlies van coalitiepartner VVD ruimschoots gecompenseerd. Lubbers kon zijn karwei gaan afmaken.

Anders dan in het verleden had het CDA in de kiezersuitwisseling met andere partijen aan de goede kant van de streep gestaan; de christen-democraten hadden ten opzichte van alle andere partijen een netto-winst geboekt, en van de kiezers die tot kort voor de verkiezingen nog niet wisten op welke partij zij zouden gaan stemmen had een groot gedeelte uiteindelijk voor het CDA gekozen.⁴⁰ Panelgegevens⁴¹ van 1981, 1982 en 1986 lijken er vooral op te wijzen, dat kiezers die in 1982 de VVD prefereerden boven het CDA (waarop zij in 1981 hadden gestemd) in 1986 weer terugkeerden naar de christen-democraten.⁴²

De verkiezingen van 1986 waren voor het CDA een groot succes, maar de vraag is natuurlijk of dit succes direct kan worden toegeschreven aan de op expansie gerichte strategie van het CDA tijdens de campagne. In het navolgende zal een duidelijk verband worden geconstateerd tussen de campagne enerzijds

en het uiteindelijke verkiezingsresultaat van het CDA anderzijds, zonder dat onomstotelijk kan worden aangetoond dat het verkiezingssucces direct aan de campagne kan worden toegeschreven. De vraag naar het oorzakelijke verband tussen campagne en resultaat is moeilijk zo niet onmogelijk te beantwoorden; in het navolgende wordt dit verband aanwezig geacht. De lezer dient zich te realiseren dat andere dan campagne-effecten een rol kunnen hebben gespeeld en dat het door ons aan de campagne toegeschreven resultaat aldus mogelijk tevens aan andere factoren dient te worden toegeschreven.

Heeft het CDA inderdaad tot voor kort onbereikbare electorale bronnen weten aan te boren en heeft de offensieve campagne, met nadruk op het beleid en de politici, vrucht afgeworpen? Is het CDA buiten de oevers van de traditionele achterban getreden? Aan de hand van de al eerder gepresenteerde religieuze typologie kan deze laatste vraag bevestigend worden beantwoord. De trouwe confessionele kiezers stemden wederom in grote getalen op het CDA, maar het meest indrukwekkend was het succes onder de minder of niet-religieuze kiezers. In tabel 1 is aangegeven welk gedeelte van de verschillende groepen van het religieuze profiel op het CDA stemde in de afgelopen tien jaar.

Tabel 1. Religieuze typologie en steun voor het CDA (%)

	<u>1977</u>	<u>1981</u>	<u>1982</u>	<u>1986</u>
Buitenkerkelijk	4	3	2	7
Ontkerkelijk				
katholiek	15	7	8	18
hervormd	10	8	5	10
gereformeerd	-	4	-	19
Randkerkelijk				
katholiek	41	42	37	45
hervormd	20	23	16	35
gereformeerd	46	44	31	57
Kerks				
katholiek	75	82	77	72
hervormd	69	52	61	63
gereformeerd	77	69	62	62

Leesvoorbeeld. In 1977 stemde van de buitenkerkelijke kiezers 4% op het CDA, in 1981 stemde van de groep buitenkerkelijke kiezers 3% op het CDA en in 1982 en 1986 resp. 2% en 7%. Door de telkens verschillende percenteerbases tellen rijen noch kolommen op tot honderd procent.

Uit de bovenstaande gegevens blijkt, dat van de mensen die niet religieus zijn opgevoed en het ook niet zijn geworden, de buitenkerkelijken, 7% in 1986 een

stem uitbracht op het CDA. Dit is een forse stijging ten opzichte van voorgaande jaren en is des te meer van belang, daar de groep buitenkerkelijken in de loop der tijd is gegroeid.

Ook onder de ontkerkelijken, mensen die wel in een geloof zijn opgegroeid maar zich nu niet meer tot een kerkgemeenschap rekenen, heeft het CDA de electorale positie duidelijk verbeterd. Deze mogelijk als gevolg van de offensieve strategie behaalde goede resultaten zijn niet of nauwelijks ten koste gegaan van de resultaten onder de traditionele achterban van gelovige kiezers. Onder de randkerkelijken, gelovigen die minder dan wekelijks naar de kerk gaan, boekte het CDA zelfs een uitstekend te noemen resultaat. Het CDA is er dus in geslaagd de trouwe achterban te behouden en tegelijkertijd aanhang te winnen bij andere groepen kiezers. Het belang van dit laatste komt ook tot uitdrukking bij naar de samenstelling van het CDA-electoraat. Uit deze samenstelling blijkt zowel de deconfessionalisering van de kiezers als de verschillende mate van steun vanuit de geloofsgemeenschappen voor het CDA.

Tabel 2. Samenstelling van het CDA-electoraat aan de hand van religieus profiel (%).

	<u>1977</u>	<u>1981</u>	<u>1982</u>	<u>1986</u>
Buitenkerkelijk	2	2	2	5
Ontkerkelijk				
katholiek	3	2	2	7
hervormd	2	1	1	2
gereformeerd	-	-	-	2
Randkerkelijk				
katholiek	24	32	34	34
hervormd	8	8	6	10
gereformeerd	3	2	3	4
Kerks				
katholiek	34	30	28	20
hervormd	9	7	9	9
gereformeerd	<u>16</u>	<u>16</u>	<u>14</u>	<u>7</u>
	101	100	99	100
N =	402	472	331	363

In 1977, 1981 en 1982 rekenden van de stemmers op het CDA resp. 7%, 5% en 5% zich niet (meer) tot een kerkgemeenschap; in 1986 maakte deze groep CDA-stemmers niet minder dan 16% van de totale aanhang uit. De verwachtingen van de Werkgroep Verkiezingsonderzoek van het CDA met betrekking tot de mogelijk te behalen steun onder de mensen die niet uit een confessionele kring afkomstig zijn bleken realistisch:

“(...) sinds de Tweede Wereldoorlog [is] bij verkiezingen ca. 4% van

de christen-democratische stemmers uit niet-confessionele kring afkomstig. Onderzoeksgegevens wijzen er nu op dat, op grond van pragmatische waardering van het kabinetsbeleid, dit aandeel kan toenemen tot boven de 6%.⁴³

De bovenstaande gegevens wijzen erop dat, hoewel een eenduidige interpretatie ervan bemoeilijkt wordt door de bij verkiezingen van elkaar afwijkende resultaten van het CDA, deze partij in 1986 minder dan ooit een partij was met alleen maar confessionele kiezers. Het CDA heeft nog altijd een achterban die overwegend religieus is, maar kan blijkens het behaalde succes in de laatste verkiezingen ook niet-gelovige kiezers aantrekken. De ontwikkeling in de richting van een 'catch-all party', een partij die zich onder andere richt op een zo groot mogelijke kiezersgroep, die tracht nationale doelen boven groepsbelangen te stellen en die van haar ideologie slechts één van de vele mogelijke wapens in de electorale strijd maakt,⁴⁴ is evident. De verwachting van de CDA-Werkgroep Verkiezingsonderzoek met betrekking tot de te behalen steun onder niet-confessionelen bleek correct. Of de door de werkgroep gegeven verklaring ook juist is, is natuurlijk nog de vraag. En tevens is het de vraag in hoeverre de CDA-politici, naast het gevoerde beleid als tweede joker ingezet bij de verkiezingsstrijd, verantwoordelijk zijn voor het electorale succes. Elders zijn al meer uitgebreide analyses van de verkiezingen van 1986 gepresenteerd.⁴⁵ Op deze plaats kan dan ook worden volstaan met het zeer beknopt weergeven van de gevonden resultaten. De analyses rechtvaardigen de conclusie dat het verkiezingssucces van het CDA mede kan worden toegeschreven aan de waardering van het gevoerde economische beleid en het onder het electoraat bestaande optimisme met betrekking tot de toekomstige ontwikkeling van de economie in Nederland. Overigens dient wel opgemerkt te worden, dat de door het CDA uitgestippelde verkiezingsstrategie niet zonder risico was. Zo noemde nog altijd een zeer groot deel van de kiesgerechtigden de werkloosheid als het belangrijkste nationale probleem en was een overgrote meerderheid van mening dat het werken aan een oplossing van dit probleem prioriteit verdiende boven het verlagen van het financieringstekort. In het gevoerde beleid, dat inzet was bij de verkiezingen en diende te worden voortgezet, lag de nadruk toch vooral op het verlagen van het financieringstekort. Tevens was de algemene tevredenheid met betrekking tot het gevoerde regeringsbeleid zeker niet uitzonderlijk hoog en waren meer mensen van mening dat het beleid hun eigen financiële positie negatief dan positief had beïnvloed. Het maken van het gevoerde economische herstelbeleid tot inzet bij de verkiezingen was aldus niet zonder risico, maar voor deze strategie was ondanks de aanwezigheid van enkele zwakke plekken toch wel een stevige basis aanwezig. Zo bestond onder een groot deel van het electoraat de mening, dat de algemene economische situatie in Nederland door het gevoerde beleid positief was beïnvloed. En voor de komende vier jaar werd, op economisch terrein althans, duidelijk meer verwacht van een regering van CDA en VVD dan van een regering van CDA met

PvdA. Tevens tonen de analyses aan, dat enige tevredenheid met het gevoerde beleid of een geringe mate van optimisme met betrekking tot de economische ontwikkeling al snel kon leiden tot een stem voor het CDA.

Eveneens is duidelijk dat een gedeelte van de winst, en dan mogelijk juist het gedeelte dat behaald werd in de laatste dagen voor de verkiezingen, op het conto van de lijsttrekker van het CDA kan worden geschreven. De late vertaling van de populariteit van Lubbers in stemmenwinst zou ook een verklaring kunnen vormen van het feit dat de laatste gepubliceerde opiniepeilingen de aanhang van het CDA onderschatten, of althans van de discrepantie tussen deze peilingen en de uiteindelijke verkiezingsuitslag. Lubbers was niet alleen voor de eigen partij de grote man, maar lag ook goed bij kiezers van andere partijen, zelfs bij de aanhang van de PvdA en D66. Alleen de kiezers van de kleine linkse partijen hadden weinig sympathie voor de lijsttrekker van het CDA. Voor Nijpels en Den Uyl lag dit heel anders; deze twee lijsttrekkers wisten onder het electoraat beduidend minder sympathie te verwerven dan Lubbers.⁴⁶

Een directe vraag naar het vertrouwen dat men had in de lijsttrekkers van de drie grootste politieke partijen als minister-president van een na de verkiezingen te vormen regeringscoalitie leverde wederom een beeld op waarbij Lubbers er duidelijk uitsprong. Lubbers scoorde met een gemiddelde van 5.4 op een zeven-puntsschaal (waarde 1. helemaal geen vertrouwen; waarde 7: zeer veel vertrouwen) beduidend hoger dan Den Uyl (3.5) en Nijpels (2.7). Het hoge gemiddelde van Lubbers geeft al aan dat niet alleen de eigen partij-aanhang en die van de coalitiepartner VVD veel vertrouwen had in Lubbers als premier, maar dat ook de aanhang van andere partijen een redelijke tot hoge mate van vertrouwen in hem had. Lubbers haalde bijvoorbeeld bij de kiezers van de PvdA een score van 4.1 en bij die van D66 zelfs 5.5.⁴⁷ Ongetwijfeld heeft het onder het electoraat levende vertrouwen in Lubbers als premier het CDA stemmen opgeleverd, en dan met name van die kiezers die niet direct tot de eigen achterban van één van de drie grote partijen behoorden.

Het geheel maakt duidelijk, dat de in de CDA-verkiezingscampagne naar voren gebrachte elementen - het gevoerde beleid en de uitvoerders ervan, met aan het hoofd Lubbers - inderdaad een voor het CDA positieve rol hebben gespeeld. Het benadrukken van beleid en politici heeft het CDA geen windeieren gelegd, en de offensieve strategie van het CDA lijkt het doel te hebben bereikt.

stemmotivatie van de CDA-aanhang

In het voorafgaande is duidelijk geworden, dat het CDA (cq. zijn voorlopers) van een voornamelijk defensieve campagne in het verzuilde verleden in de loop der tijd meer en meer is overgegaan tot een offensiever campagne. Voor

de verkiezingen van 1986 werd een duidelijk offensieve strategie gevolgd. Deze benadering van het electoraat heeft het CDA succes gebracht. Ook op een meer directe manier kan worden aangetoond dat het CDA zich heeft ontwikkeld in de richting van een 'catch-all party', en wel als gekeken wordt naar de redenen die kiezers in verleden en heden opgaven om op het CDA, of op haar confessionele voorgangers, te stemmen. In het Nationaal Kiezersonderzoek is een directe, zogenaamde 'open' vraag gesteld naar de reden(en) van kiezers van hun partijkeuze: "Waarom hebt U op deze partij gestemd?". Een analyse van de antwoorden op deze vraag kan inzicht geven in de stemmotieven van de confessionele kiezers en in de veranderingen van het antwoordpatroon in de loop der tijd. Hierbij dient aangetekend te worden, dat voor de periode voor de jaren zeventig slechts een beperkt aantal gegevens beschikbaar is en dat deze gegevens mogelijk op een iets andere wijze in de verschillende antwoordcategorieën zijn ondergebracht; voor het schetsen van de grote lijn is dit echter niet bezwaarlijk. In tabel 3 zijn enkele gegevens opgenomen over de stemmotivaties van de kiezers van KVP, ARP en CHU in 1948, 1952 en 1956.⁴⁸

Het is onmiskenbaar dat religie en religieuze beginselen een grote rol speelden bij de stemkeuze van de kiezers van de confessionele partijen; andere antwoorden vallen erbij in het niet. De antwoordpatronen passen ook wonderwel in een model van 'structured competition' en maken het ook begrijpelijk dat de confessionele partijen konden volstaan met een defensieve verkiezingsstrategie.⁴⁹ Slechts weinig religieuze kiezers stemden niet op de bij hun zuil horende confessionele partij (met uitzondering van de hervormden), en een expansieve strategie zou de moeite niet hebben geloond. De KVP speelde een centrale rol bij het vormen van een regering en de drie grote confessionele partijen hadden te zamen een meerderheid in de Tweede Kamer. Het was voor deze partijen in de eerste plaats zaak de eigen achterban te behouden.

Tabel 3. Stemmotivatatie voor aanhang confessionele partijen in 1948, 1952 en 1956 (%).

	KVP			ARP			CHU		
	48	52	56	48	52	56	48	52	56
<u>Motivatatie</u>									
Religie	58	59	69	35	21	47	51	29	48
Politieke/religieuze principes	13	7	11	23	21	28	13	22	22
Democratie	1	-		6	-		-	1	
Arbeidersbelangen	1	5	3	-	-	4	-	-	-
Belangen bedrijven	-	1	-	1	2	-	-	1	-
Sociaal beleid		2	2		2	-		-	1
Traditie/Imitatie	4	2	3	7	3	5	12	14	6
Beste partij	18	5	3	21	8	4	12	12	3

N.B. De kolommen tellen als gevolg van het niet opnemen van 'andere' antwoorden en geen antwoorden niet tot 100% op.

Bij het in 1967 gehouden kiezersonderzoek werd de respondenten een uitgebreidere lijst met mogelijke antwoorden voorgelegd, en meerdere antwoorden konden worden opgenomen. In tabel 4 zijn enkele resultaten overgenomen.⁵⁰ Al eerder is opgemerkt dat in de jaren zestig vele veranderingen zich aankondigden of voltrokken. Als gelet wordt op de stemmotivaties van de aanhang van de confessionele partijen in 1967 (tabel 4), dan is er al enige verandering te bespeuren. Religie is nog altijd voor vele kiezers de reden voor een confessionele stemkeuze, maar het aantal KVP- en ARP-kiezers dat religie noemt als reden van het stemgedrag is in vergelijking met de periode vóór de jaren zestig afgenomen. Overigens bevindt het overgrote deel van de stemmotivaties van de confessionele kiezers zich ook in 1967 nog in de meer 'zuil-gebonden' antwoordcategorieën religie, (religieuze) principes en traditie. Partijstrategen konden met dit beeld voor ogen nog altijd vertrouwen op een defensieve verkiezingsstrategie, zij het dat de eerste veranderingen zich aankondigden - het zal niet helemaal toevallig zijn geweest dat in 1967 de besprekingen tot eenwording van KVP, ARP en CHU begonnen.

Tabel 4. Stemmotivatatie voor aanhang confessionele partijen in 1967 (%).

	KVP	ARP	CHU
<u>Motivatatie</u>			
Religie	46	39	47
Principes	13	21	21
Traditie	17	7	24
Beste partij	14	14	9
Programma/beleid	10	18	7
Partijleiders	4	16	2
Groepsbelangen	5	4	2
Andere motieven	<u>18</u>	<u>16</u>	<u>18</u>
Totaal	128	135	130
N =	1045	397	394

N.B. Als gevolg van het feit dat meerdere antwoorden konden worden gegeven tellen de kolommen op tot meer dan 100%.

Bij de verkiezingen van 1971 en 1972 kregen de KVP en de CHU gevoelige electorale verliezen te slikken. In die tijd kwamen de eind jaren zestig begonnen gesprekken over confessionele samenwerking in een stroomversnelling. In 1977 was een gezamenlijke lijst van KVP, ARP en CHU bij de Tweede Kamer-verkiezingen het resultaat. De volledige fusie liet daarna niet lang meer op zich wachten.

Tabel 5. Stemmotivatatie voor aanhang CDA, 1977-1986 (%).

<u>Jaar</u>	1977	1981	1982	1986
<u>Motivatatie</u>				
Religie	36	26	26	13
Principes	3	3	4	7
Traditie/Imitatie	11	11	14	14
Beste partij	31	34	36	34
Programma	9	6	6	12
Issues	1	4	6	6
Kandidaten	14	5	8	19
Groepsbelangen	2	5	4	4
Regering/Oppositie	6	17	4	17
Geen antwoord	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>5</u>	<u>4</u>
Totaal	114	113	113	130
N =	442	501	358	362

N.B. Als gevolg van het feit dat meerdere antwoorden konden worden gegeven tellen de kolommen op tot meer dan 100%.

Het door de bovenstaande gegevens gevormde beeld van de stemmotieven van de CDA-aanhang van de laatste tien jaar (tabel 5) maakt duidelijk dat zich ook in deze periode grote veranderingen hebben voorgedaan. De 'traditionele' redenen voor de confessionele stemkeuze- religie, (religieuze) principes en simpelweg traditie - hebben sterk aan belang ingeboet. Als bovendien wordt ingezien dat in de jaren 1977 tot 1982 de aanhang van het CDA verder afnam, dan is het volstrekt duidelijk dat de rol van religie voor de Nederlandse politiek en zelfs voor de aanhang van het CDA verder is afgenomen.

Als specifiek wordt gelet op de gegevens voor 1986, zien we wederom hoe het CDA zich in 1986 in de richting van een 'catch-all party' heeft ontwikkeld. In 1986 was er geen sprake meer van het domineren van traditionele stemmotieven; in alle antwoordcategorieën van de vraag naar het waarom van de stemkeuze zijn wel antwoorden te vinden. En de twee grootste afzonderlijke categorieën (afgezien van de tautologische categorie 'beste partij') sluiten juist goed aan bij de expansieve strategie van het CDA: kandidaten en regeringsoppositie. Een grote groep kiezers noemde een of meer politici als reden voor hun partijkeuze, en het zal geen verbazing wekken dat Lubbers de verreweg meest genoemde politicus was. De categorie regering/oppositie herbergt de antwoorden die betrekking hadden op de vraag wie na de verkiezingen het voortouw diende te krijgen in het landsbestuur. Veel kiezers waren van mening dat Lubbers zijn karwei diende af te maken en zeiden dat zij om die reden op het CDA hadden gestemd. Hieruit blijkt nogmaals, dat het inzetten van het gevoerde beleid en de politici in de campagne waarschijnlijk niet zonder gevolg is gebleven.

De achterban van een politieke partij zal, zeker als echt van competitie tussen partijen om de gunst van de kiezers sprake is, altijd bestaan uit een gedeelte vaste aanhang en een gedeelte van wisselende kiezers. Aan de hand van de vraag naar het stemverleden van de kiezers kan bekeken worden of deze twee groepen CDA-kiezers verschillende redenen hebben gehad om op het CDA te stemmen. Bij de groep kiezers die altijd op dezelfde partij stemt, i.e. op het CDA of op de voorgangers ervan, zullen de meer traditionele overwegingen (nog altijd) de grootste rol spelen, terwijl mensen die weleens op een andere partij hebben gestemd andere factoren van meer belang zouden kunnen achten. In tabel 6 staan de relevante gegevens vermeld.

Voor de kiezers die altijd op dezelfde partij stemmen en ook in 1986 weer voor het CDA kozen, zijn religie en traditie/imitatie vaak genoemde stemmotieven. Van de minder traditionele stemmotieven wordt alleen 'kandidaten' nog vaak genoemd, en in mindere mate spelen het programma en de machtsvraag een rol.

Tabel 6. Stemverleden CDA-kiezers en stemmotivatie (%).

<u>Stemverleden</u>	altijd op zelfde partij gestemd	soms op andere partij gestemd
<u>Motivatie</u>		
Religie	21	5
Principes	9	6
Traditie/Imitatie	20	6
Beste partij	36	32
Programma	10	14
Issues	3	10
Kandidaten	16	22
Groepsbelangen	4	3
Regering/oppositie	9	26
Geen antwoord	3	5
Totaal	131	129
N =	183	175

N.B. Als gevolg van het feit dat meerdere antwoorden konden worden gegeven tellen de kolommen op tot meer dan 100%.

Bij de weleens van partijvoorkeur veranderende kiezers zien we een ander patroon, waarin nauwelijks ruimte is voor de traditionele redenen om op het CDA te stemmen - het is mogelijk dat de antwoorden die wel in deze categorieën terecht zijn gekomen afkomstig zijn van kiezers die voorheen (wel eens) op een kleine confessionele partij hebben gestemd. Voor de soms van partij veranderende kiezers spelen redenen een rol die niet specifiek voor het CDA en meer algemeen zijn: programma, politieke issues, kandidaten, en bovenal de vraag wie de regering moet vormen en wie de oppositie moet gaan voeren. Ook hier valt de trouwe confessionele achterban dus weer te onderscheiden van de kiezers die in 1986 wel, maar in andere jaren niet op het CDA stemden. De weg 'andersom' is blijkbaar door vele kiezers bewandeld: de mensen die niet direct tot het 'domein' van het CDA behoorden hebben op basis van onder andere beleid en politici hun stem uitgebracht op een confessionele partij, het CDA.

de speciale doelgroepen

Het CDA wenste in de verkiezingscampagne extra aandacht te besteden aan een drietal speciale doelgroepen, die zich om uiteenlopende redenen van het CDA dreigden af te keren. Uit de ons ter beschikking staande informatie blijkt niet op welke wijze de vrouwen, jongeren en kiezers uit de lagere sociale klas

sen nader tot het CDA dienden te worden gebracht, maar wel kan worden nagegaan hoe het was gesteld met de electorale steun van het CDA onder deze groepen.

De veel gehoorde uitspraak, dat vrouwen meer dan mannen geneigd zouden zijn om op een confessionele partij te stemmen is niet geheel zonder grond (zie tabel 7). In 1977 en 1981 was de uitspraak zonder meer juist, maar in 1982 was dit niet meer het geval: in 1982 stemden mannen en vrouwen in gelijke mate op het CDA. Mogelijk was deze relatieve achteruitgang van de steun onder de vrouwen mede aanleiding tot de extra aandacht die zij in de campagne verkregen. Immers, van een werkelijk zwakke positie van het CDA onder het vrouwelijk electoraat was geen sprake, wel van een verzwakkende positie.

Tabel 7. Geslacht en stemgedrag, 1977-1986 (%).

<u>Jaar</u>	1977		1981		1982		1986 ⁵¹	
	M	V	M	V	M	V	M	V
<u>Stemgedrag</u>								
PvdA	35	36	26	25	30	34	36	35
CDA	32	38	30	37	27	27	29	34
VVD	18	11	16	15	26	24	18	16
D66	6	7	15	12	6	5	9	8
Klein links*	4	3	8	5	6	7	3	4
Klein rechts**	3	2	3	3	4	2	3	3
Overig	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>1</u>	<u>2</u>	<u>3</u>
Totaal	100	100	100	99	102	100	100	101
N =	613	658	694	800	631	706	547	585

N.B. In deze tabel en in volgende tabellen (tenzij anders vermeld):

* Klein links: CPN, PSP en PPR.

** Klein rechts: 1977: SGP, GPV en RKPN; 1981-1986: SGP, GPV en RPF.

In 1986 stemden vrouwen in vergelijking met mannen weer meer op het CDA: van de mannen bracht 29% een stem uit op de christen-democraten en van de vrouwen 34%. In vergelijking met de verkiezingen van 1982 is de positie van het CDA onder de vrouwen verbeterd. De situatie van 1986 is vergelijkbaar met die in 1977 en 1981: in 1986 heeft het CDA haar relatief sterke positie onder het vrouwelijke electoraat herwonnen.

De tweede groep kiesgerechtigden die extra aandacht van het CDA kon verwachten werd gevormd door de jongeren. Niet geheel duidelijk is, wanneer kiezers ophouden 'jongeren' te zijn, maar in het navolgende zijn mensen tot en met 25 jaar tot deze categorie gerekend. Omdat het opnemen van een volledige

tabel met stemgedrag uitgesplitst naar leeftijd voor de afgelopen vier verkiezingen te veel ruimte zou vergen, is in tabel 8 alleen het stemgedrag van deze jongeren opgenomen, waarnaast de aanhang van alle kiezers ouder dan 25 jaar staat vermeld; aldus is enige vergelijking mogelijk.

Tabel 8. Stemgedrag van jongeren (tot en met 25 jaar) en stemgedrag overige kiezers, 1977-1986 (%).

<u>Jaar</u>	1977		1981		1982		1986	
	t/m 25	25 +	t/m 25	25 +	t/m 25	25 +	t/m 25	25 +
<u>Stemgedrag</u>								
PvdA	35	36	28	25	30	32	30	36
CDA	28	36	19	37	16	29	25	33
VVD	16	14	15	16	29	24	19	16
D66	8	6	19	12	6	5	8	7
Klein links	9	2	12	6	15	5	10	3
Klein rechts	2	3	4	3	1	2	4	3
Overig	<u>3</u>	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>4</u>	<u>3</u>
Totaal	101	199	100	101	99	100	100	100
N =	236	1035	258	1236	217	1120	138	994

De electorale positie van het CDA onder de jongeren tot en met 25 jaar was inderdaad voor verbetering vatbaar. In 1977 stemde van deze groep kiezers weliswaar 28% op het CDA, maar dit percentage lag toch nog 8% onder het percentage stemmen voor het CDA van de oudere kiezers. In 1981 en 1982 was het verschil beduidend groter, terwijl tevens de steun onder de jongeren minder was. De CDA-aanhang onder de jongeren was in 1981 even groot als de aanhang van D66 en niet veel groter dan die van de VVD en van de kleine linkse partijen, terwijl in 1982 de CDA-aanhang bij de jeugd beduidend kleiner was dan die van de VVD en vrijwel gelijk met die van klein links. Het is begrijpelijk, dat bij een dergelijke situatie - een aanhang van onder de 20% - extra aandacht aan de jongeren werd besteed. Toch moet worden geconcludeerd, dat in 1986 het resultaat van het CDA onder de jongeren niet werkelijk opzienbarend was. Het mag dan zo zijn, dat een kwart van de jongeren een stem op het CDA uitbracht en dat in vergelijking met 1981 en 1982 een zekere winst onder deze kiezersgroep werd geboekt, maar dit percentage ligt nog altijd onder dat van 1977. En tevens is de steun onder de jongeren geringer dan de steun onder de kiezers ouder dan 25 jaar. Het CDA heeft het in vergelijking met 1981 en 1982 goed gedaan onder de jongeren en heeft de neergang weten te stuiten, maar de winst van het CDA komt zeker niet alleen of voornamelijk van de jeugdige kiezers.

Tabel 9. Inkomen en stemgedrag, 1977-1986 (%).

<u>Jaar</u>	1977				1981			
<u>Inkomen</u>	L	LM	HM	H	L	LM	HM	H
<u>Stemgedrag</u>								
PvdA	40	42	25	14	30	35	26	18
CDA	37	33	31	17	34	33	33	28
VVD	7	11	30	51	10	9	13	28
D66	4	6	9	6	12	12	15	15
Klein links	4	3	3	6	12	6	8	7
Klein rechts	6	2	2	3	1	5	3	2
Overig	<u>3</u>	<u>3</u>	<u>1</u>	<u>3</u>	<u>-</u>	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>3</u>
Totaal	101	100	101	100	99	102	101	101
N =	193	411	111	35	138	417	343	348

<u>Jaar</u>	1982				1986			
<u>Inkomen</u>	L	LM	HM	H	L	LM	HM	H
<u>Stemgedrag</u>								
PvdA	39	43	35	23	49	40	33	19
CDA	21	30	26	21	29	33	36	28
VVD	17	13	23	37	4	12	18	35
D66	2	5	5	8	6	5	4	13
Klein links	15	4	7	7	6	3	5	2
Klein rechts	2	4	2	2	3	5	3	2
Overig	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>1</u>	<u>2</u>	<u>4</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>
Totaal	101	100	99	100	101	100	101	101
N =	150	295	288	355	273	276	236	201

N.B.: L = laagste inkomensgroep; LM = laag-midden; HM = hoog-midden; H = hoogste.

De kiezers uit de lagere sociale klassen of sociaal-zwakkeren vormden de derde speciale doelgroep van het CDA. Het begrip ‘sociaal- zwakkeren’, zo men het al bruikbaar acht, kan op verschillende manieren worden ingevuld, en niet duidelijk is wat de christen-democratische invulling bij de campagne is geweest. Het kan zijn gegaan om de kiezers met een wat smallere beurs. Als de NKO-gegevens over het huishoudinkomen van de respondent worden bekeken en we maken vier inkomensgroepen, dan zien we dat de relatieve sterkte van het CDA in de laagste inkomensgroep in de afgelopen tien jaar is afgenomen (tabel 9). In 1986 werd enige winst geboekt ten opzichte van 1982, maar het niveau van 1981 noch dat van 1977 wordt bereikt.

Het is interessant te kijken naar de ‘verschuiving’ in electorale steun voor het CDA onder de verschillende inkomensgroepen. In 1977 verkreeg het CDA relatief de meeste stemmen in de laagste inkomensgroep, in 1981 was de steun in de middengroepen vrijwel even groot als in de laagste inkomensgroep, en in 1982 kreeg het CDA in de middengroepen zelfs meer steun. In 1986 zien we eenzelfde beeld als in 1982, zij het dat nu de steun onder de hogere middengroepen sterker is, terwijl in 1982 de steun in de lagere middengroepen sterker was. Het electorale zwaartepunt van het CDA lijkt verschoven te zijn van de laagste inkomensgroep (1977) naar de middengroepen (1981 en 1982), met in 1986 de grootste steun onder de hogere middengroep. Overigens dienen deze gegevens met zeer grote terughoudendheid te worden bekeken: een groot deel der respondenten geeft op de vraag naar het huishoudinkomen geen antwoord, en niet bekend is welke groep wel en welke groep juist geen antwoord geeft en in welke mate de gegevens van de mensen die antwoord geven betrouwbaar zijn.

De vermoedelijk best beschikbare indicator wordt gevormd door het bevestigend antwoord op de vraag of iemand voor het levensonderhoud afhankelijk is van een uitkering. In de steekproeven van de Nationale Kiezersonderzoeken bevinden zich echter te weinig respondenten die zich in een dergelijke situatie bevinden - de AOW-ers even buiten beschouwing gelaten, opgegroeid als zij zijn in een verzuild stelsel en nog altijd goeddeels voor het stemgedrag de lijnen van dit stelsel volgend - om ‘harde’ en verantwoorde uitspraken te kunnen doen. Voorzover de gegevens uitspraken toelaten, kan worden gezegd dat het verschil tussen de aanhang onder de uitkeringsgerechtigden en de aanhang onder de gehele steekproef in 1986 in ieder geval niet kleiner was dan bij de voorgaande drie verkiezingen.

De op de speciale doelgroepen gerichte campagne van het CDA, wat deze campagne ook precies ingehouden moge hebben, heeft geen onverdeeld succes opgeleverd. De electorate aanhang onder deze groepen is nog altijd relatief gering, al dient te worden erkend, dat de situatie in vergelijking met 1981 en 1982 wel is verbeterd, mogelijk met als uitzondering de aanhang onder het kiezersdeel in de lagere sociale klassen.

speculatieve slotopmerkingen

In het begin van dit stuk is het begrip ‘partij-competitie’ aan de orde geweest. Aannemelijk werd gemaakt, dat alleen het feit dat verschillende partijen aan verkiezingen mee doen nog niet betekent dat er een verkiezingstrijd gevoerd wordt. Bij werkelijke competitie tussen partijen dienen deze partijen op zijn minst voor een deel te dingen naar de gunst van dezelfde kiezers; alleen op deze wijze kunnen verkiezingen ook werkelijk worden gewonnen of verloren. Tot het begin van de jaren zestig was hiervan nauwelijks sprake, althans veel minder dan in de laatste twee decennia. In het verzuilde stelsel had elke partij

een eigen, trouwe achterban en kon men zich met een defensieve strategie gemakkelijk handhaven; dit gold vooral voor de confessionele partijen, die konden rekenen op een zeer groot deel van de stemmen van de gelovige kiezers. Vervolgens is uitgebreid ingegaan op de veranderingen in de verkiezingsstrategie van het CDA. Als gevolg van de deconfessionalisering en ontkerkelijking dreigde de confessionele achterban steeds kleiner te worden. De voorheen overwegend defensieve strategie diende te worden verlaten of op zijn minst te worden aangevuld met een meer offensieve component. In 1986 bleek inderdaad, dat het CDA zich gedurende de verkiezingscampagne een offensieve houding aan had gemeten: het CDA kroop duidelijk uit de verdediging en zocht meer dan voorheen de aanval, op zoek naar de wisselende kiezer. Om de wisselende kiezer te bereiken werd niet zozeer het confessionele gedachtengoed in de strijd geworpen, als wel het gevoerde (economische) beleid en de politici- met Lubbers in de punt van de aanval - die voor deze uitvoering verantwoordelijk waren. Lubbers en de zijnen hadden een goed beleid gevoerd, en dienden de kans te krijgen hun karwei te klaren! Voldoende kiezers deelden deze mening, en de verkiezingsuitslag maakte het kabinet-Lubbers II mogelijk. Overigens dient hier een herhaling te volgen van een eerder gedane waarschuwing. In het voorafgaande betoog is het verkiezingssucces van het CDA min of meer direct aan de gevoerde campagne toegeschreven en is een oorzakelijk verband aangenomen. Het bestaan van dit verband tussen campagne en resultaat is moeilijk of onmogelijk te bewijzen. Onze weergave en analyse van het gebeurde rond de verkiezingen van 21 mei 1986 laat ruimte voor aanvulling (of zelfs voor een volledig andere interpretatie), al zijn wij van mening dat de effecten van de CDA-campagne bij de verkiezingen van 21 mei 1986 niet mogen worden onderschat.

Het CDA heeft zich in 1986 duidelijker dan ooit in de electorale slag geworpen. Dit kan gevolgen hebben voor de toekomst. Immers, er is geen reden om aan te nemen dat de afkalving van de traditionele confessionele achterban zich niet door zal zetten. Dit betekent dat ook bij komende verkiezingen het CDA zich nadrukkelijk zal dienen te mengen in de strijd om de grote groep wisselende kiezers. Deze strijd speelt zich af tegen de achtergrond van een dominante sociaal-economische links-rechts dimensie en duidelijker dan in het verleden dient het CDA op deze dimensie haar plaats in te nemen.

Volgens velen zal het CDA op de links-rechts dimensie een plaats ter rechterzijde innemen; in de ogen van het electoraat is er op deze dimensie weinig ruimte meer tussen de VVD en het CDA.⁵² Als het CDA inderdaad voornemens is een plaats aan de rechterzijde van de links-rechts dimensie in te nemen, dan kunnen er problemen ontstaan (de VVD en het CDA zitten op elkaanders lip) en is het niet ondenkbaar dat één van de twee partijen de plaats zal moeten opgeven. Het CDA heeft in dit geval de meest gunstige papieren, daar zij met een beroep op algemeen christelijke waarden een deel van de rechtse kiezers aan zich zou kunnen binden en omdat het CDA de half zo grote VVD

mogelijk kan verdrukken. Wellicht mede ingegeven door voorgevoelens van een dergelijke ontwikkeling, uitte de VVD-fractie-leider Voorhoeve in het voorjaar van 1987 het algemene idee, dat de VVD zich op haar toekomstige koers en plaats binnen het partijpolitieke spectrum diende te bezinnen. Aangezien opschuiven naar rechts nauwelijks mogelijk lijkt, komt dit concreet neer op een mogelijke verschuiving naar het midden van de links-rechts dimensie. Inderdaad is er daar enige ruimte, temeer daar de PvdA in de ogen van de kiezers in de loop der tijd naar links is opgeschoven.⁵³ Een plaats in het midden van de links-rechts dimensie kan een sleutelpositie tussen een grote partij ter linkerzijde (PvdA) en een grote partij ter rechterzijde (CDA) opleveren - in West-Duitsland kan van de FDP wel worden geleerd dat dit gelet op de invloed die kan worden uitgeoefend niet altijd onvoordelig is.

Minder speculatief en zeer waarschijnlijk is echter dat de vroeger zo goede electorale tijden, waarin in ieder geval een zeer groot gedeelte van de kiezers van het CDA of zijn voorlopers zelfs niet dacht aan een andere partijkeuze, voor het CDA nimmer terugkeren. Niet dat het CDA niet de grote partij zou kunnen blijven die ze momenteel is - ook verdere groei van de partij is niet ondenkbaar of onmogelijk⁵⁴ -, maar in de toekomst zal het CDA meer en meer moeten strijden om de kiezersgunst. De tijden waarin met een gerust hart een defensieve verkiezingsstrategie kon worden gevoerd lijken voorgoed voorbij. Andere dan religieuze factoren zullen in de strijd om de kiezer een steeds grotere rol gaan spelen.

In 1986 had het CDA twee sterke troeven in handen: de persoon van Lubbers en het gevoerde (sociaal-economische) beleid, al werd de kracht van de laatste troef mogelijk enigszins overschat. Mede door het bezit van deze troeven kon het spel worden gewonnen. Maar in 1990, kan Lubbers dan nogmaals vragen om vier jaar voor het klaren van zijn klus? En wat voor het beleid geldt, geldt in een ander opzicht maar in nog sterkere mate voor de rol van personen in de politiek. Een ster kan snel rijzen en vele kiezers aantrekken, maar kan eveneens razendsnel verbleken en weinig aantrekkingskracht meer uitoefenen. Het CDA heeft zich in de campagne van 1986 sterk verlaten op factoren die snel kunnen veranderen of anders door de kiezers kunnen worden beoordeeld. Anders dan een beroep op een gedeeld religieus gedachtengoed, is het succes van een beroep op gevoerd (of voorgesteld) beleid en op de uitvoerders ervan zelden zeker. Zonder gegarandeerde voldoende steun van de gelovige kiezers is het CDA - en dit geldt uiteraard niet voor het CDA alleen - afhankelijk van de wisselende kiezer. En het succes van 1986 telt bij een volgende verkiezing niet meer; de kiezers die in 1986 naar het CDA zijn 'toe-gezwefd' kunnen bij volgende verkiezingen van het CDA 'weg-zweven'.

In de toekomst zal de verkiezingsstrijd levendiger of althans in ieder geval van nog groter belang worden: alle partijen zullen, nog meer dan voorheen, ten strijde moeten trekken om de kiezers voor zich te winnen, en geen enkele partij (met als mogelijke uitzonderingen de kleine rechtse confessionele partij

en) kan het zich veroorloven nog langer het accent op de verdediging te leggen. Na een lange periode van verdedigen dienen alle partijen, ook het CDA, de aanval te zoeken, elke verkiezing weer.

noten

¹ Het in dit artikel behandelde concept van de veranderende verkiezingsstrategie van het CDA heeft een andere uitwerking gekregen in een september 1987 te Chicago voor de American Political Science Association gepresenteerd paper: Are the Christian Democrats becoming Competitive? From defensive, structured competition to expansive, open competition.

² G. Sartori, Parties and Party systems (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), p. 121.

³ Ibid., p. 217.

⁴ Ibid., p. 218.

⁵ Ibid., p. 342.

⁶ G. Sani, G. Sartori, 'Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies', in: H. Daalder, P. Mair (eds.), Western European Party Systems. (Beverly Hills, Cal.: Sage Publications, 1983), pp. 307- 340, p. 330.

⁷ Ibid., p. 331.

⁸ Ibid., p. 331.

⁹ R. Rose, I. McAllister, Voters Begin to Choose: From Closed-Class to Open Elections in Britain. (Londen: Sage Publications, 1986).

¹⁰ Ibid., p. 8.

¹¹ Ibid., p. 12.

¹² Sani en Sartori, p. 312. Zie bijvoorbeeld ook: G. Irwin, K. Dittrich, 'And the Walls Came Tumbling Down: Party Dealignment in the Netherlands', in: R.J. Dalton, S.C. Flanagan, P.A. Beck (eds.), Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. (Princeton: Princeton University Press, 1984). pp. 266-297.

¹³ Zie o.a.- C. van der Eijk, B. Niemöller, Electoral change in the Netherlands. Empirical results and methods of measurement. (Amsterdam: CT-Press, 1983). (dissertatie). C. van der Eijk, B. Niemöller, 'Electoral Alignments in the Netherlands', in: Electoral Studies. Vol. 6, No. 1, 1987. pp. 17-30.

¹⁴ Sani en Sartori, p. 333.

¹⁵ H. Daalder, 'The Netherlands: Opposition in a Segmented Society', in: R.A. Dahl (ed.), Political Opposition in Western Democracies. (New Haven: Yale University Press, 1966), pp. 188-236.

¹⁶ A. Lijphart, The Politics of Accomodation. (Berkely: University of California Press, 1968).

¹⁷ Verkiezingen in Nederland. (Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1951).

¹⁸ J.J. Housa, Influencing Mass Political Behavior. Elites and Political Subcultures in the Netherlands and Austria. (Berkely: University of California, 1985).

¹⁹ Zie bijvoorbeeld: H. Bakvis, Catholic Power in the Netherlands. (Kingston and Montreal: McGill-Queen's University Press, 1981).

A. Visser, Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958. (Amsterdam: Bert Bakker, 1986). P. 155 e.v.

²⁰ R.B. Andeweg, Dutch Voters Adrift: On Explanations of Electoral Change, 1963-1977. (Leiden: Department of Political Science, 1982). (dissertatie).

²¹ De verkiezingswinst van de ARP bij de Tweede Kamer-verkiezingen van 1967 werd mede toegeschreven aan de populaire ARP-voorman Jelle Zijlstra.

²² Irwin en Dittrich, p. 178.

²³ J.J. de Jong, Overheid en Onderdaan. (Wageningen: Zomer en Keunings, 1956), p. 102.

²⁴ A.A.G. Pijnenburg, J.J.M. van Holsteyn, 'Religie en verzuiling, in: J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin, C. van der Eijk (red.), De Nederlandse kiezer '86 (Amsterdam: Steinmetzarchief/SWIDOC, 1987) pp. 41-59.

²⁵ Ibid., p. 43.

²⁶ In de vorm van een discussiestuk is dit rapport verschenen als extra editie van CD/Actueel, oktober 1983, pp. 2-31. In het navolgende zal naar deze versie worden verwezen.

²⁷ Appèl en weerklank, p. 3.

²⁸ Ibid., p. 21.

²⁹ Ibid., p. 22.

³⁰ Het navolgende is gebaseerd op de weergave van de interne stukken van het CDA in de doctoraalscriptie van Hans F.M. Akkerman, die gedurende de aanloop naar de verkiezingen stage liep bij het partijbureau van het CDA te Den Haag: De voorbereiding van een hedendaagse verkiezingscampagne. Beeld van de CDA-campagne 1986. (Leiden: doctoraalscriptie, 1987). De belangrijkste in deze scriptie aangehaalde stukken zijn de strategienotities (eerste en tweede versie van augustus resp. november 1985, definitieve versie van december 1985) en de rapportage van eigen onderzoek door de CDA-Werkgroep Verkiezingsonderzoek januari 1986).

Tenzij anders is vermeld, zijn de in het navolgende opgenomen citaten afkomstig uit interne CDA-notities, zoals weergegeven in de voornoemde doctoraalscriptie.

³¹ Ibid., p. 48.

³² Ibid., p. 54.

³³ Ibid., p. 52.

³⁴ Ibid., p. 50.

³⁵ Ibid., P. 55.

³⁶ Ibid., P. 55

³⁷ Ibid., p. 58.

³⁸ Geciteerd in: Ibid., p. 59.

³⁹ Ibid., p. 57.

⁴⁰ Zie: H.G. van der Kaap, 'Partijvoorkeur voor de verkiezingen', in: J.J.M. van Holsteyn et al., op cit., pp. 168-179.

⁴¹ Het gaat hier en in het vervolg, tenzij anders is vermeld, om gegevens afkomstig van (verschillende) Nationale Kiezersonderzoeken. Het Nationale Kiezersonderzoek (NKO) is een sinds 1971 rondom alle Tweede Kamerverkiezingen gehouden interuniversitair survey-onderzoek, gericht op houdingen

en gedragingen van kiesgerechtigden.

⁴² Joop van Holsteyn, Tilbert van Dijk, Het Nationaal Kiezersonderzoek 1986. Een verslag aan de ondervraagden van de enquêtes in 1986. Rapport voor de respondenten van het NKO 1986, uitgegeven door de onderzoeksbureaus NIPO en Inter/view, 1987.

⁴³ In: Hans F.M. Akkerman, op cit. p. 55.

⁴⁴ O. Kirchheimer, 'The Transformation of the Western European Party Systems', in: J. LaPalombara, M. Weiner (eds.), Political Parties and Political Development. (Princeton: Princeton University Press, 1966), pp. 177-200.

⁴⁵ G.A. Irwin, C. van der Eijk, J.J.M. van Holsteyn, B. Niemöller, 'Verzuiling, issues, kandidaten en ideologie in de verkiezingen van 1986', in: Acta Politia, Jrg. XXII, april 1987, pp. 129-179. C. van der Eijk, Ph. van Praag Jr. (red.), De strijd om de meerderheid. De verkiezingen van 1986. (Amsterdam: CT-Press), 1987.

⁴⁶ R. Hillebrand, M.L. Zielonka-Goei, 'Kiezers en politieke partijen'. in: J.J.M. van Holsteyn et al., op cit. pp. 70-79.

⁴⁷ C.W.A.M. Aarts, 'Politici: bekendheid en sympathie', in: J.J.M. 'Van Holsteyn et al., op cit. pp. 80-90.

⁴⁸ J.J. de Jong, Overheid en onderdaan. (Wageningen: Zomer en Keunings, 1956), pp. 106, 195, 196.

⁴⁹ Een strijd om (geringe aantallen, maar niet geheel onbelangrijke) kiezers binnen een bepaalde zuil wordt hier als defensief opgeval. Zo trachtte de KVP wel degelijk kiezers te winnen van bijvoorbeeld de KNP (1952) en van de katholieken in de PvdA (1956), maar het ging hier in beide gevallen om het (terug-)winnen van katholieke kiezers, en niet om het winnen van kiezers die gezien hun religie tot een andere dan de katholieke zuil 'behoorden'.

⁵⁰ Kiezen in 1967. Eindverslag van het Nationaal Verkiezings-onderzoek 1967. Deel 11. (Amsterdam: Vrije Universiteit, 1977), p. 3.

⁵¹ In de steekproef van het Nationaal Kiezersonderzoek 1986 heeft de PvdA een grotere aanhang dan het CDA, terwijl bij de verkiezingen het CDA de grootste partij werd. Op de in het navolgende bekeken verbanden tussen bepaalde karakteristieken en het stemgedrag is deze ondervertegenwoordiging

van het CDA in de steekproef echter niet van invloed.

⁵² R. Hillebrand, M.L. Zielonka-Goei, 'Links en rechts in de Nederlandse politiek', in: J.J.M. van Holsteyn, et al., op cit., pp. 60-69, p. 64.

⁵³ Ibid., p. 63.

⁵⁴ Zie: C. van der Eijk, B. Niemöller, 'Het Potentiële Electoraat van de Nederlandse politieke partijen', in: Beleid en Maatschappij, nr. 7-8, 1984, pp. 192-204. J.N. Tillie, 'Stemkans en potentieel electoraat', in: J.J.M. van Holsteyn et al., op cit., pp. 180-188.

EEN VAT VOL TEGENSTRIJDIGHEDEN

De houding van de PSP ten opzichte van de Sovjet-Unie

G. Voerman

“Over hoe het kapitalisme funktioneert weten we veel meer en maken we ons veel drukker dan over de maatschappij van de Sovjet-Unie. Is dat socialisme? Nee. In ieder geval niet het soort maatschappij waar wij heen willen. Maar wat is het dan wel? De PSP als partij heeft er geen analyse van gemaakt”¹, aldus Alexander de Roo, voorzitter van de “Stichting Vorming en Scholing” van de PSP in 1979. Inderdaad heeft de PSP zich tot het einde van de jaren zeventig eigenlijk nooit diepgaand bezonnen op de houding die zij als pacifistisch-socialistische partij ten aanzien van de Sovjet-Unie diende aan te nemen. Weliswaar reageerde de partij op bepaalde aspecten van de internationale politiek van de USSR en op sommige interne ontwikkelingen aldaar, maar dit gebeurde veeleer incidenteel en pragmatisch dan vanuit een zorgvuldig uitgewerkte analyses. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de “Socialistisk Folkeparti” (Socialistische Volkspartij), de Deense zusterpartij van de PSP die haar standpunt tegenover de Sovjet-Unie in haar beginselverklaring uiteenzette, heeft de PSP nooit haar opvattingen uitgewerkt en formeel in een beginselprogram vastgelegd. Ook in de verschillende strategiedebatten die in de loop der jaren binnen de partij werden gevoerd over de te bewandelen weg naar het socialisme werd de Sovjet-Unie vrijwel niet ter sprake gebracht, noch werden daarin de pacifistisch-socialistische idealen afgebakend ten opzichte van het “reëel bestaande socialisme”.

Ofschoon de PSP dus in feite noch van de aard van de Sovjet-maatschappij, noch van de buitenlandse politiek van Moskou een gedegen analyse heeft gemaakt, werd door haar bij gelegenheid wel een formeel standpunt ingenomen. Dit partijstandpunt kwam met name tot uitdrukking in verkiezingsprogramma's en verklaringen van het partijbestuur, uitgegeven naar aanleiding van bepaalde gebeurtenissen. Deze formele opstelling van de PSP kan worden gezien als de resultante van een aantal krachten. Van buitenaf zijn onafhankelijke variabelen als de internationale politieke verhoudingen en het optreden van de Sovjet-Unie daarin, alsmede de binnenlandse situatie van dit land van invloed op de

standpuntbepaling. De partij kan op deze voor haar autonome ontwikkelingen reageren door ze te toetsen aan haar politieke en ideologische beginselen. Bij een officiële, openlijke reactie heeft zij echter rekening te houden met de uiteenlopende, lang niet altijd met elkaar in overeenstemming zijnde meningen, die er in de achterban van de partij ten aanzien van de Sovjet-Unie leven. De PSP verenigde lieden van zeer verschillende komaf, hetgeen ongetwijfeld tot enige voorzichtigheid noopte bij het innemen van een partijstandpunt. Dit werd in de partij zelf ook ingezien: "Onze plaatsbepaling jegens het eerste socialistische land ter wereld, de Unie van Socialistische Sovjet Republieken, is geen eenvoudige zaak. De PSP brengt mensen van sociaal-demokratische, anarchistische en links-burgerlijke herkomst bijeen, op grondslag van een gemeenschappelijk streven in het Nederland van nu. Tegen deze achtergrond is het vanzelfsprekend dat er over de USSR in onze partij uiteenlopende meningen bestaan."²

In het onderstaande zal worden gepoogd een beeld te schetsen van dit krachtenveld, waarbinnen de formele standpuntbepaling van de PSP ten aanzien van de Sovjet-Unie zich afspeelde. Tevens zal de ontwikkeling worden weergegeven, die de formele opstelling van de PSP in de dertig jaar dat zij bestaat, doormaakte.³

In de eerste jaren van haar bestaan, die samenvielen met de laatste fase van de Koude Oorlog, baseerde de PSP zich op de gedachte van de derde weg. Vanuit de toenmaals binnen de partij overheersende pacifistische visie werd het internationale optreden van zowel de Verenigde Staten als de Sovjet-Unie beoordeeld. In de loop van de jaren zestig, wanneer détente en liberalisering achter het IJzeren Gordijn hand in hand lijken te gaan, gingen binnen de PSP Moskou meer welgezinde stemmen op. Een aantal leden dat zich bewust was geworden van de anti-koloniale strijd die her en der in de Derde Wereld werd gevoerd, ging in toenemende mate in de Sovjet-Unie een positief tegenwicht zien voor het als negatief beschouwde Westerse dan wel Amerikaanse imperialisme. De inval van het Warschau-pact in Tsjechoslowakije in augustus 1968 maakte overigens een einde aan deze gekoesterde hoop. Daarnaast kon in kringen van hen, die meer van links-socialistische of communistische dan van pacifistische origine waren, de opvatting worden vernomen dat de Sovjet-Unie weliswaar een enigszins gedeformeerde, maar nog wel socialistische arbeidersstaat was. Deze deformatietheorie werd, nadat de PSP zich in de jaren zestig met betrekking tot de Sovjet-Unie formeel nogal op de vlakte had gehouden, in 1971 min of meer tot het officiële partijstandpunt verheven. Deze "begriptonende" benadering stond echter scherpe kritiek van het partijbestuur op de behandeling van andersdenkenden in de Sovjet-Unie niet in de weg.

Pas aan het eind van de jaren zeventig, wanneer de Koude Oorlog lijkt terug te keren, kwam er in deze enigszins tweeslachtige opening van de PSP verandering. In de weer oploeiende politieke tegenstellingen tussen de VS en de USSR greep de partij nadrukkelijk terug op de gedachte van de derde weg, die in de beginperiode van de PSP beleidsbepalend was geweest.

voorgeschiedenis

Ruim dertig jaar geleden, in januari 1957, werd de Pacifistisch Socialistische Partij opgericht. Ten tijde van de Koude Oorlog vonden een aantal politiek daklozen elkaar ter linkerzijde, die geen keuze wilde maken in de tegenstelling tussen het Oosten en het Westen, die de wereld gedurende de jaren vijftig verdeeld hield. Omdat zij noch voor de Verenigde Staten, noch voor de Sovjet-Unie wilden opteren, maar beide mogelijkheden gezamenlijk verantwoordelijk hielden voor de hoog opgelopen internationale spanning, konden zij toendertijd bij geen enkele linkse partij in Nederland terecht. De PvdA had in de jaren vijftig onverbloemd de zijde van Washington gekozen en sprak zich uit voor de NAVO en de kernbewapening. De CPN daarentegen had haar ziel en zaligheid aan de Sovjet-Unie verpand. In haar ontwerp-beginselprogramma dat van 1952 dateerde sprak de CPN uit dat door Moskou een “principiele en consequente vredespolitiek” werd gevoerd, die de grootst mogelijke steun van de CPN verdiende.⁴

Al eerder in de Koude Oorlog was in Nederland gepoogd een links alternatief te vinden voor de Amerika-getrouwe sociaal-demokratie en het aan Moskou verbonden communisme. In 1950 werd de Socialistische Unie opgericht door hoofdzakelijk voormalige aanhangers van voornoemde twee richtingen. De nieuwe politieke groepering, die het antimilitarisme en de internationale ontwapening hoog in het vaandel had staan, bleek echter niet levensvatbaar. In 1957, het geboortjaar van de PSP, werd de Unie opgeheven; een deel van haar aanhang zocht vervolgens een goed heenkomen naar de PSP.

De in 1951 gevormde vredesbeweging “De Derde Weg” kon gedurende de Koude Oorlog op meer weerklank binnen linkse kring rekenen dan de Socialistische Unie. “De Derde Weg” was een mengelmoes van personen en groeperingen die elkaar vonden in hun bezorgdheid om de vrede. De vredesbeweging wilde zich niet neerleggen bij de Oost-West tegenstelling die de Internationale politiek domineerde. Zij wees “zowel het door Amerika beheerste Atlantische Pact als de door Rusland beheerste Kominform” af, ten gunste van de derde weg, “die uit het doodlopende slop van deze tweeledige afhankelijkheid náár de vrede leidt”.⁵

de derde weg

“De Derde Weg” kan als wegbereider van de PSP worden beschouwd.⁶ Het streven van enkele voormannen van de vredesbeweging om het pacifistische geluid in het parlement te laten doorklinken, leidde uiteindelijk tot de oprichting van de PSP. In haar beginselprogramma verloochende de nieuwe partij haar herkomst niet.⁷ Geboren onder hetzelfde gesternte van de allesoverheersende Oost-West tegenstelling als de vredesbeweging, nam de PSP de gedachte van de derde weg over. In de in 1956 weer opgelaaide Koude Oorlog poogde de PSP hieraan gestalte te geven door te streven naar een rechtvaardige samenleving, die door haar “beroep op het Amerikaanse en Russische volk een bindend element (kan) worden, dat voorwaarde is voor politieke ontspanning en dat grondslag kan zijn voor één wereldregering”.⁸

In de eerste jaren van haar bestaan nam de PSP globaal gesproken een middenpositie in ten aanzien van de VS en de Sovjet-Unie. Het partijstandpunt werd in die tijd veelal uitgedragen door kopstukken afkomstig uit “De Derde Weg”, die na de oprichting van de PSP vooraanstaande posities binnen de partij hadden ingenomen.⁹ Eén van hen was Van Steenis, de eerste voorzitter van de PSP. Op het oprichtingscongres werd door hem naast het kapitalisme eveneens het communisme van de hand gewezen, omdat dit “de mens van zijn hoogste goed, nl. de geestelijke vrijheid, berooft”.¹⁰

Aanvankelijk voerden de pacifistische beginselen binnen de PSP de boventoon. In de beginperiode van de partij werd dan ook vooral de nadruk gelegd op het Internationale optreden van de USSR en de VS. Met name kwam de PSP in het geweer tegen de atoomproeven die door beide mogendheden werden gedaan, en die zonder meer gelijkelijk werden veroordeeld. Ogenschoonlijk was er geen sprake van een voorkeur voor één van beide staten: evenals de VS doorstond ook de Sovjet-Unie niet de toets der pacifistische kritiek. In 1958 stelde het partijbestuur vanuit haar absolute afwijzing van alle vormen van geweld het geloof van Moskou in “de macht van het geweld” aan de kaak. Juist het vertrouwen dat de Sovjet-Unie in het geweld stelde, vormde naar de mening van het partijbestuur voor dit land een beletsel om “door nationale ontwapening een socialistisch voorbeeld te stellen.”¹¹ De PSP spande zich er in die tijd wel voor in om het in het Westen levende “vooordeel”, als zou de Sovjet-Unie op elk moment een inval in West-Europa kunnen wagen, weg te nemen.

de jaren zestig

In de vroege jaren zestig boette de Oost-West tegenstelling, die lange tijd de wereldpolitiek had gedomineerd, langzamerhand aan scherppte in. Hoewel de spanningen rond de bouw van de Berlijnse muur en de Cuba-crisis nog aanzienlijk opliepen, maakte de Koude Oorlog plaats voor détente, hetgeen onder meer tot uiting kwam in het Beperkte Kernproefstopverdrag van 1963. Achter het IJzeren Gordijn deed een zekere mate van politieke en economische liberalisatie haar intrede, die sommige leidende PSP-ers tot nogal optimistische toekomst-verwachtingen verleidde. Met de afnemende spanning tussen de VS en de Sovjet-Unie deed zich een nieuwe tegenstelling in de wereld gelden, namelijk die tussen de koloniale machten en hun koloniën. Het dekolonisatieproces, dat al van oudere datum was, trad vooral aan het einde van de jaren vijftig met de Algerijnse oorlog weer op de voorgrond.

Tegen dit decor voltrok zich geleidelijk aan een verandering in de opstelling van de PSP ten opzichte van de USSR. Formeel handhaafde de partij de gedachte van de middenweg, door in de verkiezings-programma's van de jaren zestig wederzijdse ontwapening en opheffing van de militaire machtsblokken te blijven bepleiten. Afgezien van een enkele vage verwijzing naar de "gebreken in de oostelijke landen, onder andere op het gebied van politieke democratie en vrijheid van meningsuiting"¹², hield de PSP zich in deze programma's ten aanzien van de Sovjet-Unie nogal op de vlakte. Binnen de partij zelf staken echter afwijkende meningen de kop op, die vanuit verschillende invalshoeken niet onwelwillend tegenover de Sovjet-Unie stonden. Deze ontwikkeling maakte deel uit van een breder proces, dat uit zou monden in een herschikking van de beginselen van de PSP. In het begin van de jaren zestig kreeg de socialistische component binnen de PSP meer aandacht, met name door de toeloop van linkse socialist en gewezen communisten. Het radicale pacifisme dat de partij in haar aanvangsfase kenmerkte werd daarentegen in het in 1961 vernieuwde beginselprogramma enigszins afgezwakt. De solidariteit die in de PSP in toenemende mate werd gevoeld met bewegingen die in Cuba, Algerije of Angola gewelddadig om onafhankelijkheid streden, was hieraan vooral debet.

anti-kolonialisme

De “anti-koloniale bevrijdingsstrijd” leidde bij sommige PSP-ers tot een herwaardering van de Sovjet-Unie. Steeds meer kwamen zij tot het besef dat de kwalijke rol die het Westerse imperialisme naar hun mening in de wereld speelde slechts door toedoen van de Sovjet-Unie kon worden ingedamd. De gedachte van de derde weg, die de VS en de USSR op één lijn stelde, werd hiermee door hen eigenlijk verlaten. Zonder de doeleinden van de Sovjet-Unie als volstrekt onbaatzuchtig te beschouwen werd dit land nu min of meer als een belangrijke medestander in de strijd tegen het Amerikaanse imperialisme beschouwd. De toenadering tot Moskou werd vergemakkelijkt door de liberalisering die zich op dat moment in Oost-Europa op velerlei terrein leek te voltrekken.

Een uitgesproken voorbeeld van dit radicaliseringsproces was Bram van der Lek, in de jaren zestig hoofdredacteur van *Bevrijding*, het partijorgaan van de PSP. Nadat Van der Lek in 1963 nog had geschreven dat het verre van hem was de communistische landen “als ‘vredelievende’ landen in de hoogte te steken”¹³, was hij enkele jaren later, ten gevolge van de Amerikaanse inmenging in Vietnam, de Rubicon overgetrokken. Toen hij eenmaal het uitzicht op een pacifistische oplossing in Vietnam had verloren, vestigde Van der Lek al zijn hoop op “de eensgezinde verzekering van alle kommunistische landen, en met name de Sovjet-Unie, dat elke verdere stap op de oorlogsladder (van de kant van de VS, G.V.) tegenstappen zal oproepen.”¹⁴ Alleen door een dergelijke communistische handelswijze zou erger kunnen worden voorkomen.

Hoe groot de groep binnen de PSP was die in de Sovjet-Unie een mogelijk tegenwicht zag voor het Westerse imperialisme, laat zich moeilijk vaststellen. In ieder geval stond Van der Lek niet alleen, en kreeg hij versterking met de toetreding van lieden uit linkse kringen. Onder hen bevond zich Ger Harmsen, die de Sovjet-Unie als “de belangrijkste vredeskracht in de wereld” beoordeelde en van mening was dat de PSP ondanks kritiek “de positieve rol van de Sovjet-Unie in de wereldpolitiek” erkende.¹⁵ Dit laatste was echter niet het geval. Formeel heeft de PSP zich nooit in deze zin uitgelaten, en ook binnen de partij waren deze opvattingen geenszins gemeengoed.

deformatietheorie

Afgezien van de anti-koloniale strijd ging er in het begin van de jaren zestig van de toetreding van linkse socialisten en gewezen CPN-ers eveneens een impuls uit op het herijkingsproces van het beeld van de Sovjet-Unie binnen de PSP. Hoewel in numeriek opzicht niet al te groot, leidde hun komst tot een versterking van het socialistische karakter.

ter van de partij. Gepokt en gemazeld door jarenlange ervaring in de arbeidersbeweging bekleedde een aantal van hen al snel vooraanstaande posities binnen de partij, waardoor hun opvattingen over de Sovjet-Unie meer gewicht konden krijgen. De toeloop naar de PSP, die eigenlijk al was begonnen na de opheffing van de Socialistische Unie, kwam na 1960 pas goed op gang. Nadat binnen de PvdA het voortbestaan van het marxistisch-getinte Sociaal-Democratisch Centrum door het partijbestuur onmogelijk was gemaakt, zochten enkele linkse socialisten, waaronder Jacq Engels, hun toevlucht tot de PSP. Tezelfdertijd traden ex-leden van de CPN toe die aan het eind van de jaren vijftig tijdens de partijconflicten waren opgestapt of geroyeerd. Sommigen van hen, zoals Harmsen, werden lid na enige tijd partijloos te zijn geweest; anderen organiseerden zich in 1958 eerst in de Bruggroep en vervolgens, in 1960, in de Socialistische Werkerspartij (SWP). Van de toenadering die de SWP tot de PSP zocht, was deze niet zo gediend. Met name het beginselprogramma van de SWP, waarin deze haar verbondenheid met de Sovjet-Unie beleed¹⁶, was een sta-in-de-weg voor samenwerking. Na een kwijnend bestaan werd in december 1965 besloten de SWP op te heffen; van de nog overgebleven leden sloten onder meer Henk Hoogen, die het beginselprogramma van de SWP had opgesteld, en Henk Gortzak zich aan bij de PSP.

Meegevoerd in de ideologische bagage van de nieuwkomers deed tegen het midden van de jaren zestig de “deformatietheorie”, de opvatting die de Sovjet-Unie als een gedeformeerde arbeiderstaak beschouwde, haar intrede in de PSP. Deze theorie, die voor zover zij binnen de partij werd aangehangen tot dan toe op de achtergrond was gebleven, maakte haar opwachting in een periode dat de ontspanning tussen West en Oost en de vermeende liberalisering aldaar hoogtij vierde. De deformatietheorie is door de Amsterdamse politicoloog Stuurman als volgt omschreven: “Er wordt een socialistische essentie van de revolutie gepostuleerd, die vervolgens, in de loop van de verdere historische ontwikkeling gedeformeerd is door verschillende oorzaken”¹⁷. Als factoren worden doorgaans aangemerkt de geringe economische ontwikkeling, de culturele achterlijkheid en de afwezigheid van een democratische traditie in het pre-revolutionaire Rusland, en de gevolgen van de burgeroorlog en de kapitalistische interventie en omsingeling na 1917. Ondanks het feit dat in de Oktoberrevolutie de basis voor een socialistische maatschappij zou zijn gelegd, zou deze combinatie van interne en externe factoren de socialistische ontwikkeling nogal hebben belemmerd en uiteindelijk hebben geleid tot de opkomst van het stalinisme.

De deformatietheorie biedt een theoretisch kader waarbinnen de opvattingen van Harmsen¹⁸, Engels¹⁹, en andere vooraanstaande PSP-ers kunnen worden geplaatst. Zij allen gingen er vanuit dat de Sovjet-Unie in

aanleg socialistisch is, maar dat er onderweg door de genoemde factoren fouten zijn gemaakt. Niettemin werd de Sovjet-Unie in essentie als een socialistische staat opgevat, die ondanks kritiek toch vooral steun en sympathie verdiende. Deze houding is door Erik Meijer, eveneens een aanhanger van de deformatietheorie, ooit getypeerd als een “kritische lotsverbondenheid... met het niet-ideale socialisme”.²⁰

Aangezien de verklarende factoren eenvoudig geïnterpreteerd konden worden als verzachtende omstandigheden ter rechtvaardiging van bepaalde ontwikkelingen (zonder ze daarmee echter volledig te willen goedpraten), leidde de deformatietheorie doorgaans niet tot een al te kritische opstelling ten aanzien van de Sovjet-Unie. Deze terughoudendheid werd nog versterkt door de angst, met kritische opmerkingen de “reactie” van munitie te voorzien. Hoe hardnekkig deze opvatting kan wezen blijkt uit de memoires van Henk Gortzak, Kamerlid voor de CPN en later voor de PSP, die zich onlangs nog steeds bevreesd toonde “al kritiserend in de kaart van de tegenstanders van het socialisme te spelen.”²¹

Tsjechoslowakije 1968

Aan het eind van de jaren zestig was een deel van de achterban van de PSP de Sovjet-Unie tamelijk goedgezind. Zij die door de leerschool van het anti-kolonialisme waren gegaan verwachtten van de buitenlandse politiek van Moskou een belangrijke bijdrage in de strijd tegen het imperialisme. Anderen beschouwden daarnaast de Sovjet-maatschappij als zijnde in aanleg socialistisch.

Ondanks de verzuchting van Engels dat het “moeilijk is voor pacifistische socialistten tegen Rusland te kiezen”²², werd deze welwillende houding zeker niet door de gehele partij gedeeld. Volgens een ingewijde zou er om deze reden aan het begin van de jaren zestig “nogal wat wegloop” van ontevreden leden zijn geweest en zou de toenmalige vice-voorzitter Riemens (oorspronkelijk afkomstig uit “De Derde Weg”) hebben beweerd “dat de PSP eigenlijk een handlanger van de Sovjet-Unie aan het worden was.”²³ Later kon eveneens de roep worden vernomen om de USSR te toetsen aan de eigen pacifistisch-socialistische uitgangspunten.

Zij die kritiek hadden op de tegemoetkomende opstelling kregen aan het einde van de jaren zestig de wind enigszins in de zeilen. Nadat al eerder de processen tegen de schrijvers Sinjavski en Daniel een domper hadden gezet op het optimisme dat her en der binnen de PSP leefde ten aanzien van de liberalisatie achter het IJzeren Gordijn, kwam de inval van het Warschaupact in Tsjechoslowakije als een zware teleurstelling. De interventie, die door het partijbestuur scherp werd veroordeeld²⁴, werd vrij

algemeen uitgelegd als een typisch staaltje nationalistische machtspolitiek van Sovjet-zijde, waarmee Moskou zich in feite op één lijn met de VS zou hebben geplaatst. Het optreden van de Sovjet-Unie gaf de genadeklap aan de door sommigen gekoesterde illusies over de rol van Moskou als mogelijke bondgenoot in de “anti-imperialistische strijd”. Het vonnis werd onder meer voltrokken door de PSP-senator Onno Boetes, die eind 1968 oordeelde dat het de Sovjet-Unie in Vietnam niet zou gaan “om vrijheid en zelfstandigheid voor het Vietnamese volk maar slechts om uitbreiding van eigen macht door aantasting van die van de VS.”²⁵

De deformatietheorie, die een verklaring bood voor de “niet-volgroeiende” vorm van socialisme in de Sovjet-Unie, was in de PSP een langer leven beschoren. De theorie overleefde niet alleen de klap die een einde had gemaakt aan de Praagse Lente, maar zou zelfs promoveren van een door een bepaalde partijstroming aangehangen opvatting tot het officiële partijstandpunt. Op zichzelf was dit nogal een paradoxale ontwikkeling gezien het feit dat deze theorie in de pacifistisch-socialistische achterban zelf, hoewel zij zo nu en dan nog wel de kop opstak, toch enigszins op haar retour leek. Het opstappen van Proletaries Links, een oppositionele groepering binnen de PSP die zich nogal door Trotski liet inspireren, in 1972 kan hieraan debet zijn geweest.

de jaren zeventig

Gerekend vanaf het tijdstip dat de deformatietheorie binnen de PSP zo ongeveer post vatte, drong deze opvatting met jarenlange vertraging in het begin van de jaren zeventig door tot het verkiezingsprogramma en het Analyse en Beleidsplan het strategiestuk van de PSP waarin deze haar ideologische grondslagen uiteenzette. Het Plan, dat eind 1971 door de partij werd aanvaard, is in feite het enige partijdocument waarin expliciet, maar summier en enigszins cryptisch, op de Sovjet-Unie wordt ingegaan. In het midden latende of de Sovjet-Unie anno 1971, al dan niet als socialistisch kan worden aangemerkt, constateert men hier dat de economische opbouw aldaar tot “onmiskenbare resultaten” heeft geleid. Op nogal vaag omschreven wijze zou deze ontwikkeling indirect moeten leiden tot “een streven naar meer vrijheid..., dat de uiteindelijke grondvoorwaarde zal vormen voor een werkelijke overgang naar het Socialisme.”²⁶ Ter verklaring van de ‘bureaucratische verwording en verstarring’ van de Sovjet-Unie onder Stalin wordt in de toelichting op de officiële tekst verwezen naar de problematische omstandigheden waaronder het socialisme in Rusland moest worden opgebouwd.²⁷ Pas na 1956 zou in deze situatie langzamerhand verbetering zijn gekomen.

Ook in de uit 1971 en 1977 daterende verkiezingsprogramma's en in scholingsmateriaal uit die tijd²⁸ kan in rudimentaire vormen de theorie van de gedeformeerde arbeidersstaat worden aangetroffen. Hoewel in de communistische landen de materiële grondslagen voor de opbouw van het socialisme met de nationalisatie van de grond industrie en dergelijke zijn gelegd, is de "werkelijke socialistische samenleving" nog steeds niet verwezenlijkt. Dit feit wordt mede en met name geweten aan de "isolatie en boycot... door het omringende vijandige kapitalisme."²⁹ De aan de deformatietheorie verbonden ongeschreven regel om in geval van kritiek op de Sovjet-Unie zeer zorgvuldig te handelen, galmde na in de toelichting op het Analyse en Beleidsplan. Hierin werd door de PSP gesteld dat het niet aangaat, "om onzerzijds als het ware voorschriften voor een 'juiste' oppositie in deze landen te doen uitgaan in de trant van 'bestrijd de partij'. Daarbij werd gewezen op het gevaar van de kant van 'konservatieve krachten..., die al dan niet in dienst van westerse mogelijkheden", van de gelegenheid gebruik kunnen maken "om de tot stand gekomen socialistische verworvenheden terug te draaien of af te schaffen."³⁰

Dit zelfopgelegd verbod vormde voor het partijbestuur echter geen beletsel om in de jaren zeventig ongezoeten kritiek te leveren op de behandeling van andersdenkenden in de Sovjet-Unie, al bleef dit binnen de partij niet geheel onomstreden. Het partijbestuur was van mening dat het optreden van de autoriteiten achter het IJzeren Gordijn tegen de dissidenten de zaak van het socialisme alleen maar schade zou toebrengen. Het bestuur riep in 1973 naar aanleiding van de verwikkelingen rond Andrej Sacharov alle met het socialisme sympathiserende personen en organisaties op 'niet te blijven zwijgen tegenover het onrecht dat in de USSR geschiedt... en zoveel mogelijk druk uit te oefenen ten gunste van deze bedreigde personen.'³¹ Het partijcongres van februari 1977 nam met een verwijzing naar onder meer het Helsinki-comitee in de Sovjet-Unie, dat toezicht poogde te houden op de naleving van de mensenrechten in de USSR, een motie van dezelfde strekking aan.³² Niettemin bleef de partij ervoor beducht zich te laten gebruiken "door de westerse propagandamachine."³³

de jaren tachtig

Tegen het einde van de jaren zeventig werd het formele partijstandpunt ten aanzien van de Sovjet-Unie gewijzigd. De deformatietheorie blies de aftocht en de al meermalen openlijk beleden kritiek op de misstanden achter het IJzeren Gordijn trad meer op de voorgrond. Deze verandering viel samen met een toenemende spanning in de betrekkingen tussen de VS en de USSR, onder meer opgeroepen door de uitblijvende ratificatie

van het SALT-II-akkoord, de Sovjet-interventie in Afghanistan in december 1979 en de verwikkelingen in Polen rond de vakbond Solidari-teit. Geconfronteerd met de herleving van de Oost-West tegenstelling, die ook wel als de terugkeer van de Koude Oorlog werd aangeduid, greep de PSP terug op haar stellingname tijdens de Koude Oorlog van de jaren vijftig. In een verklaring in januari 1980 werd door het partijbe-stuur gesteld: “Links mag niet kiezen tussen Oost of West, maar moet kiezen voor een derde weg: een vrijheidslievend en democratisch socia-lisme.”³⁴

Al voor de toename van de internationale spanningen was er in de PSP enige bezinning op gang gekomen door het verschijnsel eurocommunis-me. Aan deze nieuwe variant binnen het internationale communisme werd betrekkelijk veel aandacht geschonken.³⁵ Daarbij werd in het alge-meen de meer afstandelijke opstelling van de eurocommunistische par-tijen tegenover Moskou toegejuicht, maar niet altijd als voldoende door-dacht beschouwd. Op een studiedag in november 1978, gewijd aan het eurocommunisme, werd in dit opzicht de hand in eigen boezem gesto-ken. Eén van de stellingen voor die dag luidde namelijk dat “de zwakke analyses die de eurokommunistische partijen maken van de maatschap-pijformaties van de zogenaamde socialistiese landen... ook een uitdaging aan de PSP (betekenen).”³⁶ Pas zo’n anderhalf jaar later, in april 1980, werd enigszins tegemoet gekomen aan de wens, dat de PSP aan-dacht zou moeten besteden aan haar opstelling tegenover de USSR. Door de “Stichting Vorming en Scholing” van de PSP werd een studie-dag georganiseerd met als thema het karakter van de Sovjet-Unie en de door de Westeuropese socialisten daartegenover aan te nemen houding. Eén van de oogmerken van de studiedag was de meningsvorming bin-nen de partij over dit onderwerp aan te zwengelen. De enige inleider van pacifistisch-socialistische komaf was Erik Meijer, lid van het partij-bestuur en nog altijd adept van de deformatietheorie, die op persoonlijke titel sprak. Naar zijn mening was de USSR “een door ongunstige om-standigheden... misvormde arbeidersstaat, die onze kritische steun ver-dient”. Verder zag hij in de Sovjet-Unie nog steeds een “onmiskkenbare bondgenoot voor ieder die de wereldrevolutie wil helpen voltooien.”³⁷ Tot zijn opposenten behoorde de politicoloog Stuurman, die de defor-matietheorie onder zwaar vuur nam.

De denkbeelden die door Meijer naar voren werden gebracht, kunnen zeker niet als representatief worden beschouwd voor het denken binnen de PSP aan het begin van de jaren tachtig. Eerder was hij een roepende in de woestijn, in een periode waarin de PSP terug leek te keren tot de politieke opstelling uit haar beginjaren. In de verklaringen die het partij

bestuur uitgaf naar aanleiding van de Sovjet-invasie in Afghanistan en de verbanning van Sacharov - die beide ten scherpste werden veroordeeld - en in uitlatingen van vooraanstaande partijfunctionarissen werd ruim baan gegeven aan de gedachte van de derde weg. Door de secretaris-buitenland van de PSP, Jos Uitenbogaard, werd links voorgehouden geen partij te kiezen voor Oost of West, maar zich sterk te maken voor een ongebonden, vrijheidslievend socialisme. "Een derde weg onafhankelijk van Amerika en de Sovjet-Unie, is de enige mogelijkheid."³⁸ Gied ten Berge, zijn collega voor vredesvraagstukken betoogde dat de PSP weer meer werk moest maken van het programmapunt van "een 'kollektief democratisch vrijheidssysteem' voor heel Europa."³⁹

In de pogingen die de PSP in het werk stelde om een herleving van de Koude Oorlog te voorkomen, nam zij ook de Westerse reacties op het Sovjet-optreden op de korrel. Bepaalde krachten in het Westen zouden erop uit zijn de internationale spanningen aan te wakkeren, waardoor de bewapening zou kunnen worden opgevoerd. Een boycot van de Olympische Spelen die in de zomer van 1980 in Moskou zouden worden gehouden, werd door de PSP van de hand gewezen. Wanneer dit middel tegen door het Westen gesteunde regimes wordt ingezet kan het resultaten opleveren, zo meende de partij, maar een boycot van de Sovjet-Unie, waarmee de betrekkingen al gespannen zijn, sorteert slechts een averechts effect.

In deze periode waarin de PSP vreesde voor de beëindiging van de détente en de gedachte van de derde weg weer op de voorgrond plaatste, sneuvelde de jarenlang gehuldigde deformatietheorie. In plaats van enig begrip op te brengen voor de bijzondere historische omstandigheden waarin de Sovjet-Unie moest opereren, sprak de PSP voortaan zonder meer haar afkeuring uit over het feit dat slechts een kleine minderheid in de Sovjet-Unie de lakens uitdeelde, waardoor "een werkelijke democratie, zowel op economisch als op politiek gebied, ontbreekt."⁴⁰ Onomwonden verklaarde de PSP, dat socialisme voor haar geen maatschappij à la de Sovjet-Unie inhield, vanwege de ondemokratische structuren aldaar. In de kritiek die op de Sovjet-maatschappij werd geleverd vanwege de dubbele belasting van vrouwen en de "harde" onderdrukking van de homosexualiteit, weerklonken de standpunten die de partij aan het einde van de jaren zeventig ten aanzien van feminisme en sexualiteit had ingenomen.

Van de reserves die de PSP tien jaar geleden, in de toelichting op het Analyse en Beleidsplan nog aan de dag had gelegd wat betreft de steun aan de oppositie achter het IJzeren Gordijn (een bijverschijnsel van de deformatietheorie), bleek in het verkiezingsprogramma van 1981 weinig

meer over. De PSP betoonde zich onvoorwaardelijk “solidair met die delen van de oppositie die ijveren voor een socialistische democratie.”⁴¹ Teneinde deze oppositie enige speelruimte te verschaffen was ontspanning noodzakelijk, want “bij een toenemende spanning tussen Oost en West betaalt de linkse oppositie in beide blokken het gelag.”⁴²

slot

“Socialisme betekent voor de PSP niet een maatschappij als in de Sovjet-Unie”, aldus de programma’s waarmee de PSP in de jaren tachtig de verkiezingen inging.⁴³ Na geruime tijd te zijn voortgestuwd door de golven van de Internationale ontspanning, waarbij ten aanzien van de Sovjet-Unie een kritische, maar niet geheel onwelwillende koers werd gevaren, raakte de PSP door de ogenschijnlijk opnieuw inzettende Koude Oorlog in dit opzicht weer in haar thuishaven verzeild. De deformatietheorie werd verlaten, mede omdat zij die binnen de PSP deze opvatting droegen, zijn weggevallen. Hoewel binnen de PSP de eenstemmigheid in de opvattingen ten aanzien van de Sovjet-Unie leek te zijn toegenomen, noopte de laatste koerswending aan het begin van de jaren tachtig de partij niet tot een diepgravend onderzoek naar het socialistische kaliber van de Sovjet-Unie. Ook van de hervormingen van Gorbatsjov ging in dit opzicht geen prikkel uit.

Naar aanleiding van de teleurstellend verlopen Kamerverkiezingen van 1986 kwam binnen de PSP een debat op gang over het door haar voorgestane “socialistische maatschappij-model”. De PSP zou zich onder meer moeten afvragen, zo werd geopperd, of haar socialistische doelstellingen niet aan herziening toe zijn “in het licht van de ervaringen in de ‘socialistische’ landen.”⁴⁴ Dit aspect bleef (vooralsnog) in de discussie onderbelicht. In enkele bijdragen werden wel enige harde noten gekraakt over het functioneren van de planeconomie binnen het reële bestaande socialisme, waarna werd voorgesteld dat de PSP-variant democratischer moest zijn en meer ruimte moest laten voor autonome initiatieven.⁴⁵ Ondanks deze bescheiden aanzetten bleef ook voor de PSP nog steeds de volgende constatering van Stuart Hall geldig. In een artikel dat als achtergrondmateriaal bij de ‘socialisme-discussie’ diende stelde deze Engelse marmist naar aanleiding van het radicale falen van het Sovjet-model van socialisme als reëel alternatief vast dat het niettemin helemaal niet “duidelijk (is) dat links met dit historisch feit heeft afgerekend en radikaal zijn eigen opvatting van een meer democratisch model door-dacht heeft als gevolg van die ervaring.”⁴⁶

noten

¹ Bevrijding, jg. 23 (1979), nr. 23 (22 dec.), blz. 12.

² Redactioneel commentaar in Radicaal, jg. 4 (1970), nr. 15 (juli), blz. 6.

³ Deze bijdrage is met name gebaseerd op de bestudering van het partijorgaan Bevrijding uit de periode 1957-1987 (van 1967 tot en met 1977 Radicaal geheten), het kaderblad Richtlijnen uit de beginperiode van de PSP en Ons Genoegen dat van 1975 tot en met 1986 verscheen (en sindsdien in Bevrijding is opgenomen), alsmede het scholingstijdschrift Socialistisch Perspektief uit de periode 1978-1986. Daarnaast is gebruik gemaakt van partijbrochures, verkiezings-programma's en memoires van (ex-) PSP-leden. Tenslotte zijn van het op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam gedeponeerde partijarchief van de PSP de stukken betreffende de Commissie Buitenlands Beleid uit de periode 1964-1970 en 1976-1979 geraadpleegd.

⁴ De weg naar socialistisch Nederland. Ontwerp-beginselprogram van de CPN. Amsterdam, 1952, blz. 9.

⁵ Manifest "De Derde Weg", s.l., s.a. (1951), blz. 1.

⁶ Ontwapenend. Geschiedenis van 25 jaar PSP. Amsterdam, zj. (1982), blz. 37.

⁷ Zie P. Lankhorst. De vredesbeweging "De Derde Weg". Een doorlopende tweestrijd. (Niet-gepubliceerde doctoraalscriptie.) Amsterdam, 1973, blz. 62-65.

⁸ Beginselprogram Pacifistisch Socialistische Partij, s.l., s.a. (1957), blz. 4.

⁹ Zie L. van der Land. Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij. Amsterdam, 1962, blz. 33.

¹⁰ Bevrijding, jg. 1 (1957), nr. 1 (20 febr.), blz. 62.

¹¹ Ontwapenend, blz. 65.

¹² Verkiezingsprogramma PSP 1967, in: Parlement en Kiezer 1966/67, jg. 50. Den Haag, 1967, blz. 242.

¹³ Bevrijding, jg. 7 (1963), nr. 11 (9 juni), blz. 2.

¹⁴ Bevrijding, jg. 10 (1966), nr. 22 (8 okt.), blz. 4.

¹⁵ Radicaal, jg. 1 (1967), nr. 17 (20 april), blz. 7 (voortzetting van Bevrijding). Ook in het door Harmsen opgestelde “Ontwerp Politieke grondslag voor Europese conferentie op links-socialistische basis – najaar 1967” wordt in verband gebracht met de koloniale revolutie de toenemende “morele en economische kracht van de socialistische wereld”

¹⁶ Beginselprogramma van de Socialistische Werkerspartij. Amsterdam, 1960, blz. 20-21. Ook hier wordt de deformatietheorie aangevoerd

¹⁷ S. Stuurman. Het reëel bestaande en het noodzakelijke socialisme. Amsterdam, 1979, blz. 25.

¹⁸ Zie bijv. G. Harmsen. Russische revolutie, 50 jaar later. Amsterdam, 1967. Bundeling van een zevental artikelen die Harmsen voor Radikaal schreef naar aanleiding van de 50ste herdenking van de Russische Revolutie.

¹⁹ Zie bijv. J. Engels. Zestig jaar socialistische beweging. Amsterdam 1979, en verder de vele artikelen die Engels voor Radikaal schreef.

²⁰ F. Meijer. “Hoe socialistisch is het reëel bestaande socialisme?”, in: Socialistisch Perspektief, (1980), nr. 8 (aug.), blz. 2-10.

²¹ H. Gortzak. Hoop zonder illusies. Memoires van een communist. Amsterdam, 1985, blz. 54.

²² Bevrijding, jg. 10 (1966), nr. 22 (8 okt.), blz. 3.

²³ Zie noot 20, blz. 7-8.

²⁴ Radikaal, jg. 2 (1968), nr. 17 (28 aug), blz 7.

²⁵ Radikaal, jg. 2 (1968), nr. 19 (25 sept.), blz 6.

²⁶ Analyse en Beleidsplan. Strategiestuk PSP. s.l. (Amsterdam), 1976 (2e druk), blz. 11.

²⁷ op. cit., blz. 12.

²⁸ Zie Socialisme. Theorie en beweging. Dl. 2, Amsterdam, 1977.

²⁹ Werkprogramma '71-'75 van de PSP. Amsterdam, 1971, blz. 58-59. Bij de vervroegde verkiezingen van 1972 is dit program gehandhaafd. Zie verder ook Grepen uit het actieprogramma PSP 1977-1981. Amsterdam, 1977, blz. 30: "In de landen waar kommunistische partijen de macht hebben is meestal nog geen socialistische samenlevingsvorm opgebouwd. In veel gevallen is dat mede veroorzaakt door de isolatie en boycot door de kapitalistische landen. Mede daardoor is er in die landen ook nog vaak weinig te merken van democratische vrijheden."

³⁰ Zie noot 26, blz. 12.

³¹ Radikaal jg. 7 (1973), nr. 20 (13 okt.), blz. 8.

³² Radikaal, jg. 11 (1977), nr. 4 (28 febr.), blz. 4.

³³ Grepen uit het actieprogramma 1977-1981. Amsterdam, 1977, blz. 30.

³⁴ Geen nieuwe Koude Oorlog. De PSP over Afghanistan, Sacharov en de Olympische Spelen. Amsterdam, s.a. (1980), blz. 13.

³⁵ Naast verscheidene artikelen in Socialistisch Perspektief, jg. 1 (1978), nrs. 1 en 2, en in Bevrijding, jg. 22 (1978) en jg. 23 (1979), over dit onderwerp verscheen tevens een speciale brochure: A. de Roo e.a. Over Eurokommunisme. Amsterdam, 1979.

³⁶ A. de Roo e.a. Over Eurokommunisme, blz. 111.

³⁷ Zie noot 20, blz. 3.

³⁸ Bevrijding, jg. 24 (1980), nr. 2 (26 jan.), blz. 11. Teleurgesteld constateerde Erik Meijer dat een "meerderheid van het partijbestuur" een middenweg wil bewandelen "tussen Afgaans links en de USSR enerzijds en de hetze van de kapitalistische landen en de rechtse moslims anderzijds", en dat de PSP daarmee "voor het eerst... afstand (heeft) genomen van een socialistische revolutie". Zie Bevrijding, jg. 24 (1980), nr. 4 (26 febr.), blz. 13.

³⁹ Bevrijding, jg. 24 (1980), nr. 1 (19 jan.), blz. 2.

⁴⁰ Verkiezingsprogramma PSP 1986-1990. Amsterdam, s.a. (1986), blz. 2.

⁴¹ Verkiezingsprogramma PSP 1981-1985. Amsterdam, s.a. (1981), blz. 29. Dit programma werd bij de vervroegde Kamerverkiezingen van 1982 gehandhaafd.

⁴² op. cit., blz. 26.

⁴³ Zie noot 40, blz. 2; noot 41, blz. 7.

⁴⁴ Bevrijding, jg. 30 (1986), nr. 8 (okt.), blz. 12.

⁴⁵ Zie W. Bot, 'Enkele stellingen over socialistische planning', in: SVS-bulletin, nr. 121, getiteld "De Socialismediskussie – 1. Deelrapporten van de Kommissie Socialismediskussie", blz. 32-33 en J. Gravestein en C. Baerveldt, "De basis van het socialisme en van de PSP" in: op. cit. blz. 35. Zie ook het verslag van de rede van Van Gravestein op het PSP-congres van november 1987 in SVS/SEK-Bulletin, nr. 126, blz 7-8.

⁴⁶ S. Hall: "Heroriëntatie, waarheen?", in: SVS-bulletin, nr. 123, getiteld "De Socialismediskussie 2. Achtergrondartikelen", blz. 18-19.

DE ACHTERBAN VAN PARLEMENTARIËRS

Kiezers en partijleden

M.L. Zielonka-Goei en R. Hillebrand

Wanneer gesproken wordt over ‘de achterban’ van Tweede Kamerleden kan men denken aan hun kiezers, maar ook aan de leden van de partij waartoe zij behoren. Het geschreven staatsrecht laat echter aan duidelijkheid niets te wensen over waar het de vraag betreft wie in het parlement vertegenwoordigd behoren te worden. Artikel 50 van de grondwet bepaalt immers ‘De Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk’. Aan politieke partijen wordt in het constitutionele recht geen enkele rol toebedeeld.¹

Toch vervullen partijen in de politieke praktijk enkele zeer belangrijke functies in de relatie kamerlid-kiezer. Kiezers geven bij Tweede Kamer-verkiezingen hun stem aan een kandidaat van een partij, maar directe invloed hebben zij - wanneer zij niet tevens lid van een partij zijn - noch op het verkiezingsprogramma, noch op de personele invulling van de kandidatenlijst van de partij van hun keuze. Zij kunnen slechts een keuze maken uit het aanbod dat de diverse partijen hen voorleggen. Bovendien moeten kiezers er maar op vertrouwen dat de door hen gekozen volksvertegenwoordigers tijdens de parlementaire rit de gedane verkiezingsbeloften zullen nakomen. Pas bij volgende verkiezingen kunnen kiezers eventuele onvrede over het politieke optreden van hun partij door middel van een nieuwe stemkeuze tot uitdrukking brengen. De leden van een politieke partij kunnen daarentegen wel een directe rol spelen bij de ontwikkeling van de plannen voor toekomstig beleid die aan de kiezers worden voorgelegd. Zij kunnen participeren in de vaststelling van het verkiezingsprogramma van hun partij. Bovendien behoort ook de vaststelling van de kandidatenlijsten voor verkiezingen tot de interne aangelegenheden van politieke partijen. Gevoegd bij het feit dat, mede als gevolg van ons kiesstelsel de zetelverdeling in de Tweede Kamer na verkiezingen meestal niet ingrijpend verandert, leidt dit ertoe dat kamerleden voor hun (her)verkiezing vooral afhankelijk zijn van de beslissingen die binnen hun partij in de kandidaatstelling worden genomen. Tenslotte rekenen de meeste politieke partijen het tegenwoordig ook tot hun taak om tijdens de parlementaire periode het handelen van hun kamerleden te toetsen en hen waar nodig ter verantwoording te roepen.

Hoewel kamerleden vanuit democratisch en constitutioneel oogpunt hun kiezers dienen te vertegenwoordigen, zijn zij dus in de praktijk vooral gebonden aan en afhankelijk van hun partijachterban. Dit maakt de vraag interessant of

het ledenbestand en het kiezersaandeel van Nederlandse politieke partijen vergelijkbaar van samenstelling zijn en, zo dit niet het geval is, waarin zij van elkaar verschillen.² In een dergelijke vergelijking kan worden gelet op verschillen in sociale kenmerken, maar men kan ook denken aan verschillen in politieke opvattingen. In de literatuur komt men wel theorieën en hypothesen tegen op basis waarvan men bepaalde verschillen in sociale kenmerken en politieke opvattingen tussen de kiezers en leden van politieke partijen mag verwachten,³ maar tot nu toe werd hiernaar in Nederland geen systematisch empirisch onderzoek verricht.⁴

In het voorjaar van 1986 werd, in het kader van een door de stichting Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek gesubsidieerd onderzoek aan de Rijksuniversiteit te Leiden, een schriftelijke enquête gehouden onder een representatieve steekproef uit het ledenbestand van PvdA, CDA, VVD en D66. Ongeveer tegelijkertijd werd in het kader van het Nationaal Kiezersonderzoek 1986 een representatieve steekproef van het Nederlandse electoraat ondervraagd. Met de resultaten van beide onderzoeken is het mogelijk een vergelijking tussen de kiezers en de leden van PvdA, CDA, VVD en D66 te maken.⁵

In dit artikel beperken wij ons tot de kenmerken leeftijd geslacht, opleiding, beroep, sociale klasse, religie, regionale herkomst en links-rechts zelfplaat-sing.

leeftijd

De leeftijdsopbouw van de kiezersaanhang van de PvdA komt meer dan die van de andere partijen overeen met die van het gehele electoraat. Het CDA moet het duidelijk vooral hebben van de oudere kiezers: ruim 30% van de CDA-kiezers is ouder dan 60 jaar, slechts 18% is jonger dan 31. Onder VVD-kiezers zijn de leeftijdscategorieën van 31 - 40 en van 41 - 50 jaar in vergelijking met het totale electoraat wat oververtegenwoordigd, terwijl deze partij relatief weinig kiezers van boven de 60 aantrekt. Dit laatste geldt in nog sterkere mate voor D66: slechts ruim 9% van de kiezers van deze partij is ouder dan 60. D66 recruteert ruim 60% van haar aanhang onder de kiezers tot 40 jaar. Hiermee is D66 de partij met de jongste aanhang (de gemiddelde leeftijd van de D66-kiezer is 41) en het CDA die met de oudste (gemiddelde leeftijd: 48).

Tabel 1: leeftijd kiezers (%)

<u>Leeftijd</u>	PvdA	CDA	VVD	D66	electoraat
18-30	24.8	18.1	24.2	28.7	25.2
31-40	29.3	21.8	28.4	32.2	25.8
41-50	12.7	17.4	19.9	17.2	14.8
51-60	11.6	12.2	12.8	12.6	12.0
> 60	21.6	30.5	14.7	9.2	22.3
totaal	100.0	100.0	100.0	99.9	100.1
N	(440)	(403)	(211)	(87)	(1630)
gemiddelde	44	48	42	41	44

Hetzelfde beeld als bij de leeftijdsopbouw van de kiezersaanhang (het CDA met een relatief oude en D66 met een relatief jonge aanhang) vinden we terug bij de leeftijdssamenstelling van het ledenbestand van deze partijen. De verschillen tussen CDA en D66 zijn zeer groot: 47% van de leden van D66 is 40 jaar of jonger, onder CDA-leden is dit slechts 15%. Ruim 67% van de CDA-leden is 51 jaar of ouder. Het verschil tussen de gemiddelde leeftijd van CDA-leden (57) en van D66-leden (43) bedraagt maar liefst 14 jaar.

Tabel 2: leeftijd partijleden (%)

<u>Leeftijd</u>	PvdA	CDA	VVD	D66
18-30	5.9	3.3	9.0	15.7
31-40	34.1	11.4	14.7	31.7
41-50	14.9	18.1	21.7	26.7
51-60	15.8	27.3	20.4	16.5
> 60	29.2	39.9	34.1	9.4
totaal	99.9	100.0	99.9	100.0
N	(292)	(271)	(299)	(363)
gemiddelde	50	57	53	43

Zagen we eerder dat ook de VVD een relatief jonge kiezersaanhang had, voor wat betreft het ledenbestand blijkt deze partij na het CDA het 'oudste' te Zijn, met een gemiddelde leeftijd van 53 jaar. De PvdA heeft in vergelijking met de

VVD en D66 weinig leden in de leeftijdscategorie tot en met 30 jaar (nog geen 6%) waar relatief veel in de leeftijdsgroep van 31 - 40.

Verder valt op dat de kiezers gemiddeld jonger zijn dan de partijleden. Vooral de categorie leden tot en met 30 jaar is in alle partijen relatief klein, de leeftijdsgroepen 51 - 60 en ouder dan 60 jaar zijn in alle partijen oververtegenwoordigd vergeleken met hun aandeel in het kiezerskorps van de partij.

Tabel 3: aanvang partijlidmaatschap⁶ (%)

	PvdA	CDA	VVD	D66
Vóór 1946	3.5	12.8	1.7	nvt
1946-1955	15.7	22.4	9.6	nvt
1956-1965	7.6	13.6	8.5	nvt
1966-1975	26.3	17.2	30.7	22.1
1976-1980	20.8	18.8	24.9	48.1
1981-1986	26.0	15.2	24.6	29.8
totaal	99.9	100.0	100.0	100.0
N	(288)	(250)	(293)	(362)
gemiddelde	1970	1963	1973	1978

Uit tabel 3 blijkt dat bijna de helft van het ledenbestand van het CDA bestaat uit leden die al vóór 1966 lid waren van één van de partijen die later het CDA zouden vormen. Waar ruim 44% van de PvdA-leden en bijna 49% van de VVD-leden pas in de periode 1976 -1986 lid van zijn of haar partij is geworden, geldt dit voor slechts 34% van de CDA-leden. Ook als het gaat om de lengte van het partijlidmaatschap is het CDA duidelijk de meest ‘vergrijsde’ partij.

geslacht

In het electoraat zijn de vrouwen in de meerderheid: meer dan 53% van de kiesgerechtigden is van het vrouwelijk geslacht. Bestaan er verschillen tussen het stemgedrag van vrouwen en dat van mannen? Een veelgehoorde opvatting is, dat dit inderdaad het geval is: vrouwen zouden een grotere voorkeur voor christelijke partijen hebben dan mannen.⁷

Uit tabel 4 kunnen we aflezen dat vrouwen bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 inderdaad meer op het CDA stemden dan mannen: ruim 34% van alle vrouwelijke kiezers tegen 29% van de mannelijke kiezers stemde op deze

partij. Voor PvdA, D66 en VVD is het omgekeerde het geval: mannelijke kiezers stemden vaker op deze partijen dan vrouwelijke kiezers.

Tabel 4: geslacht en stemkeuze (%)

	Mannen	vrouwen	electoraat ⁸
PvdA	35.9	33.8	34.8
CDA	29.2	34.5	31.9
VVD	17.9	15.5	16.7
D66	8.3	5.5	6.9
Overig	8.7	10.7	9.7
Totaal	100.0	100.0	100.0
N	(613)	(650)	(1630)

Wat dit betekent voor de samenstelling van de kiezersaanhang van deze partij- en is te zien in tabel 5. De kiezersaanhang van de PvdA bestond precies voor 50% uit mannen en voor 50% uit vrouwen. Het CDA telde onder haar kiezers in 1986 meer vrouwen dan mannen, terwijl de VVD en D66 meer mannelijke dan vrouwelijke kiezers aantrokken.

Tabel 5: geslacht kiezers⁹ (%)

	PvdA	CDA	VVD	D66	electoraat
man	50.0	44.4	52.1	58.6	46.9
vrouw	50.0	55.6	47.9	41.4	53.1
totaal	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
N	(440)	(403)	(211)	(87)	(1630)

Tabel 6: geslacht partijleden¹⁰ (%)

	PvdA	CDA	VVD	D66
man	62.1	80.0	72.0	72.9
vrouw	37.9	20.0	28.0	27.1
totaal	100.0	100.0	100.0	100.0
N	(292)	(265)	(300)	(362)

Kijken we echter naar de samenstelling van het ledenbestand van deze vier partijen, dan treffen we een geheel ander beeld aan. In alle vier de partijen zijn de vrouwen sterk in de minderheid. De vrouwen zijn nog het best vertegenwoordigd binnen de PvdA, waar zij bijna 38% van het ledenbestand uitmaken. In VVD en D66 is respectievelijk 28 en 27% van alle leden van het vrouwelijk geslacht en binnen het CDA zijn er van iedere 10 partijleden slechts 2 vrouw. Het is duidelijk dat partijlidmaatschap nog voornamelijk een mannenaangelegenheid is. Bij de vergelijking van de samenstelling van de kiezersaanhang van de grote partijen met het ledenbestand van deze partijen valt op dat juist het CDA, mannenpartij bij uitstek, de partij is met de grootste aantrekkingskracht op vrouwelijke kiezers.

Het is bekend dat vrouwen in de Tweede Kamer ondervertegenwoordigd zijn: na de verkiezingen van 1986 was exact 20% van de leden van de Tweede Kamer van het vrouwelijk geslacht. De samenstelling van de Tweede Kamer blijkt in dit opzicht een meer getrouwe afspiegeling van het ledenbestand van de partijen te zijn dan van de kiezersaanhang.

opleiding

Voor wat betreft het opleidingsniveau van de kiezersaanhang van de grote partijen kan een onderscheid worden gemaakt tussen PvdA en CDA, met relatief meer lager opgeleide kiezers enerzijds en VVD en D66, met relatief meer hoger opgeleide kiezers, anderzijds. Ongeveer 50% van de kiezers van PvdA en CDA heeft niet meer dan lager (beroeps)onderwijs gevolgd. Ditzelfde geldt slechts voor ruim 13% van de VVD- en 20% van de D66-kiezers. Omgekeerd blijkt uit tabel 7 dat kiezers met een hogere beroeps- of universitaire opleiding slechts 10% van de CDA-kiezers uitmaken. De PvdA telt 18% hoog opgeleiden onder haar kiezers, de VVD 31% en D66 37%.

Tabel 7: opleiding kiezers (%)

	PvdA	CDA	VVD	D66	electoraat
LO	22.7	16.5	3.4	2.3	16.4
VGLO/LAVO/LBO	26.5	33.6	10.1	17.4	26.4
ULO/MULO/MAVO/					
3 jarige-HBS	13.3	16.8	22.2	16.3	16.1
MBO	9.4	14.8	15.0	15.1	12.2
VHMO	10.3	8.0	17.9	11.6	10.3
HBO/UNIV	17.8	10.3	31.4	37.2	18.6
totaal	100.0	100.0	100.0	99.9	100.0
N	(437)	(399)	(207)	(86)	(1630)

Hetzelfde patroon doet zich voor onder de leden van de grote partijen: CDA en PvdA hebben meer leden met een relatief lage opleiding en minder met een relatief hoge opleiding dan VVD en D66.

Voor alle partijen geldt dat de partijleden gemiddeld hoger opgeleid zijn dan de kiezers, met andere woorden: de hoger opgeleiden zijn binnen de partijen oververtegenwoordigd, zij worden vaker lid van een partij dan lager opgeleiden. Vooral D66 heeft een bijzonder hoog percentage hoog opgeleide leden. Bijna driekwart van de D66-leden heeft hoger beroeps- of universitair onderwijs genoten.

Tabel 8: opleiding partijleden (%)

	PvdA	CDA	VVD	D66
LO	12.5	14.6	2.0	0.6
VGLO/LAVO/LBO	13.8	13.4	3.0	1.1
ULO/MULO/MAVO/				
3 jarige-HBS	13.5	12.6	14.1	5.8
MBO	14.0	22.2	13.1	8.0
VHMO	5.7	5.4	16.8	11.6
HBO/UNIV	40.5	31.8	51.0	73.0
totaal	100.0	100.0	100.0	99.9
N	(289)	(261)	(298)	(363)

beroep

Zowel in het kiezersonderzoek als in het onderzoek onder partijleden werd gevraagd naar het beroep van de respondenten. De vraagstelling in beide onderzoeken was echter niet identiek, waardoor de gegevens niet volledig vergelijkbaar zijn. Zo werden partijleden die in het onderwijs werkzaam zijn in een aparte categorie geplaatst terwijl in het Nationaal Kiezersonderzoek kiezers werkzaam in het onderwijs in andere categorieën werden ondergebracht.

Tabel 9: beroep kiezers (%)

	PvdA	CDA	VVD	D66 electoraat	
Werkzaam in overheidsdienst	15.8	11.6	10.0	24.1	13.5
In loondienst in het bedrijfsleven werkzaam	25.6	24.4	29.7	25.3	26.8
Elders in loondienst werkzaam	1.4	1.3	1.0	4.6	1.7
Zelfstandig werkzaam	3.2	6.5	15.3	6.9	6.5
Werkloos	5.0	1.5	1.4	2.3	3.5
Arbeidsongeschikt	4.8	2.3	0.0	1.1	2.8
Met pensioen/AOW	13.7	17.6	9.1	6.9	12.4
Huisvrouw/man	18.3	24.7	23.0	17.2	21.8
Studerend	3.4	1.5	6.2	8.0	3.6
Overig	8.2	8.3	4.3	3.4	7.1
totaal	99.6	100.1	100.0	99.7	99.7
N	(437)	(397)	(209)	(87)	(1611)

In vergelijking met CDA en VVD is een veel groter deel van zowel het kiezerskorps als de ledenachterban van D66 werkzaam in overheidsdienst. Ook de PvdA telt naar verhouding meer overheidsdienaren onder zowel kiezers als leden dan het CDA en de VVD. PvdA en D66 zijn tevens de partijen met een groot contingent in het onderwijs werkende leden. De VVD is de partij met relatief veel kiezers en leden die werkzaam zijn in het bedrijfsleven. In de PvdA

en het CDA zijn personen werkzaam in het bedrijfsleven ondervertegenwoordigd onder de partijleden.

Tabel 10: beroep leden (%)

	PvdA	CDA	VVD	D66
Werkzaam in overheidsdienst	12.7	10.7	6.4	19.9
Werkzaam in het onderwijs	13.2	5.7	3.4	12.2
In loondienst in het bedrijfsleven werkzaam	12.5	16.5	25.1	20.4
Elders in loondienst werkzaam	10.8	6.1	6.4	13.2
Zelfstandig werkzaam	3.4	18.4	15.9	7.7
Werkloos	3.9	0.8	0.3	3.3
Arbeidsongeschikt	6.1	2.7	1.7	2.2
Met pensioen/AOW	20.0	25.3	24.7	6.4
Huisvrouw/man	15.2	10.7	13.2	9.4
Studerend	2.1	1.1	2.7	5.2
totaal	99.9	100.0	99.8	99.9
N	(291)	(261)	(295)	(362)

Van de VVD kiezers is ruim 15% zelfstandig werkzaam. Dit percentage ligt boven dat van de andere partijen. Bij de partijleden is echter het CDA de partij met het grootste percentage zelfstandigen. Tegenover 6.5% zelfstandig werkzame kiezers heeft deze partij ruim 18% zelfstandig werkzame partijleden. waarvan blijkens nadere analyse het merendeel werkzaam is in de agrarische sector. Onder de leden van PvdA, CDA en VVD zijn vooral ook de gepensioneerden sterk oververtegenwoordigd. Van de leden van CDA en VVD is ongeveer een vierde deel gepensioneerd terwijl van de kiezers van deze partijen slechts respectievelijk 18 en 9% tot deze categorie behoorde. Van de leden van de PvdA is 20% gepensioneerd tegen 14% van de kiezers. D66 heeft relatief weinig gepensioneerde leden en kiezers.

Ondervertegenwoordigd onder de leden van alle partijen zijn de huisvrouwen en -mannen. Mensen die betaalde arbeid verrichten worden vaker lid van een politieke partij dan diegenen die het huishouden verzorgen. In de PvdA is de ondervertegenwoordiging van huisvrouwen en -mannen echter minder sterk dan bij CDA, VVD en D66. De PvdA heeft naar verhouding ook meer werkloze en arbeidsongeschikte kiezers en leden dan de drie andere partijen.

sociale klasse

In het Nationaal Kiezersonderzoek en in het onderzoek onder partijleden werd gevraagd tot welke sociale klasse men zichzelf rekende. Sociale klasse hangt sterk samen met opleiding. Het is daarom niet verrassend dat we hier een beeld aantreffen dat doet denken aan hetgeen we eerder met betrekking tot opleiding vonden. Afgezien van het feit dat een vrij hoog percentage kiezers van iedere partij zichzelf tot de ‘gewone middenklasse’ rekent. Treffen we vooral bij de PvdA en in mindere mate ook bij het CDA kiezers aan die zichzelf tot de arbeidersklasse rekenen. Terwijl veel VVD- en D66-kiezers zichzelf tot de hogere middenklasse rekenen. VVD en PvdA vormen in dit opzicht elkaars tegenpolen.

Tabel: 11 sociale klasse kiezers (%)

	PvdA	CDA	VVD	D66 electoraat	
hogere klasse	0.5	2.8	6.9	2.4	2.1
hogere middenkl.	9.3	12.1	34.3	26.5	14.6
gewone middenkl.	38.5	52.8	47.5	45.8	45.4
hogere arbeiderskl.	15.2	9.5	7.4	8.4	11.3
gewone arbeiderskl.	36.6	22.7	3.9	16.9	26.6
totaal	100.1	99.9	100.0	100.0	100.0
N	(421)	(388)	(204)	(83)	(1630)

Ook voor wat betreft de sociale klasse waartoe de partijleden zichzelf rekenen, vormen de PvdA en de VVD elkaars tegenpolen: ruim 59% van de VVD-leden rekent zichzelf tot de hogere (midden)klasse en slechts 3% deelt zichzelf in de arbeidersklasse. Terwijl van de PvdA-leden 21% zichzelf tot de hogere (midden)klasse rekent en 40% zichzelf beschouwt als lid van de arbeidersklasse. Het CDA-ledenbestand kent een opmerkelijk grote categorie ‘gewone middenklasse’. Bijna 85% van de CDA-leden, 85% van de VVD-leden en bijna 86% van de D66-leden rekent zichzelf tot de (hogere of gewone) middenklasse. Onder PvdA-leden geldt dit slechts voor 58%.

Tabel: 12- sociale klasse partijleden (%)

	PvdA	CDA	VVD	D66
hogere klasse	1.5	4.1	12.1	9.8
hogere middenkl.	19.7	24.9	47.3	45.1
gewone middenkl.	38.5	59.8	47.7	40.5
hogere arbeiderskl.	8.9	4.1	1.1	2.1
gewone arbeiderskl.	31.3	7.1	1.8	2.5
totaal	99.9	100.0	100.0	100.0
N	(256)	(241)	(273)	(326)

Vergeleken met de kiezers delen partijleden zich in het algemeen in hogere sociale klassen in. Zagen we eerder al dat hoger opgeleiden binnen de partijen ten opzichte van de kiezers van deze partijen zijn oververtegenwoordigd. hetzelfde blijkt het geval te zijn met vertegenwoordigers van de hogere sociale klassen.

religie

De religieuze achtergrond van het kiezerskorps van de vier partijen in 1986. zoals weergegeven in tabel 13. laat voor een belangrijk deel een vertrouwd beeld zien. Al zijn er wel enkele wijzigingen ten opzichte van voorgaande verkiezingsjaren. Zo trok het CDA. Evenals bij eerdere verkiezingen ook in 1986 voornamelijk kiezers die zich wel tot een bepaalde godsdienst rekenden. Maar in vergelijking tot andere verkiezingsjaren wist deze partij in 1986 toch ook relatief veel niet-religieuze kiezers aan zich te binden.¹¹ De PvdA en D66 waren in 1986 voor respectievelijk 60 en 59% van hun verkiezingsresultaat aangewezen op niet-religieuze kiezers. Voor de VVD lag dit percentage aanzienlijk lager. De VVD haalde in vergelijking met PvdA en D66 een veel groter deel van haar stemmen onder kiezers van Rooms-Katholieke huize.

Tabel 13: religie kiezers (%)

	PvdA	CDA	VVD	D66	electoraat
Rooms-Katholiek	22.2	50.7	28.4	23.3	31.1
Nederlands Hervormd	11.5	20.1	13.3	14.9	14.5
Gereformeerd	1.8	10.7	2.4	3.4	5.9
Overig	4.4	2.5	4.7	0.0	4.2
Geen godsdienst	60.1	15.9	51.2	58.6	44.4
totaal	100.0	99.9	100.0	99.9	100.1
N	(436)	(402)	(211)	(87)	(1632)

Als wij naar de religieuze achtergrond van de partijleden kijken dan valt op dat het percentage leden dat zich niet tot een bepaalde godsdienst rekent bij de PvdA bijna 70% is. Ten opzichte van de kiezers-achterban zijn de niet-godsdiensstigen in deze partij dus oververtegenwoordigd. Dit geldt ook voor de Nederlands Hervormden. Van de PvdA-kiezers is 11.5% Nederlands Hervormd. Van de leden 17%.¹² De katholieken zijn daarentegen onder de leden van de PvdA sterk ondervertegenwoordigd: van de PvdA kiezers is 22% katholiek. Van de leden slechts 9%. De sterke groei van de PvdA onder katholieke kiezers vond in het begin van de jaren '70 plaats.¹³ Het duurde echter tot het begin van de jaren '80 dat katholieken ook lid werden van de PvdA. Van de huidige PvdA-leden die vóór 1980 lid werden was minder dan 5% katholiek. Van de leden die daarna tot de partij toetraden ruim 20%. Verwacht mag worden dat de ondervertegenwoordiging van katholieken onder de leden van de PvdA in de toekomst langzaam verder zal afnemen.

Tabel 14: religie leden (%)

	PvdA	CDA	VVD	D66
Rooms-Katholiek	8.9	50.8	19.7	16.5
Nederlands Hervormd	17.2	15.4	25.3	15.0
Gereformeerd	0.5	32.3	1.4	2.9
Overig	4.1	0.4	9.7	6.2
Geen godsdienst	69.2	1.1	43.9	59.3
totaal	99.9	100.0	100.0	99.9
N	(269)	(266)	(289)	(339)

Ook onder VVD- en D66-leden zijn de katholieken ondervertegenwoordigd in vergelijking met de kiezersachterban. Al zijn de verschillen minder groot. Onder de VVD-leden zijn de Nederlands Hervormden zeer sterk oververtegenwoordigd. Van de VVD-kiezers rekent 13% zich tot dit geloof, van de leden 25%. Het percentage niet-godsdienstige kiezers is bij de VVD groter dan het percentage leden dat zich niet tot een godsdienst rekent.

In vergelijking met de kiezers zijn de katholieken onder de CDA-leden evenredig vertegenwoordigd. Ongeveer de helft van zowel het CDA-kiezerskorps als het CDA-ledenbestand is katholiek. De hervormden zijn ondervertegenwoordigd en de gereformeerden zeer sterk oververtegenwoordigd. Van de kiezers van het CDA is slechts 11% Gereformeerd, terwijl bijna één op de drie CDA-leden het gereformeerde geloof aanhangt. De organisatiegraad van deze groep kiezers is binnen het CDA duidelijk hoger dan de organisatiegraad van de andere groepen. De winst die het CDA in 1986 onder de niet-religieuze kiezers kon boeken heeft zich (nog?) niet vertaald in het ledenbestand; van de CDA-leden rekent slechts 1% zich niet tot een bepaald geloof.

Naast de geloofsrichting is het ook interessant om in de vergelijking tussen kiezers en leden te kijken naar de mate van kerkelijkheid. In beide onderzoeken werd aan godsdienstige kiezers gevraagd hoe vaak men godsdienstige bijeenkomsten of kerkdiensten bezoekt. De tabellen 15 en 16 laten zien dat partijleden van de PvdA gemiddeld nog minder vaak naar een godsdienstige bijeenkomst gaan dan de kiezers. Dit bevestigt eens te meer de conclusie uit eerder onderzoek dat gedeconfessionaliseerden (personen die zich wel tot een kerkgenootschap rekenen maar die hun steun geven aan een niet-confessionele partij) eerder hun toevlucht hebben gezocht bij de VVD dan bij de PvdA.¹⁴

Tabel 15: frequentie kerkbezoek kiezers (%)

	PvdA	CDA	VVD	D66	elect.
godsdienstige kiezers:					
elke week of vaker	7.9	37.2	5.7	4.6	18.5
min. eens per maand	6.0	18.2	9.5	8.0	9.7
enkele keren per jaar	9.0	17.0	18.1	14.9	13.3
(vrijwel) nooit	17.0	11.7	15.5	13.8	14.1
niet godsd. kiezers:	60.1	15.9	51.2	58.6	44.4
totaal	100.0	100.0	100.0	99.9	100.0
N	(433)	(401)	(210)	(87)	(1616)

De ‘doorbraak-gedachte’ heeft voor de PvdA slechts beperkt resultaat gehad. Deze partij heeft in vergelijking met de drie andere partijen zowel meer kiezers als leden die zich niet tot een bepaalde godsdienst rekenen.

Tabel 16: frequentie kerkbezoek leden (%)

	PvdA	CDA	VVD	D66
godsdienstige leden:				
elke week of vaker	3.6	77.8	5.5	4.3
min. eens per maand	6.0	14.3	10.7	9.3
enkele keren per jaar	9.8	4.5	19.6	15.4
(vrijwel) nooit	12.9	2.3	20.4	11.7
niet godsd. leden:	69.2	1.1	43.9	59.3
totaal	100.0	100.0	100.1	100.0
N	(278)	(266)	(291)	(345)

Zeer opmerkelijk zijn de cijfers voor het CDA. Wij zagen reeds dat het overgrote deel van zowel de kiezers als de leden van deze partij zich tot een bepaalde godsdienst rekent. Er zijn echter grote verschillen in de mate van kerkgang tussen de kiezers en de leden. Van de CDA kiezers gaat 37% minstens eenmaal per week naar de kerk terwijl nog eens 18% minstens eens per maand de kerk bezoekt. Ruim de helft van de CDA kiezers woont dus vrij regelmatig een kerkdienst bij. Daartegenover staat een groep van 45% van de CDA kiezers die slechts een enkele keer of zelfs nooit de kerk bezoekt. Van de leden van het CDA bezoekt niet minder dan 78% minimaal eenmaal per week de kerk, terwijl nog eens 14% minstens eens per maand een kerkdienst bijwoont. Van de CDA-leden mag derhalve 92% gerekend worden tot de ‘trouwe’ kerkbezoekers. Slechts 3% van de leden van het CDA gaat nooit of vrijwel nooit naar de kerk.

regionale herkomst

Bij de vergelijking van de religie van kiezers en partijleden zagen wij dat de katholieken waren ondervertegenwoordigd onder de leden van PvdA, VVD en D66. Als gevolg van de spreiding van de verschillende geloofsgroepen over het land vinden wij een enigszins vergelijkbaar beeld als wij kijken naar de regionale herkomst van kiezers en leden.

Tabel 17: regionale herkomst kiezers (%)

	PvdA	CDA	VVD	D66	elect.
Noorden	13.9	11.4	13.7	9.2	12.0
Oosten	18.2	20.8	19.0	17.2	19.1
Westen	46.4	38.5	50.7	54.0	46.9
Zuiden	21.6	29.3	16.6	19.5	22.0
totaal	100.1	100.0	100.1	99.9	100.0
N	(440)	(403)	(211)	(87)	(1630)

In de tabellen 17 en 18 zijn de twaalf provincies onderverdeeld in vier groepen: het 'Noorden' (Groningen, Friesland en Drenthe), het 'Oosten' (Overijssel, Gelderland en Flevoland), het 'Westen' (Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland) en het 'Zuiden' (Brabant en Limburg). In vergelijking met de kiezers is het zuiden sterk ondervertegenwoordigd onder de leden van PvdA en D66. Ook het CDA heeft naar verhouding meer zuidelijke kiezers dan leden. PvdA, CDA en D66 hebben relatief veel leden in het noorden en oosten van het land. Het CDA heeft in het westen in verhouding iets minder leden dan kiezers. De VVD leden tenslotte zijn voor wat betreft regionale herkomst zeer representatief voor de kiezersachterban.

Tabel 18: regionale herkomst leden (%)

	PvdA	CDA	VVD	D66
Noorden	19.3	13.7	15.2	11.4
Oosten	22.7	26.0	18.2	23.3
Westen	45.8	34.7	50.5	53.7
Zuide	12.2	25.6	16.2	11.6
totaal	100.0	100.0	100.1	100.1
N	(295)	(277)	(303)	(361)

links-rechts-zelfplaatsing

Aan kiezers en aan partijleden werd gevraagd zichzelf, met betrekking tot hun politieke opvattingen, te plaatsen op een schaal van 1 tot 10. waarbij 1 stond voor “links” en 10 voor “rechts”.

Van de kiezers van de PvdA plaatst ruim 86% zichzelf op de linkerhelft van de schaal (posities 1 tot en met 5), van de kiezers van D66 doet dit 71%. De kiezers van CDA en VVD plaatsen zichzelf in overgrote meerderheid op de rechterhelft, dit geldt voor 81% van de CDA-kiezers en ruim 90% van de VVD-kiezers. Zowel bij D66-kiezers als bij CDA- en VVD-kiezers zien we een neiging om zichzelf niet ver van het ‘centrum’ te plaatsen: de posities 1 en 2 respectievelijk 9 en 10 worden veel minder gebruikt dan de meer gematigde plaatsen 3, 4 en 5 respectievelijk 6, 7 en 8. Overigens is het opmerkelijk dat meer CDA-kiezers dan VVD-kiezers zichzelf op de posities 9 en 10 plaatsen. Bij de PvdA-aanhang is de neiging tot het kiezen van een wat gematigde positie veel minder sterk aanwezig: ruim 28% plaatst zichzelf op de posities 1 of 2. Kijken we naar de gemiddelde plaatsing, dan zien we de voorspelbare volgorde (van links naar rechts) PvdA-D66-CDA-VVD, waarbij het verschil tussen de gemiddelde plaatsen van de PvdA- en de D66-kiezers veel groter is dan dat tussen het CDA-en het VVD-gemiddelde.

Tabel 19: zelfplaatsing kiezers (%)

	PvdA	CDA	VVD	D66	electoraat
1 (links)	13.6	.8	.5	----	5.6
2	14.8	----	----	2.3	6.7
3	27.7	2.3	0.5	14.0	13.1
4	17.5	3.3	1.9	23.3	9.8
5	12.9	12.3	6.7	31.4	12.6
6	8.3	17.9	18.3	22.1	14.6
7	2.2	22.1	29.8	3.5	13.4
8	2.2	23.1	32.2	2.3	14.5
9	.7	8.7	4.8	1.2	4.6
10 (rechts)	.2	9.5	5.3	----	5.2
totaal	100.1	100.0	100.0	100.1	100.1
N	(412)	(390)	(208)	(86)	(1630)
Gemiddelde	3.52	7.03	7.15	4.83	5.51

Tabel 20: zelfplaatsing partijleden (%)

	PvdA	CDA	VVD	D66
1 (links)	23.6	.4	.7	1.7
2	17.0	.4	.3	4.6
3	30.6	5.6	2.4	19.8
4	20.1	10.0	2.1	36.7
5	4.9	14.7	8.6	21.2
6	.9	11.6	13.1	11.7
7	1.3	17.1	24.5	3.7
8	.2	18.3	29.3	.6
9	----	7.2	7.2	----
10 (rechts)	1.3	14.7	11.7	----
totaal	99.9	100.0	99.9	100.0
N	(281)	(251)	(290)	(349)
Gemiddelde	2.84	6.79	7.27	4.24

Voor alle partijen geldt, dat het percentage partijleden dat zichzelf op de linkerhelft van de schaal plaatst hoger is dan het percentage kiezers dat dit doet. Plaatste 86% van de PvdA-kiezers zichzelf op de posities 1 tot en met 5. bij de leden is dit percentage 96%. Dat 84% van de leden van D66 een positie op de linkerhelft van de schaal kiest is minder verrassend dat het feit dat ditzelfde geldt voor 14% van de VVD-leden en 31% van de leden van het CDA. Verder valt het in vergelijking met de zelfindeling van de kiezers op, dat de partijleden meer geneigd zijn zichzelf op de meer extremere posities 1 en 2 resp. 9 en 10 te plaatsen. De gemiddelde plaatsing van de leden van PvdA, CDA en D66 is linkser dan de gemiddelde plaatsing van de kiezers van deze partijen, de leden van de VVD plaatsen zichzelf gemiddeld vrijwel op dezelfde positie als de kiezers van deze partij doen.

kiezers en partijleden, een profiel

De PvdA-kiezers verschillen in leeftijd niet van het gehele electoraat. Zij zijn wat lager opgeleid en werken wat vaker in overheidsdienst dan de kiezers van andere partijen. De meeste PvdA-kiezers rekenen zich tot de arbeidersklasse, slechts weinigen rekenen zich tot de hogere klasse. Zij behoren in 60% van de gevallen niet tot een bepaalde godsdienst. De helft van de PvdA-kiezers is vrouw. De PvdA-leden zijn gemiddeld 6 jaar ouder dan de PvdA-kiezers. Ruim 62% van de PvdA-leden is van het mannelijk geslacht, hetgeen een hoog percentage is ten opzichte van PvdA-kiezers, maar laag vergeleken met de le

den van andere partijen. De PvdA-leden zijn, ten opzichte van de VVD-leden en de D66-leden, wat lager opgeleid. In vergelijking met de PvdA- kiezers zijn de leden echter hoger opgeleid: in ruim 40% van de gevallen hebben zij een hogere beroeps- of universitaire opleiding. Zij werken vaak bij de overheid en, ook in vergelijking met de PvdA-kiezers, minder vaak in het bedrijfsleven. In vergelijking met de PvdA- kiezers is een groot deel van de leden gepensioneerd, en in vergelijking met de leden van andere partijen zijn zij wat vaker werkloos of arbeidsongeschikt. De PvdA-leden behoren gemiddeld tot een hogere sociale klasse dan de PvdA-kiezers. Zij rekenen zich nog minder dan de kiezers tot een bepaald geloof en bezoeken ook minder vaak de kerk. Voor zover PvdA-leden zich wel tot een bepaald geloof rekenen zijn in 56% van de gevallen Nederlands Hervormd en slechts in 29% van de gevallen Rooms-Katholiek. PvdA-leden wonen in verhouding tot de PvdA-kiezers minder in het zuiden en meer in het noorden en oosten van het land en zij plaatsen zich tenslotte op een links-rechtsschaal gemiddeld links van de PvdA-kiezers.

Het CDA heeft veel oudere kiezers: 30% van hen is ouder dan 60 jaar. CDA-kiezers zijn in vergelijking met de kiezers van andere partijen het laagst opgeleid. Zij rekenen zich veelal tot de gewone middenklasse en 84% van hen behoort tot een bepaald geloof. Bijna 45% van alle CDA- kiezers komt echter slechts enkele malen per jaar of nooit in de kerk. Bijna 56% van de CDA-kiezers is vrouw.

Van de CDA-leden is 80% van het mannelijk geslacht. Zij zijn gemiddeld 9 jaar ouder dan de CDA-kiezers: ruim tweederde van hen is boven de 50. Hun opleiding is wat hoger dan de opleiding van de CDA-kiezers. Naar in vergelijking met de leden van PvdA, VVD en D66 zijn zij lager opgeleid (32% heeft een hogere beroeps- of universitaire opleiding). Zij werken vergeleken met de VVD-leden, de D66-leden en de CDA-kiezers minder in loondienst in het bedrijfsleven, maar zijn wel zeer vaak (in ruim 18% van de gevallen) zelfstandig werkzaam. Ruim een kwart van hen is gepensioneerd en 85% rekt zich tot de (hogere of gewone) middenklasse. In 99% van de gevallen behoren zij tot een bepaalde godsdienst, en in vergelijking met de CDA-kiezers zijn de Nederlands Hervormden onder de CDA-leden ondervertegenwoordigd en de gereformeerden sterk oververtegenwoordigd. Ruim 92% van de CDA- leden woont minstens eens per maand een kerkdienst bij (78% bezoekt elke week de kerk). Zij wonen wat minder dan de CDA-kiezers in het westen en zuiden en wat meer in het noorden en oosten van het land. Ook de CDA-leden plaatsen zich op de links-rechtsschaal gemiddeld links van de kiezers van hun partij.

De VVD-kiezers zijn in vergelijking met de PvdA-kiezers en de CDA- kiezers wat jonger en hoger opgeleid. Zij zijn gemiddeld 42 jaar oud en naar verhouding veel in het bedrijfsleven en veel zelfstandig werkzaam. Zij rekenen zich veelal tot de (hogere en gewone) middenklasse. In 51% van de gevallen reke

nen zij zichzelf niet tot een godsdienst. Ruim 52% van de VVD-kiezers is man.

De VVD-leden zijn gemiddeld 11 jaar ouder dan de VVD-kiezers. In ongeveer 70% van de gevallen zijn zij van het mannelijk geslacht. Zij zijn hoog opgeleid (51% heeft een hogere beroeps- of universitaire opleiding), zijn in veel gevallen werkzaam in het bedrijfsleven en zijn ten opzichte van de VVD-kiezers vaak gepensioneerd en minder vaak huisvrouw of -man. De VVD-leden rekenen zich in 59% van de gevallen tot de hogere klasse of de hogere middenklasse. Zij rekenen zich minder dan de VVD-kiezers niet tot een religie en zijn veel vaker Nederlands Hervormd en minder vaak katholiek dan de VVD-kiezers. Zij plaatsen zich gemiddeld ongeveer op dezelfde plaats van de links-rechtsschaal, al kiezen zij wat meer voor de uiteinden van de schaal.

De D66-kiezers zijn in vergelijking met de andere kiezers het jongst. In maar 9% van de gevallen zijn zij ouder dan 60 jaar. Zij zijn hoger opgeleid dan de kiezers van de drie grote partijen. Zij werken naar verhouding vaak bij de overheid en rekenen zich in 72% van de gevallen tot de (hogere of gewone) middenklasse. In 25% van de gevallen rekenen zij zich tot de (gewone of hogere) arbeidersklasse. Bijna 59% van hen rekent zich niet tot een religie. Ruim 58% van de D66-kiezers is man.

D66-leden zijn gemiddeld veel jonger dan de leden van PvdA, CDA en VVD, maar iets ouder dan de D66-kiezers. In 73% van de gevallen is het D66-lid van het mannelijk geslacht. De opleiding van D66-leden is zeer hoog: niet minder dan 73% heeft een hogere beroeps- of universitaire opleiding. Hiermee zijn zij veel hoger opgeleid dan de leden van VVD, PvdA en vooral CDA. Zij werken net als de D66-kiezers, veel bij de overheid, en zijn in vergelijking met die kiezers veel minder vaak huisvrouw of -man. In 86% van de gevallen rekenen zij zich tot de (hogere of gewone) middenklasse. Zij verschillen niet zoveel van de D66-kiezers waar het de religie betreft, al is een iets kleiner deel Rooms-Katholiek. Zij wonen in vergelijking met de D66-kiezers minder in het zuiden en meer in het noorden en oosten van het land. In vergelijking met deze kiezers plaatsen zij zich tenslotte gemiddeld linkser op de links-rechtsschaal.

Er blijken grote verschillen te bestaan tussen de kiezersaanhang en het ledenbestand van de vier grootste Nederlandse politieke partijen. Aanzienlijke verschillen doen zich bij alle vier de partijen voor met betrekking tot de kenmerken leeftijd, geslacht, opleiding en sociale klasse. Daarnaast blijken CDA-leden veel trouwere kerkbezoekers te zijn dan CDA-kiezers. De leden van PvdA, CDA en D66, tenslotte, plaatsen zichzelf gemiddeld linkser dan de kiezers van deze partijen doen.

noten

¹ D.J. Elzinga. De Politieke Partij in het Constitutionele Recht. diss. Utrecht, Nijmegen: Ars Aequi Libri. 1982.

² Dat deze beide ‘achterbannen’ qua omvang in elk geval zeer van elkaar verschillen, blijkt uit de volgende cijfers: bij de Tweede Kamer-verkiezingen van 1986 werden op de PvdA 3.051.678 stemmen uitgebracht, op het CDA 3.172.918 en op de VVD 1.596.991. De ledenaantallen van deze partijen waren per 1 januari 1986 (of daaromtrent): PvdA 100.979. CDA 127.849 en VVD 86.821. Wanneer deze ledentallen gebruikt worden om de verhouding leden/kiezers te berekenen betekent dit dat er tegenover elk PvdA-lid 30 PvdA-kiezers staan, tegenover elk CDA-lid 25 CDA-kiezers en tegenover elk VVD-lid 18 VVD-kiezers. (Bron ledenaantallen: Jaarboek DNPP 1986, Groningen. 1987. p. 21).

³ Zie bijvoorbeeld: J.D. May, Opinion structure of political parties: The special law of curvilinear disparity, In: Political Studies Vol. XXI, No. 2 (p.135-151), 1973.

⁴ Wel werd in 1978 en 1979 een enquête uitgevoerd onder het middenkader (congresafgevaardigden) van PvdA, CDA, VVD en D66. Zie: I. Lipschits, L.P. Middel en W.H. van Schuur. “Het middenkader van de Partij van de Arbeid. Een voorlopig verslag van het onderzoek naar de afgevaardigden op het Raads- en Statencongres 1978”, in: Jaarboek DNPP 1978, Groningen, 1979, pp. 95-123; I. Lipschits, L.P. Middel en W.H. van Schuur. “Het middenkader van de VVD. Een voorlopig verslag van het onderzoek naar de afgevaardigden op de Algemene Vergadering van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie op vrijdag 10 en zaterdag 11 maart 1978 te Utrecht”, in: Jaarboek DNPP 1979, Groningen, 1980, pp. 58-80; I. Lipschits, L.P. Middel en W.H. van Schuur, “Het middenkader van D’66. Een voorlopig verslag van het onderzoek naar de stemgerechtigde leden op de Algemene Ledenvergadering van de Politieke Partij Democraten ‘66 op 22 april 1978 te Zwolle”. in: Jaarboek DNPP 1979, Groningen, 1980, pp. 81-102; I. Lipschits, L.P. Middel en W.H. van Schuur, “Het middenkader van het CDA. Een voorlopig verslag van het onderzoek naar de leden van het congres van het Christen Democratisch Appèl op 20 januari 1979 te Den Haag, in: Jaarboek DNPP 1980, Groningen, 1981, pp. 39-60; L.P. Middel en W.H. van Schuur, “Dutch party delegates: Background Characteristics, Attitudes towards the European Community and towards Dutch Politics. of Delegates from CDA, D’66, PvdA and VVD”, in: Jaarboek DNPP 1980, Groningen, 1981, pp. 61-86. Verder werd in Nederland uitgebreid onderzoek gedaan naar de sociale achtergronden van kamerleden (zie

bijvoorbeeld J.Th.J. van den Berg, De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970, Weesp. Van Holkema & Warendorf. 1983) en naar de verschillen tussen de politieke opvattingen van kiezers en kamerleden (zie bijvoorbeeld J.J.A. Thomassen, Kiezers en gekozenen in een representatieve democratie, Alphen aan den Rijn, Samsom. 1976).

⁵ Omdat de gegevens uit steekproefonderzoek afkomstig zijn, bestaat de mogelijkheid dat de uitkomsten in sommige gevallen licht afwijken van de werkelijke statistieken van de onderzochte populatie. De gegevens dienen daarom met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd te worden.

⁶ Het betreft hier de aanvang van het lidmaatschap van de bestaande partijen of van de directe voorgangers daarvan.

⁷ Hiernaar werd onderzoek verricht door: R.B. Andeweg. 'Factoren die het stemgedrag mede bepalen'. in: G.A. Irwin, J. Verhoef en C.J. Wiebrens red., De Nederlandse Kiezer '77, Voorschoten, 1977, p. 158 en: M.J. Koopman en M.H. Leijenaar, "Het vergeten electoraat", Acta Politica, 1983, p. 248.

⁸ In de steekproef van het Nationaal Kiezersonderzoek 1986 heeft de PvdA een grotere aanhang dan het CDA, terwijl bij de verkiezingen het CDA de grootste partij werd. Op de in dit artikel bekeken verbanden tussen bepaalde kenmerken en het stemgedrag is deze ondervertegenwoordiging echter niet van invloed.

⁹ Wellicht ten overvloede zij nogmaals verwezen naar hetgeen in noot 5 wordt opgemerkt over de noodzaak deze gegevens voorzichtig te interpreteren.

¹⁰ Deze steekproefgegevens kunnen in bepaalde gevallen licht afwijken van de werkelijke percentages mannelijke en vrouwelijke partijleden. Wat betreft de VVD is bekend dat in 1986 32.5% van de op het partijsecretariaat geregistreerde leden van het vrouwelijk geslacht was (Jaarverslag VVD 1986, p. 28).

¹¹ Zie: G.A. Irwin, C. van der Eijk, J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller, Verzuiling. Issues, kandidaten en ideologie in de verkiezingen van 1986, in: Acta Politica, jaargang XXII, 1987, pp. 129-179.

¹² In 1982 was nog 16 procent van de kiezers van de PvdA Nederlands Hervormd. Bron: Nationaal Kiezersonderzoek 1982.

¹³ Zie voor de godsdienstige achtergrond van PvdA-kiezers door de jaren heen:

Rudy B. Andeweg en Ron Hillebrand. De kiezers en de PvdA. Veranderingen en mogelijkheden in het licht van een oud verkiezingsonderzoek, In: J. Bank e.a. (red) Het zesde jaarboek voor het democratisch socialisme, Amsterdam: De Arbeiderspers, 1985, pp.14-39.

¹⁴ Zie onder andere: Rudy B. Andeweg en Ron Hillebrand, op.cit.

HET VERGELIJKEN VAN POLITIEKE PARTIJEN ALS ORGANISATIES

R.A. Koole

Naar aanleiding van: Kris Deschouwer, Politieke Partijen als organisaties: toepassing van een organisatietheoretisch referentiekader voor een internationaal-vergelijkende studie van de effectiviteit van politieke partijen. Proefschrift Politieke Wetenschappen, Vrije Universiteit Brussel 1987, 279 blz.

inleiding: het lonkend perspectief van een algemene theorie

Studies over partijen en partijsystemen zijn reeds in ruime mate voorhanden en ieder jaar worden er weer vele aan toegevoegd in de vorm van artikelen, bundels en monografieën. Veelal betreft het studies betreffende een specifieke partij of partijen in één land. Vergelijkend onderzoek over de grenzen van een land heen komt beduidend minder voor, maar is niet geheel afwezig.¹

Wel beperken die comparatieve studies zich dan meestal tot één aspect van het onderzoeksterrein 'politieke partijen', zoals partijideologieën, het lidmaatschap, kandidatenselectie, het middenkader, parlementariërs, regeringsdeelname of kiezersgedrag. Bovendien zijn vele zo geheten 'vergelijkende studies' in feite bundels met landenstudies, die echter wel - als het goed is - vanuit een gemeenschappelijk kader geschreven zijn.²

De niet geringe oogst aan resultaten van politicologische partijstudies laat zien hoezeer ook deze discipline de afgelopen decennia onderwerp is geweest van specialisatie. De complexiteit van het politieke proces vereist steeds weer opnieuw geactualiseerde en steeds verder gespecialiseerde analyses en beschouwingen, wil men dit proces in al zijn facetten doorgronden. De rijkdom aan deelstudies is daarom in vele opzichten positief te waarderen. Maar zoals bij alle specialiserings-tendensen dreigt ook hier het probleem van 'de bomen en het bos'. Hoe kan het overzicht behouden blijven? Is het gevaar niet aanwezig dat bij de toe

name van kennis van het detail het begrip van het geheel op de achtergrond raakt?

Voor de historische wetenschappen heeft Romein dit probleem naar aanleiding van de geschiedschrijving van de Opstand tegen Spanje beschreven met de metafoor van het 'vergruisde beeld'.³ Dit ongemak moest met 'integrale geschiedschrijving' verholpen worden en dat kon zijns inziens slechts op één manier: "de nadelen van de specialisering kunnen alleen overwonnen worden door het algemene tot voorwerp van speciale studie te maken, dat wil in eerste instantie zeggen: door het zuiver stellen der betreffende problemen".⁴ Ofwel: er moest meer aan 'theoretische geschiedenis' worden gedaan.

Ook bij politicologen en sociologen die de politieke partijen tot object van hun studie hebben gemaakt, klinkt op gezette tijden het begrijpelijke verlangen naar overzicht door. Soms wordt met enige nostalgie teruggeblikt naar de 'klassieke' pioniers als Ostrogorski en Michels, die aan het begin van deze eeuw op basis van vergelijkende studies betreffende de Engelse en Amerikaanse partijen, respectievelijk de Europese socialistische partijen en vakorganisaties uitspraken deden, die algemene geldigheid zouden hebben. Michels' "IJzeren wet van de oligarchie" spreekt ook nu nog bij velen tot de verbeelding. De paradox van het bestaan van oligarchiseringstendenzen in organisaties, die juist democratisering zeggen na te streven is inderdaad nog steeds intrigerend. Michels stelde dat door de werking van structurele omstandigheden in organisaties aan die tendensen niet is te ontkomen. Maar onder anderen Lipset liet zien dat deze theorie, die overigens door Michels zelf nooit precies als 'de ijzeren wet van de oligarchie' is geformuleerd⁵, in geldigheid beperkt is. Hij toonde aan de hand van de internationale typografenbond ITU aan dat het bestaan van een georganiseerde interne oppositie een oligarchie-neutraliserend effect heeft.⁶ Ook hier leidde een case-study er toe dat er een barst in het algemene beeld ontstond.

Nog duidelijker is een dergelijk proces zichtbaar met betrekking tot het werk van de grote pionier van het naoorlogse partijonderzoek, Maurice Duverger. Op relatief jeugdige leeftijd publiceerde hij in 1951 zijn Les Partis Politiques,⁷ dat in 1981 zijn tiende druk beleefde en inmiddels in tien talen is vertaald. In dit werk pretendeert Duverger een (voorlopige) algemene theorie van partijen te schetsen. Ook dit werk geldt als een 'klassieker', zij het dat het imago ervan behoorlijk gedeukt is geraakt.⁸ Gedetailleerd onderzoek op verschillende aspecten toonde aan dat de algemene theorie toch wel erg frans-georiënteerd was en bovendien steunde op gegevens die bij nader inzien niet altijd even deugdelijk waren. Maar zeker wat betreft de interne partijorganisatie reikt het boek nog altijd enkele bruikbare concepten aan.

Na Duverger bleef het lange tijd stil op het gebied van algemene theorievorming betreffende politieke partijen. Wel verschenen er mede op basis van nieuwe onderzoekstechnieken talloze deelstudies, die voor een deel waren uitgedaagd door Duverger's krachtige beweringen. De behoefte aan een dergelijke theorie bleef echter bij menig een bestaan. In de jaren zeventig ondernam Sartori met zijn Parties and Party Systems (1976) een nieuwe, zeer erudiete poging de theorievorming vooruit te helpen, al staat niet vast of zijn boek eveneens het epitheton 'klassiek' zal dragen.⁹ Twaalf jaar later moet het tweede deel van dit werk nog steeds verschijnen, waarin partijtypen, organisatie functies, politieke cultuur, ideologie, invloed van kiesstelsels, etcetera aan bod komen. Een algemene theorie kan het eerste deel dus moeilijk bevatten en dat pretendeert het ook niet. De meeste aandacht erin gaat uit naar partijsystemen, maar ook op dit deelterrein is er eerder sprake van briljant beschreven, maar tegelijk nogal statische, op strenge classificaties gebaseerde analyses.

De betiteling 'een geactualiseerde Duverger' lijkt daarom eerder van toepassing op het boek van Klaus von Beyme Parteien in westlichen Demokratien, dat in 1982 verscheen.¹⁰ De rechtvaardiging hiervoor ligt evenwel in de eerste plaats in zijn geslaagde poging de huidige kennis van westerse politieke partijen tot een synthese te brengen, en niet zozeer in het formuleren van een algemene theorie. Dit laatste wijst hij expliciet af, omdat hij het vergelijken van partijen slechts zinvol acht als zij ook enigszins vergelijkbaar zijn. Hij beperkt zich daarom tot de westerse democratieën en laat de Tweede en Derde Wereld bewust buiten beschouwing.

Het verlangen naar algemene, overal geldende verklaringen, waarin de genoemde 'klassieken' zo sterk waren, zal wel blijven bestaan. Maar het is wellicht goed te bedenken dat de kracht van de pioniers juist lag in het feit dat zij pionier waren. De enorme toename van kennis betreffende specifieke landen en verschijnselen maken overtuigende 'sweeping statements' op een algemeen niveau nu zeer moeilijk. Dit betekent natuurlijk niet dat theorievorming over partijen onmogelijk is. Integendeel. Maar zij dient, wil zij vruchtbaar zijn, rekening te houden met het feit dat politieke partijen tijd- en plaatsgebonden verschijnselen zijn. Vergelijkende studies van partijen, die tegelijk steunen op en bouwen aan theorievorming, hebben dan ook het meest zin indien de verschillende omgevingen waarbinnen de onderzochte partijen functioneren niet al te afwijkend van elkaar zijn.¹¹

het proefschrift van Deschouwer

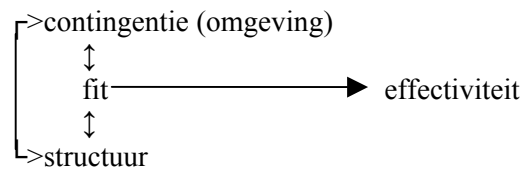
het 'contingentiemodel'

Deschouwer sluit zich in zijn proefschrift Politieke Partijen als Organisaties in het geheel niet aan bij bovengenoemd pleidooi voor vergelijkend partijenonderzoek op enigszins beperkte schaal teneinde de theorievorming te bevorderen. Expliciet wil hij aanknopen bij het streven naar algemene theorievorming van Duverger, ondanks het feit dat hij er zich van bewust is dat er tal van argumenten tegen in kunnen worden gebracht. Bovendien baseert hij zich op onderzoeksgegevens uit 53 landen, verspreid over de hele wereld. En hoewel hij in de inleiding al te hoge verwachtingen reeds bij voorbaat tracht te ontzenuwen ("we zullen niet zozeer bij een algemene theorie uitkomen"), kondigt hij er wel "een referentiekader (aan) dat mogelijkheden biedt voor algemene theorievorming".

Dit kader is het zogeheten contingentie-model. Deschouwer komt hierop door op politieke partijen concepten van de organisatiesociologie toe te passen. Welke definitie men immers ook van politieke partijen hanteert, de term 'organisatie' komt er vrijwel altijd in voor. Een algemene organisatietheorie acht hij onmogelijk; maar één die zich beperkt tot politieke partijen moet wel te construeren zijn. De vraag rijst dan wel of politieke partijen voldoende gemeenschappelijke kenmerken hebben en duidelijk genoeg te onderscheiden organisaties zijn om dit mogelijk te maken. Door de toepassing van het contingentiemodel meent Deschouwer dat het probleem van veelsoortige partijen in zeer verschillende situaties te ondervangen is.

Deschouwer gaat als volgt te werk (de samenvatting is noodzakelijkerwijs zeer beknopt). Partijen zijn organisaties, dus handelingsverbanden die in staat zijn doelen na te streven en te bereiken. Omdat het bestuderen van de effectiviteit de 'hoofd-bekommernis' van het proefschrift is, wordt op basis van een uitgebreid literatuuronderzoek nagegaan op welke wijze een organisatie het best een hoge mate van 'doelbereiking' kan halen. De conclusie is dat iets als "one best way" niet bestaat. De omgeving varieert daarvoor te sterk. Het gaat er dus om hoe een organisatie het best aansluit bij een bepaalde omgeving. Dit is de basis van het contingentiemodel. 'Contingenties' worden omschreven als "de toevallige omstandigheden, de condities die voor een organisatie gesteld worden" (blz. 67). De meeste aandacht gaat hierbij uit naar de omgevingscondities. Het model wordt als volgt grafisch voorgesteld:

figuur 1

“Het gaat hier”, aldus Deschouwer, “niet om een theorie, dan wel om een denkkader, een algemene strategie ter oriëntatie van onderzoek en substantiële theorievorming... Dit model kan dus ook niet echt getoetst worden, maar op zijn heuristische waarde beoordeeld worden” (blz. 68)

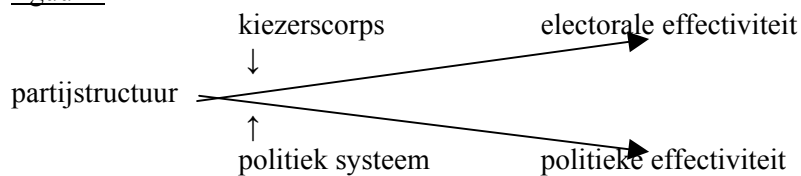
De heuristische waarde moet blijken bij de toepassing van dit model op politieke partijen. Daartoe wordt de partij met name op basis van haar doelen gedefinieerd. Als belangrijkste doel wordt ‘de realisatie van een pakket sociale waarden’ genoemd. (blz. 87). Daarnaast heeft een partij nog twee instrumentele doelen: ‘streven naar politieke macht’ en ‘streven naar populaire steun’. Met dit laatste wordt bedoeld het werven en behouden van de participatie van een zo groot mogelijk aantal ‘leden’. Onder ‘leden’ worden hier ook kiezers verstaan.

Vervolgens wordt er voor gekozen de effectiviteit van partijen als organisaties na te gaan door middel van vergelijkend onderzoek met de partij als basis en niet - zoals meestal in comparatieve studies gebeurt - met het land als uitgangspunt.

Om de effectiviteit te kunnen toetsen wordt gekeken naar beide instrumentele doelen van partijen. Deschouwer laat achterwege waarom hij niet ook het hoofddoel ‘de realisatie van een pakket sociale waarden’ in deze toetsing betreft. Dit is een aanzienlijke beperking, die nog wordt aangescherpt door de operationalisering van de andere doelen. ‘Streven naar politieke macht’ wordt gemeten aan de mate van regerings-deelname binnen een nationaal politiek systeem en ‘streven naar populariteit’ aan het electoraal succes.

Het contingentiemodel voor de studie van de effectiviteit van politieke partijen komt er grafisch dan als volgt uit te zien:

figuur 2

Op basis van dit contingentiemodel worden, met inachtneming van de relevante literatuur, vervolgens twintig hypothesen geformuleerd. In deze hypothesen wordt onder meer rekening gehouden met het aantal partijen in een land, de stabiliteit van een regiem, de kiezersopkomst, de mate van centralisatie en de ideologische profilering. Zij variëren daarom van “Naarmate de voter turnout in een land afneemt zijn geformaliseerde partijen electoraal effectiever” tot “In niet-democratische regimes zijn gecentraliseerde partijen politiek effectiever”. (blz. 126-139).

Het is tijd een tussenbalans op te maken. Deschouwer doet in de eerste helft van zijn proefschrift een verdienstelijke poging om begrippen uit de organisatietheorie in verband te brengen met politieke partijen. Een enorme rijkdom aan organisatiesociologische en partijenliteratuur passeert hierbij de revue (Het is daarbij overigens opvallend dat het genoemde boek van Von Beyme nergens in het proefschrift wordt vermeld, terwijl daarin toch heel duidelijk op de organisatie van partijen wordt ingegaan.) Terecht wijst Deschouwer er op dat het partijenonderzoek zijn voordeel kan doen met moderne inzichten uit de organisatiesociologie. Echter, naarmate hij meer toewerkt naar toetsbare hypothesen, wordt de toegevoegde waarde van organisatiesociologische concepten voor het bestuderen van politieke partijen steeds minder evident. Dit ligt niet in de eerste plaats aan die concepten, maar veeleer aan het gebruik ervan door Deschouwer. Het lijkt alsof hij, met de wetenschap dat hij de hypothesen ook moet kunnen toetsen, alvast alle mogelijke toepassingen van die concepten waarvoor (nog) geen gegevens beschikbaar zijn om ze te kunnen toepassen, a priori wegschuift. Het niet in beschouwing nemen van het volgens hemzelf belangrijkste doel van een partij, het streven naar ‘de realisatie van een pakket sociale waarden’, is reeds genoemd. De streng empirische toetsing, die in de tweede helft van het proefschrift aan bod komt, werpt haar schaduw vooruit, hetgeen de vrucht van ‘de kruisbestuiving van organisatietheorie en partijentheorie’ (blz. 140) vroegtijdig tot een mager resultaat doet verschrompelen. De heuristische waarde ervan wordt terecht vermoed, maar komt slechts gedeeltelijk uit de verf.

Meer in het algemeen kan daarnaast worden opgemerkt dat de keuze, om de partijen te vergelijken op basis van hun effectiviteit (vertaald als de mate van doelbereiking op slechts twee deelterreinen), met de bedoeling hiermee een bijdrage te leveren aan algemene theorievorming, op zijn minst vragen oproept. Het staat bijvoorbeeld niet vast of het ‘gedrag’ van organisaties kan worden verklaard uit de nagestreefde doelen of belangen¹², terwijl dit ‘gedrag’ toch onderdeel zou behoren uit te maken van een algemene partijentheorie.

Ook dient het hanteren van het begrip 'leden' kritisch bekeken te worden. Door ook kiezers als zodanig te beschouwen wordt het weliswaar mogelijk hen binnen het conceptueel denkwerk van de organisatiesociologie te trekken, maar het specifieke van deze groep burgers wordt hiermee geweld aangedaan.¹³ In sommige landen mag het bestaan van geformaliseerd partijlidmaatschap moeilijk waar te nemen zijn (er zijn dan slechts militanten of kiezers en geen 'gewone leden'), dit maakt de keuze om kiezers als leden te beschouwen nog niet realistisch. Het gegeven dat relatief makkelijk over verkiezingsresultaten beschikt kan worden mag er bij de toepassing van organisatiesociologische concepten op partijen niet toe doen.

de toetsing

In het tweede deel van zijn proefschrift gaat Deschouwer over tot het toetsen van de twintig opgestelde hypothesen. In zijn verlangen een bijdrage te leveren aan de algemene theorievorming, wil hij partijen uit zoveel mogelijk landen uit de hele wereld in zijn analyses betrekken. Het probleem is "de ontstellende schaarste aan bruikbare gegevens" (blz. 142). Slechts één gegevensbestand benadert dit ideaal van mondiaal comparatief onderzoek: de 'Comparative Political Parties Data', bijeengebracht door een onderzoeksgroep onder leiding van Kenneth Janda.¹⁴

Deschouwer toont zich een enthousiaste aanhanger van Janda in diens poging wereldwijd hypothesen te toetsen. In het bestand van Janda zijn gegevens van 158 politieke partijen uit 53 landen in de periode 1950-1962 opgenomen. Nieuwere gegevens zijn op deze schaal niet verzameld. Per partij zijn 111 indicatoren in kaart gebracht. Deze geven informatie over concepten als: de mate van formalisering (door Janda 'degree of organization' genoemd), coherentie of centralisering van de partij, maatschappelijke geworteldheid ('social attraction'), issue-oriëntatie, strategie ('goal orientation'), etcetera. De indicatoren werden verzameld voor zowel de periode 1950-1956 als voor het tijdvak 1957-1962. Hierdoor is het mogelijk elke analyse twee keer uit te voeren en de resultaten hiervan op hun consistentie in de tijd te vergelijken.

Deschouwer gebruikt nu deze gegevens - bij gebrek aan recentere - om zijn hypothesen te toetsen. Hij stuit daarbij terstond op het feit dat er nogal wat ontbrekende gegevens ('missing values') zijn. Een voorbeeld moge dit duidelijk maken (blz. 145-147). Het concept 'formalisme' wordt door Janda door middel van 7 kenmerken geïndiceerd, waarvan er 6 onderling samenhangen en aldus een zogeheten 'schaal' kunnen vormen. Deze indicatoren (bijvoorbeeld: de frequentie van lokale vergaderingen of de mate van spreiding van de afdelingen over het hele grond

gebied) zijn lang niet bij alle partijen voorhanden. Voor één van de 6 indicatoren was slechts bij 44% van de partijen een bruikbaar gegeven (valide score) beschikbaar. Omdat alle 6 indicatoren nodig zijn om het concept ‘formalisme’ in een samenhang aan te duiden, zou dit betekenen dat 56% van het totaal aantal partijen in de analyse (de ‘steekproefpopulatie’) verloren zou gaan. En als vervolgens de schaal van formalisme ook nog met andere schalen zou worden gecombineerd, dan zou er van de steekproef niet veel meer overblijven. Dit probleem van ‘missing values’ kan men ondervangen door aan te nemen dat wanneer een score bij een indicator (of ‘item’) niet toegekend kan worden, deze gelijk is aan het gemiddelde. Deschouwer kiest er echter voor de niet beschikbare informatie te vervangen door een schatting, die een perfecte samenhang tussen de verschillende ‘items’ van de schaal veronderstelt. Dit is een minder voorzichtige benadering, omdat deze methode zeer extreme schaalwaarden kan opleveren. Daarom gebruikt Deschouwer alleen die indicatoren, die minstens 70% valide scores in beide periodes opleveren. Hierdoor valt bij het formalisme één indicator af (die met 44%: de frequentie van de lokale vergaderingen). Vervolgens wordt nog een tweetal controles uitgevoerd.¹⁵ Voor de schaal van formalisme betekent dit dat er vijf indicatoren overblijven. Alle andere schalen worden eveneens op deze wijze aan statistische bewerking onderworpen. “We menen aldus de strijd voor het behoud van een maximaal aantal cases met een voldoende voorzichtigheid en respect voor de statistische normen gevoerd te hebben” (blz. 149).

Het resultaat is een negental variabelen, waarvan er twee een vorm van effectiviteit van partijen meten (electoraal succes en politieke macht) en de overige deze effectiviteit moeten voorspellen (formalisme, coherentie, centralisatie, linkse ideologie, catch-all, militantisme, doctrinisme). De ‘catch-all’-variabele is overigens minder betrouwbaar en wordt daarom niet gebruikt om de politieke effectiviteit van een partij te meten, doch slechts de electorale (blz. 163-165).¹⁶

Het aantal partijen in de steekproef wordt, ondanks de pogingen dit te vermijden, bij het construeren van de schalen met een derde tot de helft gereduceerd door gebrek aan valide scores. Het geringe overblijvende aantal partijen weerhoudt Deschouwer er niet van zijn analyses voort te zetten.

Na deze statistische bewerkingen vindt de ‘empirische exploratie’ plaats (hoofdstuk 7: blz. 194-245). Terecht, zij het wat laat en plichtmatig, wordt opgemerkt dat in de opgestelde hypothesen weliswaar steeds een causale relatie wordt verondersteld, maar dat deze statistisch niet te toetsen is. Alleen het simultaan voorkomen van de effectiviteit van par

tijen en één of meer eigenschappen van die partijen kan worden waargenomen. Een oorzakelijk verband is daarom ook “slechts de theoretische conclusie die aan een empirische associatie gekoppeld wordt” (blz. 198). In de beschrijving die volgt blijft deze nuancering echter nogal eens achterwege.

De toetsing van de hypothesen blijkt een frustrerende onderneming, hetgeen - gezien het probleem van het gebrek aan valide scores - niet onverwacht komt. Wat betreft de predictoren voor electorale effectiviteit geven de analyses dubbelzinnige antwoorden. Het contingentie-model, waarin de effectiviteit van partijen mede afhankelijk is van omgevingsfactoren, levert weinig op. Bij de politieke effectiviteit is het niet veel beter. In totaal worden slechts drie interactieve relaties gevonden, die overigens geen van alle door de theorie waren voorspeld (blz. 253-254):

- naarmate de fractionalisering van het partijsysteem toeneemt, zijn linkse partijen electoraal effectiever; -
- in federale staten zijn militante partijen minder politiek effectief dan in unitaire staten;
- naarmate de fractionalisering van het partijsysteem toeneemt, zijn coherente partijen politiek effectiever.

Het ‘additief model’, volgens welke bepaalde eigenschappen van een partij een zekere mate van effectiviteit voorspellen, ongeacht de omgeving (en daardoor de tegenhanger is van het ‘contingentie-model), vult deze geringe resultaten nog enigszins aan. De ‘one best way’-benadering kan dus niet volledig over boord worden gezet. Met name de mate van geformaliseerdheid van partijen blijkt, ongeacht de omgeving, voorspellend te zijn voor zowel de electorale als de politieke effectiviteit.

Deze magere onderzoeksterslaten staan in schril contrast met de verwachtingen die in de eerste helft van het proefschrift waren gewekt. In de conclusie vraagt Deschouwer zich daarom af of het idee van een algemene theorie toch niet moet worden afgewezen. Immers, de veelsoortigheid van partijen maakt het doen van algemene uitspraken bijzonder lastig. Maar juist met het oog hierop was het contingentiemodel ontworpen. De toepassing ervan, evenwel, roept een chaotisch beeld op. “Moet men daaruit concluderen dat er misschien wel contingentie-relaties zijn, maar dat die op een louter toevallige wijze voorkomen, en niet in algemene proposities te vatten zijn? Men zou dit kunnen concluderen, en de resultaten van onze analyse als bewijs aanvoeren” (blz. 253). Maar dat mag volgens Deschouwer niet, omdat de gebruikte data zo’n “extreme conclusie” niet toelaten. Dezelfde data laten overigens wel toe te concluderen “dat ook een vertaling van de organisatietheorie die rekening

houdt met de specificiteit van de partij-organisaties, geen goede predicties oplevert". Die specificiteit is groter dan vermoed werd. "De theorievorming staat hier nog voor een zware taak" (blz. 254). Toch houdt Deschouwer vol dat het contingentie-model als 'denkkader' niet zomaar afgewezen kan worden. Dankzij dit model wordt men er op gewezen dat niet alleen organisatiekenmerken, maar ook omgevingsfactoren van belang zijn voor de effectiviteit van politieke partijen (blz. 254).

Dit laatste noopt toch wel tot enig kritisch commentaar. Dat de relaties tussen eigenschappen en effectiviteit van partijen mede afhankelijk zijn van de omgeving waarin die partijen opereren, is een fenomeen waarvoor ook zonder de toepassing van de organisatiesociologie wel oog bestond. Deschouwer had dit eerder (blz. 110-111) ook wel erkend. Maar daar wees hij er op dat bij partijstudies de omgeving meestal als onafhankelijke variabele wordt voorgesteld. En in het contingentie-model is nu juist ruimte voor wisselwerking tussen organisatie en omgeving. De vruchtbaarheid van de toepassing ervan moet echter nog blijken.

Daarnaast is het de vraag of de magere resultaten (alleen) te wijten zijn aan de gebrekkige data. Dat de data gebrekkig zijn is juist; niet alleen vanwege de 'missing values', maar ook vanwege de betrouwbaarheid van de wel 'valide stores'. In het proefschrift van Deschouwer wordt geen enkele kritische opmerking gemaakt over de wijze van gegevensverzamelen door Janda c.s. Janda's werk is conceptueel weliswaar zeer doordacht, maar zijn selectie van partijen (de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en Canada werden toegevoegd toen bleek dat zij na de aselechte steekproef uit de boot waren gevallen¹⁷) en de kwaliteit van de verzamelde gegevens vragen op zijn minst nadere aandacht.¹⁸

Belangrijker is evenwel hoe de verzamelde gegevens worden gebruikt. Hierbij doelen we niet zozeer op de statistische bewerking van de gegevens door Deschouwer, waarover - zoals hij zelf aangeeft - enige discussie mogelijk is. De vraag bij zowel het werk van Janda als bij het gebruik daarvan door Deschouwer is of er niet te veel verwacht wordt van een streng empiristische benadering bij het bestuderen van complexe en sterk door traditie en cultuur bepaalde verschijnselen als politieke partijen. De daaraan gekoppelde behoefte aan kwantificeerbare gegevens brengt noodzakelijkerwijs een verenging van het onderzoek met zich mee. Het meten van politieke effectiviteit aan de hand van regeringsdeelname, moge dit illustreren. Politieke effectiviteit, als het al te meten is, is veel breder dan het bezetten van zetels in een regering. Een krachtige oppositiepartij kan heel goed politiek effectief zijn, omdat de regering 'de hete adem in de nek voelt'. Bovendien kunnen partijen effectief zijn, doordat zij op lokaal niveau wel bestuursmacht hebben en op nationaal niveau niet - om maar iets te noemen. Het ontbreken van toetsing

van het door Deschouwer als hoofddoel van een partij beschouwde streven naar 'realisatie van een pakket sociale waarden' wreekt zich hier. Men kan tegenwerpen dat gewerkt moest worden met de beschikbare gegevens. Maar zijn alle hiervoor benodigde gegevens eigenlijk überhaupt wel te achterhalen en, zo ja, zijn zij dan kwantificeerbaar, zonder dat belangrijk informatieverlies plaatsvindt? En dan nog: is het wereldwijd toetsen van gekwantificeerde gegevens met het doet te komen tot een algemene partijentheorie niet een overschatting van wat een dergelijke onderzoeksmethode vermag?

Deschouwer's proefschrift is een gedegen exercitie, maar hinkt op twee gedachten. Enerzijds wordt op boeiende wijze geprobeerd organisatie-sociologische concepten toe te passen op politieke partijen. Voor de bestudering van bijvoorbeeld het intern functioneren van partijen bevat deze benadering interessante aanknopingspunten. Anderzijds wordt door middel van een mondiaal vergelijkend onderzoek gepoogd een bijdrage te leveren aan een algemene partijentheorie. Deze poging is niet echt geslaagd, hetgeen waarschijnlijk ligt aan zowel een overmoedige pretentie als aan de beschikbare gebrekkige data.

slotopmerkingen vergelijkend onderzoek op 'kleinere' schaal

Eén van de verdiensten van Deschouwer's proefschrift is dat het laat zien dat vruchtbaar vergelijkend kwantitatief onderzoek op mondiale schaal zo niet onmogelijk, dan toch praktisch onhaalbaar is. In de inleiding van deze beschouwing is reeds gesteld dat hiermee de noodzaak van vergelijkend onderzoek niet is komen te vervallen. En ook mag de indruk niet ontstaan dat empirisch onderzoek op basis van gekwantificeerde gegevens overbodig zou zijn. Integendeel, zonder deze vorm van onderzoek blijft veel van wat er over het functioneren van politieke partijen gezegd wordt in de lucht hangen. Maar de resultaten van dergelijk onderzoek krijgen hun waarde pas wanneer zij binnen een bepaald conceptueel model verbonden worden met kwalitatieve gegevens. Het probleem daarbij is dat de intersubjectiviteit van kwalitatieve kennis minder groot is dan van kwantitatieve gegevens, terwijl bij (vergelijkend) onderzoek een zekere mate van intersubjectiviteit vanzelfsprekend geboden is. Daarom lijkt het raadzaam zich bij comparatieve studies zodanig te beperken, dat partijen zich in enigermate vergelijkbare situaties bevinden (bijvoorbeeld in westerse democratieën of in éénpartijstelsels), waardoor de vaak gehanteerde *ceteris paribus*-clausule enig realiteitsgehalte krijgt, en dat het onderzoek kan worden verricht door één of meer onderzoekers, die goed op de hoogte zijn van die verschillende situaties. Bovendien is het verstandig zich niet bij voorbaat te laten leiden door de

wens dat de onderzoeksresultaten moeten bijdragen aan de vorming van een algemene partijentheorie.

Vergelijkend onderzoek naar partijen als organisaties blijft - zoals gezegd - gewenst. Zo lijkt het vermoeden gerechtvaardigd dat de Europese politieke partijen de laatste decennia aan ingrijpende veranderingen onderhevig zijn, die het gevolg zijn van maatschappelijke en technologische vernieuwingen. Bestaat er bijvoorbeeld een tendens dat deze partijen evolueren in de richting van gecentraliseerde en gebureaucratiseerde elite-organisaties, waarin de partijleiders hun blik steeds meer 'naar buiten toe', naar het electoraat en de samenleving als geheel richten en zich steeds minder gelegen laten liggen aan de partijleden, die - onder andere door de overheidssubsidies - voor het voortbestaan van de partij veel minder belangrijk worden? Een onderzoek, dat als doel heeft een dergelijke vraag te beantwoorden, is momenteel in voorbereiding.¹⁹ Met de hiervoor genoemde overwegingen wordt in de opzet althans zo veel mogelijk rekening gehouden. Een garantie voor vruchtbaar onderzoek is dat nog niet, maar het verhoogt de kans daarop wel.

noten

¹ Zie voor een overzicht: Karl-Heinz Nassmacher, "Politischen Parteien im internationalen Vergleich", in Neue Politische Literatur Jahrgang XXVIII, no. 3 (1983), blz. 277-294; en Hans Daalder, "The Comparative Study of European Parties and Party Systems: An Overview", in: Hans Daalder en Peter Mair, Western European Party Systems: Continuity and Change, London, Sage, 1983, blz. 1-27.

² Een recent voorbeeld hiervan is Hans Daalder (red.), Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, The Netherlands and Belgium, London, Sage, 1987. Helaas is in deze bundel geen concluderend hoofdstuk opgenomen, waarin de assumpties van de - overigens summier weergegeven - 'common outline' op basis van het aangedragen materiaal in de vijf landenstudies op vergelijkende wijze worden nagegaan. De bundel is daarom eerder een goede bron voor vergelijkend onderzoek dan dat het zelf tot die categorie behoort. Een eveneens recent voorbeeld is: Michael Gallagher and Michael Marsh (eds.), Candidate Selection in Comparative Perspective: The Secret Garden of Politics, London, Sage, 1988. (Behandelt Europese landen, waaronder Nederland, en Japan; in een uitgebreide conclusie worden vergelijkingen gemaakt).

³ "Het verguisde beeld. Over onderzoek naar de oorzaken van onze Opstand", in: Jan Romein, Historische lijnen en patronen: een keuze uit de

essays, Amsterdam, Querido, 1971, blz. 147-162.

⁴ Ibid., blz. 161.

⁵ R. Wippler, "Met oligarchieprobleem: Michels' ijzeren wet en latere probleemoplossingen", in: Mens en Maatschappij, jrg. 59 (1984), no. 2, blz. 115-141, met name blz. 123.

⁶ Lipset, S.M., 'Democracy in private government. A case history of the International Typographical Union', in: British Journal of Sociology, 1952, no. 3, blz. 47-63. Ook in zijn boek Political Man (Garden City, N.Y., 1960) besteedde hij hieraan aandacht (blz. 357-399). Samen met anderen publiceerde hij Union Democracy (Garden City, N.Y., 1956). Zie ook R. Wippler, op.cit. die zowel de onderzoeken van Michels als die van Lipset beschrijft en deze vanuit een structureel-individualistisch perspectief opnieuw expliciteert.

⁷ Maurice Duverger, Les Partis Politiques (Paris, Armand Colin, 1951).

⁸ Daalder (1983-op.cit.) spreekt van 'a battered classic' en geeft een overzicht van de voornaamste kritiek op het werk. Na het verschijnen van G. Sartori, Parties and Party Systems: A Framework for Analysis (Cambridge, Cambridge University Press, 1976) is het boek van Duverger, volgens Daalder, nog slechts een 'relic', omdat Duverger zijn studie nooit heeft aangepast aan nieuwe inzichten. Duverger zelf vindt evenwel dat de in 1951 geformuleerde inzichten grosso modo nog steeds gelden. In het voorwoord bij de tiende druk in 1981 schrijft hij: "Le livre qu'on va lire demeure la meilleure explication des partis politiques à l'ordre des années 80, la surface a pris des rides, mais le fond reste a peu près intact".

⁹ Op. cit. (zie vorige noot).

¹⁰ Klaus von Beyme, Parteien in westlichen Demokratien, (München, Piper, 1982).

¹¹ De keuze van 'vergelijkbare omgevingen' blijft natuurlijk altijd enigszins arbitrair. Moet men letten op geografische nabijheid, de grootte van het land, het welvaartsniveau, het aantal partijen, culturele aspecten? Maar zonder een zeker niveau van vergelijkbaarheid op één, en liefst meer, van deze kenmerken, is het gevaar groot dat comparatieve studies mislukken dan wel door hun vaagheid nauwelijks nieuwe inzichten bie-

den.

¹² Zie: R.H. Lieshout en Johan K. de Vree, "How organizations decide: a systems-theory approach to the 'behaviour' of organizations", in: Acta Politica, jrg. XX, april 1985, blz. 129-155.

¹³ Deschouwer haalt bij zijn omschrijving van 'leden' Duverger aan. Duverger zou spreken van drie soorten leden: kiezers, militanten en leiders (blz. 90 van de Engelse vertaling). Dit is niet geheel juist. Duverger spreekt van drie concentrische cirkels van participatie in systemen, waarin geen formeel partijlidmaatschap bestaat. In systemen waar dat wel bestaat, is er sprake van een vierde cirkel van gewone partijleden.

¹⁴ Kenneth Janda, Political Parties: A Cross-National Survey (New York, Free Press, 1980).

¹⁵ Met behulp van de zogeheten 'pairwise deletion of missing values' en door de vergelijking van de factor-matrix, verkregen door berekening van zowel 'listwise' als 'pairwise deletion of missing values' (blz. 148).

¹⁶ Het probleem van de toetsing van de 'catch-all'-these van Kirchheimer is belicht door Karl Dittrich, "Testing the Catch-all Thesis: Some Difficulties and Possibilities", in: Daalder en Mair (eds.), op. cit., blz. 257-266.

¹⁷ Zie ook de enigszins cynische opmerking van Von Beyme, op. cit., blz. 13, die dit "kein ganz überzeugendes Selektionsverfahren" noemt.

¹⁸ Hoewel veel informatie betreffende Nederland een hoog waarheidsgehalte heeft, zijn sommige gegevens slechts gissingen. De VVD bijvoorbeeld zou voor de gehele periode twee-derde van haar inkomen ontvangen uit ondernemerskringen. Dit lijkt sterk overdreven. Bovendien valt aan te nemen dat de betrouwbaarheid van de gegevens in sommige landen (bijvoorbeeld waar een een-partijen-stelsel vigeert) geringer is, ondanks de vele checks die Janda c.s. hebben uitgevoerd.

¹⁹ Het project 'Party Organization and Organizational Adaption in the last Third of the Twentieth Century' zal - wanneer de benodigde financiële middelen beschikbaar komen - gecoördineerd worden door Richard S. Katz van de Johns Hopkins University in Baltimore (USA) en Peter Mair van de University of Manchester (Groot-Brittannië). Schrijver dezes participeert in het project.

COLLECTIE W. DREES

Plaatsingslijst behorende bij het persoonlijk archief van W. Drees jr., betrekking hebbende op de politieke partij Democratisch Socialisten '70 (DS'70), 1970-1983; opgesteld door G. Voerman, december 1986

In november 1983 werd door dr. W. Drees jr.¹ zijn hierna op lijst gezette persoonlijke archief aan het DNPP overgedragen.

Willem Drees werd geboren op 24 december 1922 te Den Haag als jongste zoon van de latere sociaal-democratische voorman en minister-president W. Drees sr. Hij studeerde economie aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam (1940-1946), alwaar hij ook promoveerde (1955). Later was hij aan deze Hogeschool verbonden als bijzonder hoogleraar in de openbare financiën (1963-1971).

Dr. W. Drees begon zijn ambtelijke carrière als econoom bij het Centraal Planbureau (1945-1947). Daarna was hij werkzaam bij het Internationale Monetair Fonds in Washington in de VS (1947-1950). Afgezien van een kortstondige periode waarin hij opnieuw aan het Centraal Planbureau was verbonden, is Drees lange tijd ambtenaar van het Ministerie van Financiën geweest. Achtereenvolgens bekleedde hij functies als Financieel Raad van de Nederlandse Ambassade te Djakarta in Indonesië (1950-1953), Directeur der Rijksbegroting (1956-1969), en Thesaurier-Generaal (1969-1971). Nadat Drees in 1977 de actieve politiek had verlaten werd hij lid van de Algemene Rekenkamer (1977-1984).

De politieke loopbaan van W. Drees nam een aanvang in de PvdA. In deze partij was hij in de jaren vijftig actief, onder meer als voorzitter van de afdeling 12 van de federatie Den Haag (1955-1958). In de jaren zestig maakte Drees geruime tijd deel uit van de Partijraad van de PvdA. Tevens was hij lid van het Curatorium van de Wiardi Beckman Stichting (1955-1969). In 1970 sloot Drees zich aan bij de pas opgerichte partij DS'70. Een jaar later was hij lijsttrekker van deze partij bij de Kamerverkiezingen van 28 april. Als minister van Verkeer en Waterstaat had Drees zitting in het kabinet-Biesheuvel (1971-1972), dat

¹ Vanaf het midden van de jaren zeventig liet W. Drees het achtervoegsel junior achterwege. Sindsdien noemt zijn vader zich ter onderscheid W. Drees sr.

door toedoen van de DS'70-bewindslieden ten val kwam. Daarna voerde Drees zijn partij aan bij de Kamerverkiezingen van 1972 en 1977, en was hij voorzitter van de Tweede Kamerfractie (1973-1977). Ook heeft Drees enige tijd DS'70 vertegenwoordigd in de gemeenteraad van Den Haag (1974-1975). In 1977 verliet Drees de Tweede Kamer. Hij bleef echter wel lid van DS'70 totdat deze partij in 1983 werd opgeheven.

Voor serieus (wetenschappelijk) onderzoek, zulks ter beoordeling van het Hoofd van het DNPP, zijn geen beperkende voorwaarden aan het raad-plegen van dit archief gesteld.

Te citeren als: DNPP, archief-Drees, no. ...

I. PARTIJ

Interne aangelegenheden

- 1-3. Partijstukken, rapporten, redevoeringen en dergelijke (juni 1971-juli 1982)
 1. november 1970 - november 1973
 2. januari 1974 - december 1974
 3. februari 1975 - juli 1982
4. Stukken betreffende de opstelling van het beginselprogramma (juni-september 1972)
5. Stukken betreffende de contacten van W. Drees en A. Heertje met de Werkgroep Landelijke Politiek van de afdeling Amsterdam van D'66 (januari-februari 1974)
6. Stukken betreffende de Strategiecommissie (mei-december 1974)
7. Correspondentie en partijstukken betreffende het uittreden van M.L. de Brauw, J.J.A. Berger, K.A. Keuning en S. Keuning uit de Kamerfractie van DS'70 (februari-maart 1975)
8. Stukken betreffende het Wetenschappelijk Instituut (maart 1976-maart 1979)
9. Stukken afkomstig uit de map met opschrift "Doorgaan of opheffen" betreffende de Bezinningscommissie en de Voortgangscommissie (juni 1977-maart 1979)
10. Stukken afkomstig uit de enveloppe met opschrift "Toekomst", betreffende de (uiteindelijke) opheffing van DS'70 (juni 1981-januari 1983)
11. Teksten van radio- en t.v.-uitzendingen alsmede enige correspondentie en dergelijke hierover (januari 1971-oktober 1978)
12. Correspondentie met afdelingen en leden. Bevat ook enkele redevoeringen voor afdelingen (januari 1971-februari 1977)

Afdeling Den Haag

13. Stukken betreffende de afdeling Den Haag (november 1970-maart 1982)
14. Enige lokale en regionale partijorganen:
 - Haags Bulletin. Maandblad van de afdeling Den Haag (1973-1976)
 - Delta. Informatieblad van de federatie Zuid-Holland (1976-1977)
 - Contact. Periodiek van de afdelingen 's-Gravenhage en Haagse Randgemeenten (1978)

Verkiezingen

15. Stukken betreffende de kandidaatstelling, het verkiezingsprogramma en de verkiezingscampagne voor de Kamerverkiezingen van 28 april 1971 (januari-maart 1971)
16. Stukken betreffende de kandidaatstelling, het verkiezingsprogramma en de verkiezingscampagne voor de Kamerverkiezingen van 29 november 1972 (augustus-november 1972)
17. Stukken betreffende de kandidaatstelling voor de Kamerverkiezingen van 25 mei 1977 (september 1976-januari 1977)
18. Stukken betreffende het verkiezingsprogramma en de verkiezingscampagne voor de Kamerverkiezingen van 25 mei 1977 (maart 1976-mei 1977)
19. Stukken betreffende het verkiezingsprogramma en de verkiezingscampagne voor de Kamerverkiezingen van 26 mei 1981 (november 1980-juni 1981)
20. Stukken betreffende het verkiezingsprogramma en de verkiezingscampagne voor de Kamerverkiezingen van 8 september 1982 (augustus 1982)
21. Stukken betreffende de raads- en statenverkiezingen van 1974 (september 1973-mei 1974)
22. Stukken betreffende de gemeenteraadsverkiezingen van Den Haag van 29 mei 1974 (december 1973-juni 1974)
23. Stukken betreffende de raads- en statenverkiezingen van 1978 (januari-april 1978)

II. POLITIEKE ACTIVITEITEN

Ministerschap

24. Stukken en correspondentie betreffende het optreden van W. Drees als minister van Verkeer en Waterstaat (juli 1971-juli 1972)
25. Stukken betreffende het uittreden van de DS'70-bewindslieden uit het kabinet-Biesheuvel in juli 1972 (oktober 1972-februari 1975)

Fractie

26. Fractieverslagen (maart 1973-maart 1981)
- 27-28. Stukken betreffende de Kamerfractie (oktober 1970-april 1980)
7. oktober 1970 - maart 1975
28. juni 1975 - april 1980
29. Stukken en documentatie betreffende het belastingplan van DS'70 (1971)
30. Stukken en documentatie betreffende bezuinigingen (1971)
31. Kamerstukken en documentatie betreffende de aanleg van Rijksweg 14 (oktober 1975-februari 1976)
32. Stukken betreffende de samenstelling van het rapport "Uit het slop" (oktober 1975-februari 1976)
33. Stukken betreffende de samenstelling van het vervolgrapport "Ruimte en inkomen" (maart 1976-april 1977)

Gemeenteraad Den Haag

34. Stukken betreffende het optreden van W. Drees in de gemeenteraad van Den Haag (juni 1974-augustus 1975)

III. PUBLICITAIRE ACTIVITEITEN

N.B.: het betreft hier redevoeringen, artikelen en dergelijke buiten het verband van parlement of partij

35. Redevoeringen, voordrachten, lezingen en dergelijke (april 1971-december 1976)
36. Concepten en afdrukken van artikelen, alsmede enige begeleidende correspondentie (augustus 1972-maart 1977)
37. Interviews, discussiebijdragen, tekstuele weergaves van t.v.-uitzendingen en dergelijke (augustus 1972-december 1981)

IV. DOCUMENTATIE

- 38-40. Knipselmappen, door W. Drees zelf geordend
38. 1971
39. 1972
40. 1973
41. Knipsels betreffende de persoon Drees (1955-1977)
42. Knipsels betreffende de partij DS'70 (1970-1983)
43. Knipsels betreffende de statenverkiezingen van 27 maart 1974
44. Knipsels betreffende het optreden van W. Drees als minister van Verkeer en Waterstaat (1971-1972)
45. Knipsels betreffende de fractie van DS'70 (1971-1982)
46. Knipsels betreffende de gemeentepolitiek van Den Haag (1974-1975)
47. Knipsels betreffende enkele andere politieke partijen (1971-1981)
48. Artikelen van prof. dr. A. Heertje in Accent (1973-1974)
49. Knipsels betreffende uiteenlopende onderwerpen.

COLLECTIE VAN DEN BREE

Plaatsingslijst behorende bij het persoonlijke archief van R.A.P. van den Bree, betrekking hebbende op de Evangelische Volkspartij (EVP) (1979-1986), opgesteld door R.A.P. van den Bree en G. Voerman, 1987.

In juli 1987 werd door R.A.P. van den Bree zijn hierna door hemzelf op lijst gezette persoonlijke archief aan het DNPP overgedragen.

R.A.P. van den Bree (1932-), woonachtig te IJsselstein, werd aan het begin van de jaren zestig lid van de ARP. In 1978, na vele kaderfuncties te hebben vervuld, bedankte hij voor zijn lidmaatschap vanwege de op handen zijnde fusie van ARP, CHU en KVP in het CDA. In 1979 trad hij toe tot de werkgroep 'Niet bij brood alleen', die van binnenuit de partijlijn van het CDA poogde te beïnvloeden. Uit het conflict in deze werkgroep over de vraag of met het CDA moest worden gebroken, ontstond in 1980 de werkgroep 'Alternatief voor het CDA', die de oprichting van een nieuwe partij wenselijk achtte. Deze werkgroep, waar Van den Bree deel van uitmaakte, vormde in 1981 samen met de Evangelisch Progressieve Volkspartij (EPV) de Evangelische Volkspartij (EVP). Ook in de Tweede Kamer was hij in verschillende functies actief. Nadat de EVP in de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 haar ene zetel verloren had, trad hij uit de partij vanwege het geringe perspectief. In mei 1987 werd Van den Bree lid van de PPR.

Voor serieus (wetenschappelijk) onderzoek, zulks ter beoordeling van het Hoofd van het DNPP, zijn geen beperkende voorwaarden gesteld.

Te citeren als: DNPP, archief-Van den Bree, no. ...

Inventaris van het persoonlijk archief van R.A.P. van den Bree

I. Werkgroep "Niet bij brood alleen"

1. Algemene stukken 1979
2. Algemene stukken 1980
3. Landelijke Stuurgroep (Algemeen Bestuur) 1979-1981
4. Kerngroep (Dagelijks Bestuur) 1980
5. Commissie Organisatie en Coördinatie 1979-1981
6. Werkgroep Ruimtelijke Ordening/Volkshuisvesting 1979 en verder
7. Congres te Dronten d.d. 15 maart 1980. Bandopnames van dit congres zijn opgenomen in het DNPP-geluidsarchief
8. Huishoudelijk Congres te Utrecht d.d. 8 november 1980
9. Stukken betreffende de brochure "Daar gaat het om" 1979-1980
10. Bijzondere opdrachten en/of ideeën 1980
11. Ledenlijsten

II. Werkgroep "Alternatief voor het CDA"

12. Diverse stukken 1981
13. Congres te Utrecht d.d. 14 februari 1981
14. Algemeen dossier (ontbreekt)

III. Evangelische Volkspartij

15. Algemene stukken 1980 en verder
16. Algemene stukken 1983-1984
17. Algemene stukken 1985
- 17a. Algemene stukken 1986
18. Stukken Partijraad 1981-1983
19. Stukken Partijraad 1984-1986
20. Dossier campagne-team Tweede Kamerverkiezingen 1981
- 20a. Evaluatie-formulieren campagne 1981
21. Dossier campagne-team Tweede Kamerverkiezingen 1982
- 21a. Evaluatie-formulieren campagne 1982
22. Dossier campagne-team Tweede Kamerverkiezingen 1986
- 22a. Stuurgroep Uitbouw Partij (STUIP) 1982
23. Reglementen-commissie 1981-1985
24. Partijblad 1981-1986 (zie de partijbladencollectie van het DNPP)
25. Stukken afdeling Utrecht 1981-1985
26. Stukken afdeling Utrecht 1986
27. Stukken basisgroep IJsselstein 1981-1986

IV. Diversen

28. Politieke kranteknipsels 1982
29. EVP - losse stukken en knipsels
30. EVP - bundel basisgegevens voor spreekbeurten
31. EVP - map brochures, folders etc.
32. Politieke kranteknipsels 1973-1986

AANWINSTENLIJST 1987

Overzicht van de door het DNPP aangeschafte werken en verworven schenkingen, opgesteld door Lidie Koeneman

Het materiaal is als volgt ingedeeld:

1. boeken en brochures (voor zover niet onder 2): chronologisch op jaar van uitgave; binnen hetzelfde jaar alfabetisch op hoofdwoord (auteur of eerste woord van de titel)
2. boeken en brochures van of over partijen en/of verwante instellingen: per partij geordend; daarbinnen chronologisch op jaar van uitgave
3. tijdschriften
4. overig materiaal (geluidsopnamen, verkiezingsprogramma's, e.d.)

De aanwinsten zijn deels verworven door schenkingen, deels door eigen aanschaf. Schenkingen ontving het DNPP evenals in de voorgaande jaren van alle politieke partijen en van enkele instellingen en particulieren. Deze schenkingen zijn in de lijst van een (*) voorzien.

1. BOEKEN EN BROCHURES - algemeen

Beumer, E.J. De evenredige vertegenwoordiging. Rotterdam: Libertas, 1917. 51 p.

Vaderlandsch Verbond. 's-Gravenhage: Staatkundige Vereniging, [ca.1925]. 10 p.

Eigeman, J.A. De liberale gedachte: een nieuwe tijdgeest en een nieuwe groepering der partijen. 's-Gravenhage: Leopold, 1927. 140 p. (*)

Statistisch overzicht verkiezingen 1935: inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Gemeenteraden. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij/Centraal Bureau voor de Statistiek, 1936. 89 p. (*)

Reves, Emery. Een democratisch manifest. [vert. H. van den Bergh]. Amsterdam; Brussel: Elsevier, 1947. 137 p.

AUTEURS

D.F.J. Bosscher is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Eigentijdse Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen.

R. Hillebrand is als NWO-onderzoekmedewerker verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden. Hij verricht onderzoek naar de kandidaatstellingsprocessen in Nederlandse politieke partijen.

J.J.M. van Holsteyn is als wetenschappelijk assistent verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

G.A. Irwin is als hoogleraar politiek gedrag verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

A.A. Koeneman is als documentaliste Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

R.A. Koole is hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen en tevens als universitair docent verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

G. Voerman is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

M.L. Zielonka-Goei is als universitair docente verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden en verricht als NWO onderzoeksmedewerker onderzoek naar de totstandkoming van verkiezingsprogramma's in Nederlandse politieke partijen.